

Knowledge *Resonance*

A Half Yearly National Research Journal

Volume 2

No. 1

Jan.- June 2012

Research Journal Publication Committee

Dr. M.K. Umathe Arts, Science &
Ramchandrarao Mokhare Commerce College, Nagpur-440 022

Shri Kishore M. Umathe

Secretary

Satimata Shikshan sanstha, Nagpur

Patron

Dr. D. V. Naik

Principal

Dr. M. K. Umathe Arts, Sci. & R. Mokhare

Commerce College, Nagpur

Editor in chief

Prof. R. B. Selukar

Associate professor

Dr. M. K. Umathe Arts, Sci. & R. Mokhare

Commerce College, Nagpur

Editor

M. 9422544482

Editorial Advisors

Dr. Shrinivas Khandewale

Economist and Ex Professor, Dept. of Economics, R.T.M. Nagpur University, Nagpur

Dr. Sandhya Nair

Principal, R. S. Munde Dharampeth Arts & Commerce College, Nagpur

Dr. S. B. Sagare

Ex. Dean Faculty of Arts, Solapur University

Dr. Kishore Mahabal

Dept. of Political Science, R.T.M. Nagpur University, Nagpur

Dr. Govind Shiraskar

Principal, Yashwantrao Guadhe (Patil) Memorial College, Nagpur

Dr. Z. N. Patil

Central Institute of English and Foreign Language, Hyderabad.

Dr. Mrutunjay Singh

Principal, C. J. Patel College, Tirode

Dr. P.K.U. Pillai

Principal, Vidyasagar Mahavidyalay, Ramtek

Dr. Akshayakumar Kale

Head Dept. of Marathi, R.T.M. Nagpur University, Nagpur

Dr. Nilima Deshmukh

Head Dept. of Public Administration, R.T.M. Nagpur University, Nagpur

Dr. Vilas Annaji Deshmukh

Principal, Yashwantrao Mahavidyalay, Wardha

Dr. Alka Deshmukh

S.B.C.T. College, Nagpur

Dr. B. B. Taywade

Principal, Dhanwate National College, Nagpur

Dr. D. M. Shende

Professor & Head Dept. of English, R.T.M. Nagpur University, Nagpur

Dr. Raju Patil

Chairman Board of Studies in English, Sant Gadge Maharaj Amravati University

Dr. Kalpana Jadhav

Asso. Professor, Yashwantrao Mahavidyalay, Wardha

Dr. Abdul Shakil Sattar

Asso. Professor, H.B.T. College, Nagpur

Executive Editors

Dr. D. S. Sukhdeve

Associate Professor, Dr. M. K. Umathe Arts, Sci. & R. Mokhare Commerce College, Nagpur

Dr. Mrs. K. R. Tekade

Associate Professor, Dr. M. K. Umathe Arts, Sci. & R. Mokhare Commerce College, Nagpur

Prof. Sameer Naim

Associate Professor, Dr. M. K. Umathe Arts, Sci. & R. Mokhare Commerce College, Nagpur

Prof. Vijay Bansod

Assistant Professor, Dr. M.K. Umathe Arts, Science & R. Mokhare Commerce College, Nagpur

Dr. Mrs. P. D. Khire

Associate Professor, Dr. M. K. Umathe Arts, Sci. & R. Mokhare Commerce College, Nagpur

Shri H. R. Siddewar

Librarian, Dr. M. K. Umathe Arts, Sci. & R. Mokhare Commerce College, Nagpur

Associate Editors

Dr. Sanjay Dhanwate

Principal, Model Arts & Commerce College, Karanja Ghadge

Dr. Akhilesh Peshve

Asst. Professor, R. S. Munde Dharampeth Arts & Commerce College, Nagpur

Dr. Karthik Panicker

Asst. Professor, J. M. Patel College, Bhandara

Dr. Urmila Dabir

Principal, R. Kewalramani College, Nagpur

Dr. J. A. Shalkh

Principal, Saradar Patel College, Chandrapur

Dr. Dilip Jena

M. J. Patel College, Deori

Dr. Sanjay Singh

Principal, Govindrao Wajurkar College, Nagbhid

Dr. Vilas Dhone

Asso. Professor, Yashwantrao Mahavidyalay, Wardha

Dr. A. Chandramauli

Principal, Rashtrapita Mahatma Gandhi KalaVeniya Mahavidyalay, Saoli

Dr. George Augustin

Principal, R.S. Bidkar College, Hinganghat

Dr. Balbudhe

Principal, Adarsha Kala-Veniya Mahavidyalay, Wadsa-Desaiganj

Dr. Swain

Head Dept. of Sociology, R. T. M. Nagpur University, Nagpur

Dr. Virendra Jumde

Principal, Haribhau Admanee Arts & Commerce College, Saoner

Dr. Undirwade

Head Dept. of Economics, R.T.M. Nagpur University, Nagpur

Dr. Sunil Hazare

Asso. Professor, Dr. Arunrao Kalode College, Nagpur

The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers.

Published by

Research Journal Publication Committee

Dr. M. K. Umathe Arts, Science & Ramchandrarao Mokhare Commerce College,
Bhamb, Ring Road, Nagpur-22 Phone No. 0712-2227062

E-mail: knowledge resonance ncp@gmail.com

Printed by : Dinesh Graphic, Trimurti Nagar, Nagpur-440 022 M. 9422119631

(I)

Knowledge Resonance

(A half yearly National Research Journal)

CONTENTS

1.	Industrial Risk Management and its impact on productivity A review	01 - 06
	Rohit R. Manjule, Dr. Mohan Jagnade	
2.	Privatisation of High Education : Challenges & Opportunities	07 - 12
	(With Reference to RTM Nagpur University Nagpur)	
	Dr. Devender Kawday, Dr. Dini Menon	
3.	An Analytical Study of Industrial Disputes Causes and It's Preventive Mechanism	13 - 17
	Siddhartha Nagdive, Prof. Dr. (Mrs.) Sheela P. Yende	
4.	Information Policy and Network Security in	18 - 25
	E-Commerce Using Cloud Computing Architecture	
	Liladhar R. Rowatkar, Inderjeet H. Ramteke, Dr. Ujwal A Lanjewar	
5.	Problems and Solutions of Sports in India	26 - 30
	Dr. A. M. Chandel	
6.	Agriculture Marketing in India	31 - 33
	Dr. Manoj R Pandey	
7.	A Research Paper on "The Dynamics of Corporate Strategic Management"	34 - 38
	CA. Sumit Sahu	
8.	Namita Gokhale's 'Shakuntala : The Play of Memory'	39 - 42
	Dr. Vandana Bhagdikar	
9.	Postcolonial Chaos in V.S.Naipaul's "The Mimic Men"	43 - 47
	Dr. Reeta Harode	
10.	Application of RFID Technology In The Library	48 - 52
	Mrs. Shraddha A. Naidu	
11.	The Role of Knowledge Management in Higher Edcution for	53 - 60
	Business Development Dr. Bharat Meghe, Dr. Kiran Nerkar	
12.	Christlan Missionaries of India: Beginning to Vasco da Gama	61 - 64
	Dr. Anjali R. Andrew	
13.	Swami Vivekananda and the Future of India	65 - 68
	Archana Bobade	
14.	A Study of Changing Cropping Pattern in Nagpur Division	69 - 71
	Prof. Vijay K. Bansod	

(II)

15. मानव अधिकार एवं शिक्षण ..... 72 - 74
प्रा. विजया मंडपे
16. अस्तित्व की भाषा ..... 75 - 77
डॉ. वंदना खुशालानी
17. वैश्विक परिवर्तनाचे आणि महिला सशक्तीकरणाचे पुढील आव्हाने - एक अध्ययन ..... 78 - 80
प्राध्या. सौ. किर्ती आनंद वर्मा
18. केंद्रीय आणि राज्य शिक्षण मंडळाद्वारे संचालित अभ्यासक्रम असलेल्या विनाअनुदानित इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांमधील शिक्षकांचे कार्यसमाधान एक तुलनात्मक अध्ययन 81- 83
डॉ. सी.पी. अल्लेवार
19. कनिष्ठ महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या महत्वाकांक्षा व चिंता-एक अभ्यास ..... 84 - 86
डॉ. अशोक जीवतोडे
20. वीजपुरवठा व कृषी विकास चिकित्सक अभ्यास (1990-91 to 2012) ..... 87 - 93
प्रा.डॉ.अजय एन. सरटकर
21. कृषीमालाच्या आधार किमती आणि खुली बाजार व्यवस्था ..... 94 - 100
प्रा. डॉ. एस. बी. कटमुसरे
22. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचा त्यांच्या कुटुंबावर होणारा परिणाम ..... 101 - 102
डॉ. शेखराम परसराम येळेकर
23. झाडीपट्टी प्रदेशातील शालेय ते महाविद्यालयातील स्तरावरील शास्त्रीय संगीतातील समस्या - एक अध्ययन ..... 103 - 106
प्रा. डॉ. अस्मिता नानोटी
24. नारायण सुर्वे यांची कविता ..... 107 - 110
प्रा. डॉ.सौ. प्रतिभा खिरे
25. भारतीय पर्यटन विकास : एक प्रमुख आर्थिक व्यवसाय 111- 113
प्रा. सौ. सुमित्रा भय्यासाहेब केदार
26. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे 'स्त्री' विषयक कार्य - ऐतिहासिक अध्ययन ..... 114 - 116
प्रा. डॉ. रश्मी बंड
27. महाराष्ट्रातील जल व्यवस्थापन 117- 119
प्रा. सौ. बैजू प्रकाश सोमलकर
28. बेरोजगारीवर शस्त्र सहकार क्षेत्र अस्त्र ..... 120 - 122
डॉ. मंजूशा राजेंद्र ठाकरे
29. पांढरे केस हिरवी मने : एक चिकित्सा ..... 123 - 127
डॉ. कोमल वि. ठाकरे

Industrial Risk Management and its impact on productivity A review

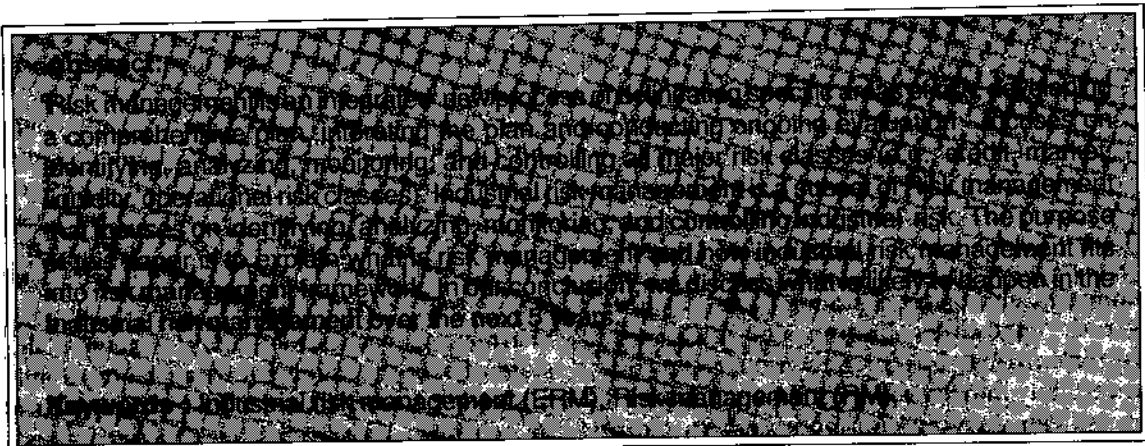
Rohit R. Manjule
Asst. Professor

Dhamangaon Educational Society's College of Engg. and Tech., Dhamangaon Rly(MS)

Dr. Mohan Jagnade
HOD,

Department of Commerce

Govindrao Warjurkar Arts & commerce College Nagbhid(MS)

1 INTRODUCTION

Managing a company is mainly based on reacting to events, which occur in the environment or the organisation itself. A company can shape its internal organization to a large degree; however its influence on the surroundings is much smaller and ceases completely as far as more distant environment is concerned.

Rapid industrialisation has brought in its wake several problems. One of them is 'industrial risk', which is taking newer and newer forms ever. With mechanical, electrical, chemical and radiation hazards besetting the industrial world, the 'Risks to Life, Limb, Health and Wealth' are common in this sphere of economic activity. Risks are present in every corner and under every stone. Industrial risks may arise while handling, storage or because of operational errors and violation of accepted safety

procedures. The industry, therefore, has to be always prepared for such eventualities.

An industrial risk is the one that may affect several areas within the factory or may cause serious injuries, loss of life and extensive damage to property and disruption to manufacturing activities. Such risks may occur in any industry in spite of best efforts to prevent them. The suffering and damage as a result of the accident is determined by the potential for loss surrounding the event. However, the risk can be largely avoided if effective action is taken as per pre-planned and practiced procedures, utilising the combined resources of the factory and outside emergency services.

The main objective of risk management is to protect the property, earnings and personnel of the organisation against losses and legal liabilities that may be incurred due to various risks. It minimizes cost of the risk and maximizes

the profitability. The accidental risks may not only result in unexpected costs to a company but threaten its survival altogether. Thus, it is essential for the management to do some exercise to know about the possibility of a 'risk event', sources of such event and impact of such event beforehand and consider ways and means of preventing, reducing or minimizing the loss. A risk manager has to take necessary measures with least possible costs to bring the functioning of the organisation back to normal when the risk event takes place. Now, the corporate sector in India is increasingly recognizing the importance of employing independent risk managers to manage their risks. In the changed scenario the main function of the risk management is that it should control not only the pure risks but also extend services to the analysis and control of all types of risks arising out of Business.

As the Internet has come of age, companies have been rethinking their business models, core strategies, and target customer bases. "Getting wired," provides businesses with new opportunities, but brings new risks and uncertainty into the equation. Mismanagement of risk can carry an enormous cost. In recent years, business has experienced numerous, related risk reversals that have resulted in considerable financial loss, decrease in shareholder value, damage to company reputations, dismissals of senior management, and, in some cases, the very dissolution of the business. This increasingly risky environment, in which risk mismanagement can have dire consequences, mandates that management adopt a new more proactive perspective on risk management.

II. LITERATURE REVIEW

The fact that an organisation gains profits is not just a coincidence or the effect of good management; in order to obtain regular profit, companies' personnel has to learn the proper risk management methods. It is evident from the results of many companies that this objective cannot be achieved without creating the proper awareness of all employees and establishing a

risk management section or position. The purpose of their operation is to implement methods ensuring transparency of activities, allowing for identification and elimination of nonconformities occurring in the organisation, identification of 'weak points', improving processes, etc., which leads to increased efficiency of operations and preparation to face unpredictable external factors (Mun 2004, p. 134-165). The correct and systematic risk management shall become a valuable asset for managers and supervisors, support protection of capital, guarantee reliability of processes, reduce costs of operations and, in consequence, ensure effective management (Pickett 2006, p. 342). A risk manager must also have analytical and concluding skills, the ability to predict and identify potential risks related to a process or operation, make decisions. Preparing an analysis and risk assessment, which decide about the strategic decisions for an enterprise is a stressful task (Sheffi 2005, Spinard 2006).

Sharma and Vashishtha (2007) examined the state of risk management in agriculture and power sector of India, evaluate the effectiveness of weather derivatives as alternative risk management tools and basic framework required to implement them. Applications of traditional risk-hedging tools and techniques in Indian agricultural and power sectors have proved to be costly, inadequate, and more importantly, a drag on the country's fiscal system. Mostly they offer a hedge against only the price risk. The volume related risk, which is rather more serious and highly weather-dependent, remains practically unhedged. This study has used existing literature and empirical evidences for analyzing the various issues related to risk management in agriculture and power sector. Traditional derivative strategies have been used to construct weather derivatives contracts with different underlying weather indices. The article suggests that how an appropriate weather-based derivative contract system may be a more flexible, economical and sustainable way of managing the volume-related weather risk in an economy, like India, having

predominant agricultural and power sectors. The article will be of value to all those who have some stakes in agricultural and power sectors of an economy and would like to manage the volume related risk in these sectors.

Ahmed et al., (2007)² provided a review of techniques that support risk management in product development projects using the concurrent engineering (CE) philosophy. The Australia/New Zealand risk management standard AS/NZS 4360:1999 proposes a generic framework for risk management. This standard was adapted for product development projects in the CE environment. In this paper, existing techniques were reviewed for their applicability to processes in risk management; namely, techniques for establishing context, risk identification, risk assessment and treatment. Risk management is an activity within project management that is gaining importance due to current business environment with a global focus and competition. The techniques reviewed in this paper are used on an ad hoc basis currently. A more risk focused approach is likely to result in an integration of several of these techniques, resulting in an increased effectiveness of project management. The techniques reviewed in this paper can be used for the development of risk management tools for engineering and product development projects. This paper provides a gist of techniques categorized in the form that they are applicable for implementation of risk management functions in product development projects using CE philosophy.

III RESEARCH INTO FACTORS LEADING TO OVER- AND UNDERESTIMATION OF RISK

When project risk management is used, problems in its application tend to arise. Some researchers reported that project managers have difficulties in analysing risks (e.g. Bryne & Cadman, 1984; Teo, Quah, Torrance, & Okoro, 1991). Building upon previous research, Kutsch and Hall (2006) conducted an investigation into the kinds of barriers or intervening conditions,

defined as risk-related factors interfering with the orderly management of project risk by project managers, which impacted on the effective management of project risk in IT projects. In the analysis of a number of in-depth interviews, they established a five-fold typology, describing intervening conditions that intervened or interrupted the rational management of risk during their projects. Those intervening conditions show a high degree of similarity to the problems that were identified in the literature review. These are summarized in Table 1.

Intervening conditions	Definition	Description
Denial of risk	The refusal by risk actors to reveal risks to other stakeholders that may hold negative or discomforting connotations.	Risk as a "taboo" Denial of risk in order not to expose stakeholders to something perceived as negative Denial of risk in order not to jeopardise long-term relationship with stakeholders Denial of risk in order not to be perceived as a "doomsayer". Denial of risk in order to present the project as being "certain" and "certainly" successful for stakeholders.
Avoidance of risk	Lack of attention to risks	Lack of trust in risks Avoidance of risk because of mistrust between risk actors. Avoidance of risk because of colliding confidence levels about risk estimates between risk actors. Avoidance of risk because of colliding perceptions of risk actors about the legitimacy to manage certain risk.
Delay of risk	Failure to consider or proactively resolve risk	Colliding risk management preference Delay of risk because of different expectations of risk actors about how to manage risk (proactive or reactive)
Being ignorant of risk	Incomplete knowledge of risk	Lack of information Ignorance of risk because of the inability to scan and interpret the environment.
Ignoring risk		Ignorance of risk because of deliberate limited scanning of the environment.

Table 1: Overview of intervening conditions

In the typology shown in Table 1, denial of risk by risk actors relates information that project stakeholders found troubling because of its discomforting character. Avoidance of risk, on the other hand, applies to risks estimates that are conflicting. Delay of risk emphasises the preference of risk actors to adopt a reactive approach to risk management and to wait until risk resolves itself. Finally, the intervening condition of 'being ignorant' describes the action of risk actors of 'ignoring', the deliberate inattention of project managers towards risk. It is different from 'being ignorant of risk' in

that project managers may be aware of risks, but they may exclude them from management as they are considered beyond the scope of their responsibility. Intervening conditions as described above appear to constrain project

managers in their ability to effectively manage risk. They pose "barriers to preventive action" (Adler, Kegeles, & Genevro, 1992, p. 234). Lack of knowledge, for example, as a criterion of being ignorant of uncertainty seems to lead to risks being overlooked by project managers. Overall, this intervening condition imposes a constraint on the management of risk by project managers despite the benefits of managing risks for the purpose of reducing uncertainty (with the possibility of adverse consequences on the project performance). These mediators may be not be created deliberately by risk actors but can also be described as "affective impulses" (Slovic, Finucane, Peters, & MacGregor, 2002, p. 10). As Freudenberg (1992, p. 249) suggests: "Instead, the problem is that a variety of factors that are far more subtle - unseen, unfelt, and yet unfortunate in their consequences - exert an influence that could scarcely be more disturbing even if they were based on deliberate malice". Regarding the issue of over- and underestimating risk, few attempts have been made to investigate the discrepancy between predicted or planned risk and actual risk or the over- and underestimation of risk. Tversky and Kahneman (1974) investigated the impact of individuals' experiences of event on their estimation of similar future events. Those with a more recent experience tend to believe that the events will be more likely to happen again, therefore overestimating its probability of occurring. Estrada (2000), for example, came to the conclusion that investors investing in the European securities market underestimated the risk of stock returns. Other results indicate, that individuals overestimate low risks and underestimate high risks (Lichtenstein, Slovic, Fischhoff, Layman, & Combs, 1978). Misestimating risk and their probabilities has also been the subject of other studies. Wright and Ayton (1989) come to the conclusion that personal events which could unfold within a time frame of four weeks were associated with an increased probability. Milburn (1978) focused on non-personal events and argues that in the last four decades undesirable events were

considered to occur less likely. Nevertheless, the findings of these and other studies show first that there is little agreement among researchers whether and to what extent individuals tend to over- or underestimate risks. Second, such studies mostly assess under- and overestimation of the probability of events occurring, but taking into account that risks include three dimensions (threat, consequence, response) they neglect to determine whether consequences and especially responses were under- and overestimated. Third, the findings fall short in explaining the effectiveness of project managers in accurately estimating risk in the specific research context of IT projects. The studies were mainly conducted in research contexts significantly different to the one in this study. Finally, such studies fail to explain the influence of risk related intervening conditions such as these described before on the project manager's degree of over- and underestimation of risk. Hence, as shown in Figure 1, this study aims to investigate to what extent intervening conditions lead to the project manager's perception of over- and underestimating risk.

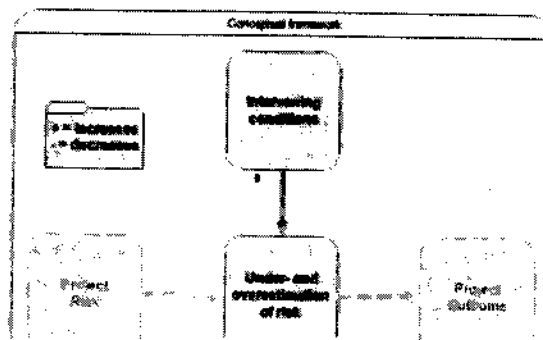

Figure 1: Conceptual framework

The investigation of whether and to what extent intervening conditions constrain the IT project manager in effectively predicting risk is of importance as over- and underestimated risk may ultimately influence the project outcome.

IV. Methodology

The present chapter deals with the methodology followed in this study. Methodology refers to more than a simple set of methods; rather it

refers to the rationale and the philosophical assumptions that underlie a particular study. Methodology is used to reason about the properties of the domain under study. Properly conceived methodologies, provide the substantial backing to the applied logic and coherence which will withstand peer review as well as their fundamental approach to reality. Most sciences have their own specific scientific methods, which are supported by methodologies (i.e., rationale that support the method's validity). Scientific method refers to a body of techniques for investigating phenomena, acquiring new knowledge, or correcting and integrating previous knowledge. To be termed scientific, a method of inquiry must be based on gathering observable, empirical and measurable evidence subject to specific principles of reasoning. A scientific method consists of the collection of data through observation and experimentation, and the formulation and testing of hypotheses.

IV. Research Methodology

The basic assumption that is central to management sciences that distinguish them from medieval learning is that: Truth about the world can be known through sensory observation. Thus the scientist seeks his truth by observing the world rather than by waiting for revelations. The veracity of this knowledge lies in the fact that it is supported by sensory observation. But our senses can sometimes deceive us. Scientists adopt certain procedural steps that seek to reduce such a possibility. These acts of procedural steps constitute the Scientific Method. In order to seek truth about the risk management strategies adopted by the industries in Wardha District, standard methods were employed to generate data. Furthermore, the data was analysed using appropriate statistical tests. This chapter includes the hypotheses and a description of the corresponding research design and methodology followed in this study. The variables, participants, data collection procedure, validity and reliability of the instruments, and the data analysis are also discussed.

Primary data collection

The primary data collection in view of the objectives of the study involved preparation of research instrument (interview schedule). Though development and measurement of research constructs is neither simple nor straightforward, instrumentation techniques are available that allows us to construct research instruments that constitute acceptable levels of reliability and validity. The process of developing the research instrument for this study was based on generally accepted psychometric principles of instrument design, and was carried out according to the standard methodology.

Selection of measurement scales

In the present study, Fixed Response (Qualitative) Rating scale was used. This type of scale was selected as fixed response questions are quick to answer, which facilitates analyzing the results.

Reliability estimation

Reliability is a measure of how consistent the results of using a survey questionnaire will be. By consistent we mean that respondents understand the true meaning of the question as it is stated. Reliability was determined using a "pilot test" with the proposed survey interview schedule. Reliability of the instrument was assessed using the test-retest method, which allowed determining the repeatability of the instrument. The criterion suggested by Nunnally (1978) i.e. a coefficient value larger than 0.6 demonstrates the internal consistency was used.

Final Selection of Items and Development of Instrument

In many areas of research, the precise measurement of hypothesized processes or items (theoretical constructs) poses a challenge by itself. In general, unreliable measurements of people's beliefs or intentions will obviously hamper efforts to predict their behavior. A reliable measurement of the perception of senior officials working in industrial units for risk management strategies, their awareness of the

rules and regulations set by the statutory bodies, etc. is usually a difficult task; yet, it is obviously a necessary precursor to understand the various issues of importance of risk management in industrial units. Different questionnaires were prepared for getting responses from the senior officials working in industrial units.

Pilot Study

A pilot study was conducted to estimate the reliability and validity of the research instrument. This exercise was carried out to validate and improve the research instrument in terms of its format and layout, the wording of statements and also the overall content of items.

Sample Size

It is important to know the nature of the sampling frame. A study that is based completely on a sample drawn from limited area cannot be used to generalize about the complete population. In view of this a sample size of 50 was considered as an appropriate sample size for present study (20 samples from each of the five selected areas of Wardha District). However, in all a total of 48 industries provided the data for the main study. The selection of samples was carried out randomly.

Secondary Data Collection

The data pertaining to the risk management strategies as well as other issues concerning the industries was collected from the research articles, books, policy reports, and other relevant sources.

V. Statistical Analysis of Data and Significance Level

Analysis of data was done with the help of suitable statistical tests. The descriptive statistics, such as mean, standard deviation, standard error, percentage, minimum and maximum, etc. were determined from the collected data. The comparative assessment was done using suitable graphs. The Factor Analysis procedure was used for determining the risk management strategy of the industries in the study region. The significance level was chosen to be 0.05 (or equivalently, 5%) by keeping in view the

consequences of such an error. That is, researcher wants to make the significance level as small as possible in order to protect the null hypothesis and to prevent, as far as possible, from inadvertently arriving at false conclusions. The data generated during the study was processed using various statistical tests with the aid of Statistical Package for Social Sciences (SPSS) 18.0 software.

VI. Conclusion

The published literature raises questions regarding the way policies to formalize Industrial risk management is being implemented. Agencies are attempting to control and regulate risk without taking into account their impact. It is apparent that the future policy needs to be designed in such a way that agencies and firms share responsibilities for the smooth functioning of industrial process. Literature also shows that many different risk management strategies were used for minimizing or controlling the risks faced by industries; however, studies specifically focusing in the risk management strategies of industries in Indian context are very less. Hence, on the basis of in-depth analysis of the literature this study identified the research gaps and aimed to study the risk management and its strategies.

Refernces :

1. Pickett S. K. H. 2006 *Enterprise Risk Management: A Manager's Journey* Wiley.
2. Mun J. 2004, *Applied Risk Analysis: Moving Beyond Uncertainty in Business*, John
3. Sheffi Y. 2005, *The Resilient Enterprise: Overcoming Vulnerability for Competitive Advantage*, MIT Press (October 1, 2005), Cambridge, MA
4. Sharma AK., Vashishtha A, "Weather derivatives: risk-hedging prospects for agriculture and power sectors in India", *The Journal of Risk Finance*, 2007; 8(2):112 - 132
5. Ahmed A, Kayis B, Amornsawadwatana S, "A review of techniques for risk management in

Privatisation of High Education : Challenges & Opportunities (With Reference to RTM Nagpur University Nagpur)

Dr. Devender Kawday

Asst. Professor in Commerce, G.S.College of Comm. & Eco., Nagpur

Dr. Dini Menon,

Asst. Professor in Commerce, Hislop College, Nagpur

Abstract

In its narrowest meaning, privatization suggests a movement away from public financing and toward private financing. For higher education, the term includes a range of activities taking place on campus. Generally, in the name of financial necessity, colleges and universities cut services, undertake aggressive outsourcing, reduce the number of regular tenured teaching slots, and increase tuition. This takes place against a background of state-defined accountability standards as legislators take a more assertive role in setting education goals. Privatization includes more centralized decision making, declining acceptance of academic norms, loss of faculty autonomy, and developing private funding sources. This paper attempts to define the concept of Privatisation of higher education it reviews the various trends that are taking shape in the so called private higher education in the India and pinpoints some of major challenges and opportunities in the way of privatisation of Higher Education in India with reference to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur.

Key Words: Higher Education, Privatisation, Challenges, Opportunities, Globalisation.

Introduction:

Due to various constraints, the Government cannot take up the responsibility to provide higher education all by itself and a part of the responsibility has to be delegated to the private sector, subject to certain conditions in order to prevent commercialisation. The private sector making its foray into higher education is not new to India. A large number of Educational institutions have been set up in India without the financial assistance of the Government. The Privatisation of higher education has reduced the amount spent on higher education by the Government. During the 1990's with the gradual privatisation of higher education, the budgetary allocation for higher education decreased. The trend toward privatization has been associated with an historical shift in the population served by higher education. Traditionally, colleges and universities were understood as experiences for

an elite few, but, increasingly, they have become a normal part of the educational experience of larger and more diverse student populations. This evolution from elite to mass accessibility has resulted in higher education more closely resembling a public utility than an experience reserved for privileged elites. At the same time enrolments were climbing, data from the National Center for Education Statistics show a decline in the number of liberal arts degrees awarded. For example, since 1970 the number of degrees earned in English and literature dropped by about 13,000 and the number of degrees in foreign languages slipped by 6,000. At the same time, more vocationally oriented degrees, in fields such as business, accounting and, more recently, computer science and mass communications, are flourishing. This paper is an attempt to highlight the impact of privatisation on higher education with reference

to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University.

About Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University

The Nagpur University was established on 4th August, 1923 with six affiliated colleges and 927 students. During 1947, the number of students increased to about 9000 accompanied by the improvement and diversification of curricula and expansion in the range of subjects. The expansion of library and sports facilities occurred during these years for the intellectual and physical well being of the students. It was in 1958 that some new Departments in Arts and Social Science faculties were opened; the major expansion, however, came in 1963 when several science and other teaching Departments were started. The Departments were shifted to spacious buildings in the main campus in 1972-73. In later years, several career oriented courses have been started viz., Business Management, Fine Arts, Mass Communication, Library Science, Physical Education, etc. During seventy-eight years of its existence, the University has progressed satisfactorily and doing well in the midst of constraints of different sorts. This has been possible because of futuristic vision about higher education of the personalities who adored the chair of Vice-Chancellor of this University. Their determination and dedication helped a lot in progress of this University.

In the context of Globalization meagre quantitative expansion of avenues of higher education will not suffice to cater to the cause of legitimate expectation of the population. It is qualitative growth along with in-built quality assurance mechanism, which is taken into consideration while preparing this paper.

Objective of the study

- To study the effect of Privatisation of higher education with reference to RTM Nagpur University, Nagpur.
- To assess the opportunities and challenges of privatisation of higher education in India.

Sources of Data:

This study was intended to examine the challenges of Indian higher education system based on partially secondary and some extent of primary observation. The data was collected and furnished from the official website of the Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University and other related research papers, books and published work.

For the collection of the primary data, both, observation and survey methods were used.

For the purposes of observation, several visits were made to the colleges & PGTD teachers, and students of the selected area and their working was observed from the close quarters. Similarly, discussions were held with them on the various aspects of the proposed study. Besides this primary data, secondary data consisting of text books, reference books, journals, periodicals, reports, records, internet websites, etc. were used wherever found necessary.

Significance of the Study

Education is prime service for the development of human being in the each country. India is the second largest nation in the world in the manner of population. But there are only 7 to 8 percent population are taking higher education, it is not enough to better situation to nation building process. Hence, there is emergency need to evaluate Indian educational system and try to improve. This research will be helpful to point out the problems and challenges of the higher education system in India and provides appropriate policy and measurers to its improvement.

Sample size for the study

The sample size of the study was divided into two parts 1) Teachers and 2) Students of RTM Nagpur University. The whole section of the education system / institutions in the university were divided into three parts a) Government / Semi-government colleges b) Private Aided colleges c) Private Un-aided colleges for the study. We considered the main five streams for

the purpose of the study viz., Arts, Commerce, Science, Engineering and B.Ed. The total universe of the students was around 122964 out of which a sample size of 1 % of the universe was taken which was around 1230. While in respect of the teachers the universe of the entire five main streams was around 3456, out of which 5 % of sample size was taken for the study purpose retaining 173 teachers. The following chart shows the detail of the sample size taken for study.

SAMPLE SIZE OF STUDENTS				
Stream	Government	Private Aided	Private Unaided	Total
Arts	2068	37412	12520	52000
Sample size 1 %	21	374	125	520
Commerce	-	15060	15220	30280
Sample size 1 %	-	151	152	303
Science	831	9372	7564	17767
Sample size 1 %	08	94	76	178
Engineering	280	-	12067	12347
Sample size 1 %	03	-	120	123
B.Ed	160	400	10010	10570
Sample size 1 %	02	04	100	106
Total	3339	62244	57381	122964
Total Sample size	34	623	573	1230
SAMPLE SIZE OF TEACHERS				
Stream	Government	Private Aided	Private Unaided	Total
Arts	40	1126	44	1210
Sample size 5 %	02	56	02	60
Commerce	-	420	65	485
Sample size 5 %	-	21	04	25
Science	91	522	00	613
Sample size 5 %	04	26	00	30
Engineering	21	-	945	966
Sample size 5 %	01	-	48	49
B.Ed	09	26	147	182
Sample size 5 %	01	01	07	09
Total	161	2094	1201	3456
Total Sample size	08	104	61	173

Challenges of Privatisation of Higher Education:

Higher education in India today is facing many challenges including broadening of access, ensuring equity, and the financial crunch. India has quite a large system of higher education with 250 universities, over 10,500 colleges and nearly 55 lakhs of students being taught by over 3 lakhs of teachers. And yet the proportion of the university and college going student population in the relevant age group of 16-23 is dismal 6 per cent. This is quite low even when compared with developing countries, the figure being 20 per cent for both Egypt and Thailand, and 16 per cent for Mexico.

One of the emerging challenges of privatization of higher education, certainly, will be the question of how higher learning being a scarce resource to be judiciously distributed to set the tune of democratic practice in a traditionally hierarchical society like India. The followings challenges are identified in Indian higher education system.

1. More Concentration on Traditional Education:

In the Indian higher education sector most of institutes are relating to the traditional education those are providing general education to the students. According to the data published by HRD ministry of the government of the India total 11698 institutes are general educational institutes and only 5284 are professional institutes. There are 2053 medical institutes, 1274 Polytechnics Colleges, 2513 management, law and agricultural colleges and 1669 Teachers Training colleges in India. But most of those institutes are located in Andhra Pradesh, Maharashtra, Karnataka, Madhya Pradesh, Tamil Nadu, Rajasthan, and Uttar Pradesh. Remaining other states has too much low facility available for technical and professional education.

2. Problem of Quality Education:

One another issue relates to the quality of higher education system. It is important to recognize that an important portion of colleges and universities are not assessed for quality and therefore we don't have full picture of the quality and excellence of university and college sector engaged in higher education. Most of colleges and universities are providing traditional courses and study programmes. Some programmes are needful to maintain moral and social values but not all. Hence, there is urgent need to change their courses and restructure of educational programmes in Indian college and university education.

3. Outdated Examination System:

Examination system in Indian education is

outdated in the today's dynamic world. Because this system relates to most of memorial abilities of the students, it can't focus on his creative and thinking abilities. But, it is very essential that, how the higher education can increase the creative abilities of the students. It is most important for better human development in the nation. But Indian education system fails in this target in some extent.

4. Uneven Teacher Pupil Ratio:

In the education process teacher and student ratio must be sufficient for better communication and student teacher attachment. But narrow minded policy of government regarding appointments of teachers in higher education adversely affects on the teacher- students ratio in India.

5. Problem of Infrastructural Facilities:

Infrastructural facilities are most important for learning process. But the Indian rural institutes have a big problem of infrastructural facilities of the education. Most teachers in the rural institutes are teaching by the choke and talks. When we compare this system at the global scenario we found that we are far away from the technological advancement in the education system. According to the study only 20per cent of the institutions have the basic minimum laboratory equipment, sufficient books, journals, and other facilities. Only few urban institutes have advanced learning and teaching equipments but what about majority? This is the question in front of us.

6. Commercialization of Educational Services:

Education is identified as one of the services which are to be negotiated under the General Agreement on Trade in Services (GATS). For the purpose of negotiations, the Education Sector has been divided into five sub-sectors. They are as primary education, secondary education, higher education, adult education and other education. The negotiation under GATS takes place under the Offer and Request approach. Countries make offers to their trading partners

regarding access to their internal market. Similarly Countries make requests on their partners seeking access to their markets. This commercialization is adversely affecting on the need of common mans educational facilities because it has been selling on the basis of trade and commerce.

7. Toward Privatization of Higher Education in India:

Since 1991, the government has adopted policy of liberalisation, globalization and privatization in India. According to the policy of privatization government had turned on privatization of educational services also.

The new challenge before the India at the beginning of the twenty first century is to become developed society by the year 2020, which requires that not only a vibrant economy driven by knowledge has to be ushered in soon, but also a new society where justice and human values prevail has to be created. Moreover, challenges in higher education are no longer only nation centric. They have already attained global dimensions, particularly after trade in services has been brought under the purview of the WTO regime.

Opportunities:

Following are the few opportunities seeking from the Privatisation of Higher Education.

Privatisation of higher education helps in expanding knowledge as Commodity or Process: In the context of creating centres of excellence in higher education, knowledge is often conceptualized as a commodity to be produced, transferred, shared, and sold. The university is a part of this larger social process and needs active support from government and society to thrive and create. Since the creation of the Knowledge Commission of India, patents and designs which are so important in engineering and medicine have received much attention. This emphasis, however, should not replace the role of the university in a mode of human thinking that continually

reconceptualises our world through the arts, humanities, and sciences.

Building Expectations for Good Governance:- Privatisation of higher education helps in building expectations for good governance as Institutions that depend on government or charity for financial sustenance cannot, by definition, be completely autonomous, and no organization can or should receive resources without being accountable for their use. Instead, it is better to think of autonomy in terms of a governance structure, in which each participating individual finds it in his or her own best interest to do what the other participants expect him or her to do in various conditions.

Conclusion

All of the present problems notwithstanding, India have a number of assets that appear to bode well for living up to that challenge. Having built up a modern system of higher education and research virtually from scratch since independence has been a major achievement and should be a solid predictor of future growth. Furthermore, and especially for an outside observer, one of the most impressive aspects of the current situation in Indian higher education is the emergence of an extraordinarily lively and critical discourse on the further direction that the Indian system of higher education should take. This critical discourse, some of which has found its way into the present paper, is fully cognizant of the problems the system faces, but is also a very valuable source of ideas and proposals for change.

Through the study several conclusions were drawn in respect of the answer received from the respondents. Overall six districts are covered under the Rashtrasant Tukdoji Maharaj University viz., Nagpur, Gadchiroli, Gondia, Bhandara, Wardha and Chandrapur. With the help of stratified random sampling, samples were drawn from each districts, i.e. the colleges from each district were chosen. There were slight variations of response in respect of the rural and urban areas of the college in the districts

especially those covered in the rural areas of backward district like Chandrapur and Gadchiroli district. The students respond in respect of the fee structure was mixed, as the students belonging to Government / Semi-government and Private aided colleges was average specially the students from Arts, Commerce and Science background. While the students belonging to private unaided colleges said that the fee structure is very high. There were special comments from the pupil of Engineering and Education background. The teachers from this stream said that especially in respect of no-grant courses, if the fee structure is kept less the faculties will be paid less, and if the faculties are paid less, they will loose interest and so the quality of education diminishes. Similarly if the fees structure is kept high the students seeking admission will suffer and probably will try to avoid taking admission in such courses. The increase or decrease in fees structure also have its subsequent affect on the other facilities provided by the institute viz., the infrastructure, the classroom, the lab facilities, internet, books etc. Either the college have to borrow the money from the government in the form of subsidies or concession or has to hike the fees structure in order to remain up to the mark.

The main motto of doing this research was to analyse whether the quality of education is increasing or decreasing due to the privatisation, so overall it is concluded that the quality of education has not subsequently increased as compared to the increase in the private colleges, as private colleges has only become the tools of earning. This sector has emerged as one of the full fledge side business for the politician and the leaders of the society. The only benefit which has gained in respect of privatisation of higher education is the quantity of students seeking the education has increased, because of abandoned number of availability of private colleges. The only suggestion is that the policy makers should tighten their stand in respect of private colleges

and compel them to provide the quality education which can benefit the students and society as a whole thus helping the country to become a developed one in near future.

Bibliography:

- 1) Carnoy, M. (1999) *Globalisation and Educational Reform: What Planners Need to Know*, Report No.63, International Institute of Educational Planning, Paris.
- 2) N Pradhan (2012), *Higher Education for the Uncommon Common Men*, University News, Vol. 50 No.03, January 16-22, p.1.
- 3) K K Bajaj (2006), *Privatisation of Higher Education: New Dimensions and Challenges*, University News, Vol. 44 No. 23, June 05-11, p. 3.
- 4) Kumbhar Vijay Maruti (2010), *Basic Problems and Challenges before the Higher Education System in India, an expert view about educational and community associations in India*, <http://www.globaltrade.net/f/market-research/pdf/India/Educatio>
- 5) Rena, Ravinder (2008) *Financing Education and Development in Eritrea - Some Implications*, Manpower Journal, 43(1):73-97.
- 6) Sanat Kaul (2007), "Higher Education in India: Seizing the Opportunity", sourced from http://www.icrier.org/pdf/WP_180.pdf, last visited on 3 rd July.
- 7) Sushma Berlia (2011), *Reforms and Innovations in Higher Education*, University News, Vol. 49 No. 50, p. 70-71.
- 8) Tulika Khemani & Jayaprakash Narayan (2006), "Higher Education Sector in India: Opportunities & Reforms", sourced from www.loksatta.org/highedu_draft.pdf, last visited on 2nd July.
- 9) Tilak, J.B.G. (2001) *Education and Globalisation: The Changing Concerns in Economics of Indian Education*, Editorial, *Perspectives in Education*, 17 (Special Issue): 5-8.
- 10) Ved Prakash(2007) *Trends in Growth and Financing of Higher Education in India*, *Economic and Political Weekly* (August 4): 3249-3258.

An Analytical Study of Industrial Disputes Causes and It's Preventive Mechanism

Siddhartha Nagdive

Ph.D. Research Scholar, RTM Nagpur University, Nagpur

Prof. Dr. (Mrs.) Sheela P. Yende

Dr. M.K. Umathe Art & Mokhare Commerce College Nagpur

Abstract

The present research is an attempt to study industrial relations with particular emphasis on dispute causes and preventive mechanism.

Conflict as one of the features of industrial relations is a general concept. When it acquires a concrete and specific manifestation, it becomes an industrial dispute, i.e. industrial conflict is general whereas industrial dispute is specific. Industrial disputes may be said to be disagreement or controversy between management and worker with respect to wages, working conditions, union recognition or other employment matters. Such a dispute may include controversies between rival unions regarding jurisdiction also. There can be as many industrial disputes as there are points of contact between management and worker. If one industrial dispute may cover many issues of conflict. When issues of conflict are submitted to the management for negotiation, they take the form of industrial disputes. Therefore, the specific causes of industrial conflict may be treated as causes of industrial disputes also.

Dispute is the psychological condition of an employee brought about by the unrelieved work stress. Dispute happens due to several reasons some of them are work load, lack of control, unfairness, unfair conflict and insufficient reward. It is said that Dispute is the loss of meaning in one's world. Due to prolonged stress and frustration of the employees and their physical and emotional strengths are exhausted. This condition will lead to low productivity, high employee turnover cost, and poor employee morale. If a manager or an employer does not take this Dispute seriously, it may not be treated lightly because this will hurt the entire organization. Measures should be taken to overcome employees' Dispute.

Introduction

Dispute can be a controversy or quarrel concerning something common between the concerned parties whose opinions, objectives, attitudes and approaches differ. Controversies in industrial establishments can be treated as industrial disputes. Many a time such disputes lead to industrial conflicts. Thus the latter is a general concept, which turns to be industrial dispute when it acquires specific implication and manifestation. The Industrial Disputes Act,

1947, has been a comprehensive legislation, which turns to be industrial dispute when it acquires specific implication and manifestation. The Industrial Disputes Act, 1947, has been a comprehensive legislation, which has defined industrial disputes. While section 2 (j) has defined industry, Section 2 (k) has dealt with the definition of industrial disputes. According to Section 2 (k) any dispute or difference in industry, between employers and employees, employers and workmen, and workmen and

work men, which is connected with the employment, or non employment; or the terms of employment, or with the conditions of labour of any person, can be treated as industrial dispute. However from the philosophy and approach an industrial dispute should satisfy three conditions viz. (1) There should be a dispute or difference (2) The dispute or difference should be between employers and employees, or between employers and workmen, or between workmen and workmen; and (3) The dispute or difference must be connected with the employment or non-employment or the terms of employment, or with the conditions of labour of any person. Thus the definition of industrial dispute covers three factors, i.e. (a) the factum (real or substantive fact concerning the disputes), (b) Parties to the disputes, and (c) Subject matter of the disputes. Both employers and employees have expectations. The employer employee conflict happens when the expectations are not mutual. It will end up with the employers complaining that their workers are not performing and employees grumbling that their bosses are selfish.

Industrial relations has two faces that is, of co-operation and conflict. Co-operation, being the ideal one to be achieved, needs to be relentlessly pursued both by the employees and the employer. Conflict associated with industrialization process, is dysfunctional and thus, need to be resolved amicably. Government,

being the third and important actor of the modern industrial relations drama, has to play a role in increasing cooperation and resolving conflict.

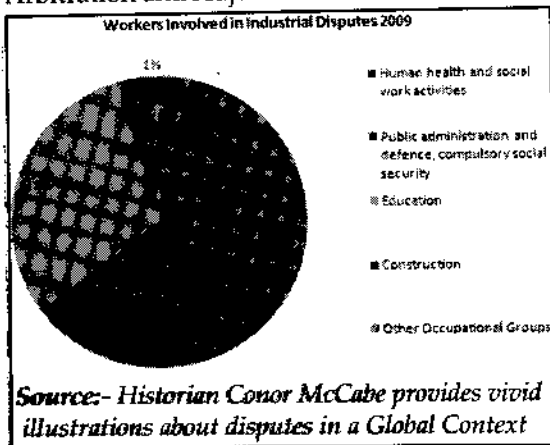
Before take up the aspect of conflict resolution in detail, which is the main focus of this research, let us try to examine, in brief, the various issues involved and afflicting industrial relations in our country. The major issues are fragmentation of unions, inter and intra union rivalries, recognition of union, grievance settlement, variation in policies and actions of the Government, rising prices causing fall in real wages leading to ever increasing demand for more wages, legalism, violence caused by impatience to have quicker settlements and rising expectations, etc.

The most blatant and clear form of unpleasant an industrial relation is industrial dispute. A number of researchers in the field of industrial relations have suggested a number of theories and models to settle the disputes and establish industrial peace and harmony. Perhaps, the most pervasive and acknowledged approach is that of John T. Dunlop.

Practical efforts to settle industrial disputes may be belligerent or of peaceful nature. Since belligerent methods of settling disputes involve human unhappiness and misery in addition to heavy economic costs, it must, therefore, be avoided. Moreover, it is the fundamental duty of any Government based on law to provide for an orderly procedure for the settlement of industrial disputes.

Orderly and peaceful process of settlement ranges from self settlement to assisted settlement. Self settlement is a process whereby workers individually or collectively settle the disputes with the management. When workers / unions collectively try to settle the dispute through negotiations with the management, the method is called 'collective bargaining'. This bipartite method of settlement may result in agreed settlements by way of signing of the

mutual agreement. In that case, assistance of an outside agency may be required to avert direct action, by either of the parties. The outside agency may be available privately or may be provided by the Government for assisting in reaching a settlement. The statutory agencies available to the organization for settlement of industrial disputes are: Conciliation, Voluntary Arbitration and Adjudication.

An industrial dispute is caused by revolting employees who disturb industrial peace and harmony. Industrial disputes generally arise due to tensions between labour and management, and gives rise to more issues. This may cause employees to not do their work, and affecting the quality and quantity of production. Furthermore, as industrial tensions rise, there may be strikes and lock-outs.

Industrial conflict is the situation where disputes and disagreements arise between employees' and employers over matters related to the working conditions. Conflict is endemic among human grouping because of the divergent interests which are usually diametrically opposed. While employers must maximize his profit by reducing to the minimum level the cost of production which is usually at the detriment of the employees, employees (usually represented by trade union) seek to secure a work condition of a bearable standard and better remuneration. In view of the above, conflict

springs up. Industrial conflict (also refer to as trade union) therefore is defined as "any disagreement or dispute between workers and workers or between workers and employers regarding the condition of employments of workers and the general conditions relating to their employment" Industrial conflict can be formal or informal.

One of the major reasons for employee dissatisfaction is the lack of personal growth and progress. Job dissatisfaction makes employees decide to look for something better and work for other companies or become self employed.

Signs of Employee Dissatisfaction

Employees almost always send signals of their dissatisfaction. The clear and obvious signs of employee dissatisfaction include:

1. Excessive tardiness and absenteeism. When an employee who used to be dependable begins to call in sick or is late to work, it could indicate the onset of personal problems—or job dissatisfaction. The same may be true when an employee begins scheduling flexible outside activities during the workday (such as haircut appointments, car repair, etc.).
2. Lack of enthusiasm indicated by reducing working hours. When an employee who has always stayed at work "until the job is done"—or who has even come in frequently on weekends to finish projects—begins leaving every night at 5 p.m. sharp, job dissatisfaction should be suspected.
3. Decreased quality and quantity of work. When an employee becomes dissatisfied with his job—or with the style of management within a company—the quality of work will reflect it.
4. Complaints by employees against a particular individual within the company. Often the dissatisfaction of disgruntled employees is noticed first by those who work most closely with them.

5. Complaints by an individual employee regarding salary, benefits, working hours, working conditions, etc. Management should never treat such complaints lightly.
6. Increased e-mail usage during work time. Dissatisfied employees often spend extra time cruising the Internet on company time, making outside phone calls, spending excessive time at the water cooler, etc.
7. Displays of anger, frequent arguments with associates or team members or other inappropriate activity. Job dissatisfaction often leads to frustration, which can result in strife with other employees.

Recognizing employee dissatisfaction is only half the battle. When managers realize that an employee is showing signs of dissatisfaction, a meeting should be set up allowing the employee to air grievances. This meeting should be private, between a manager and the employee--and should be specific as to intent. The behavior prompting the meeting should be discussed, with the employee given the opportunity to bring out reasons for dissatisfaction.

When the basis of dissatisfaction has been brought out and discussed, management needs to decide how to handle the situation. It may be decided that it's best to dismiss the employee or raise the salary, increase benefits, improve work conditions, etc. In every case, the company will benefit from the early detection of employee dissatisfaction and the prompt addressing of reasons for the dissatisfaction.

Machinery For Preventing And Settlement Of Industrial Dispute

Employee dissatisfaction is the forerunner to a number of problems that can be quite serious to a small business. These include employee turnover and the potential for financial abuse, such as theft, check fraud and embezzlement. It's vital for the management of a small company to recognize the signs of employee dissatisfaction before difficulties have the chance to manifest.

Machinery For Preventing And Settlement Of Industrial Dispute :

- A) Work Committee
- B) Grievance Settlement Authorities
- C) Joint Management Council
- D) Code of Discipline
- E) Conciliation Machinery
- F) Board Of Conciliation
- G) Labour Court
- H) Industrial Tribunals
- I) National Tribunal

Remedies For Reduce Disputes and Turnover:-

Below are some methods to consider for reduced disputes and turnover:

- **Training.** Employees who receive training are reinforced in their sense of value.
- **Mentoring.** When goal-oriented, mentoring creates a structured mechanism for developing relationships within an organization.
- **Instill a positive culture.** Create and practice a series of values such as honesty, excellence, respect and teamwork.
- **Use communication to build credibility.** Make opportunities for communication to flow both ways--both down and up through advisory groups or employee satisfaction surveys. It is extremely important for employees to know that you are really listening.
- **Show appreciation via compensation and benefits.** Offering competitive salaries and meaningful benefits shows the importance of the employee to your organization.
- **Coaching/feedback.** It is important to give feedback and coaching so employees' efforts are aligned with the goals of the company. These also help employees meet expectations.

- **Provide growth opportunities.** Giving employees opportunities to improve their skills will create an environment in which they feel challenged to make self-improvements.
- **Make employees feel valued.** Employees will go the extra mile if they feel responsible for the results of their work, have a sense of worth in their jobs, believe their jobs make good use of their skills, and receive recognition for their contribution.
- **Lower stress from overworking and create work/life balance.** It is important to match work/life balance to the needs of employees. When structured properly, both the employees and employer win.
- **Foster trust and confidence in senior leaders.** Developing strong relationships with employees from the start is key to building trust. Employees have to believe that upper management is competent and that the organization will be successful.

Conclusion

The main conclusions emerging are; wages followed by bonus and personal causes have been the major factors behind these disputes. The poor grievance redressal mechanism, almost non-functioning of works Committees and joint Management Councils existing. The number of settlements brought about through mutual negotiations forms a very small fraction. The effectiveness and efficiency of the disputes settlement machinery have been very low, the reason for this can be found in the inability or unwillingness or both on the part of any one or all the parties involved in the process.

Organization should treat employees with respect and consideration regardless of his status in the firm. The employer should take into consideration the employees feeling and thoughts and should try to have an open communication with employees, which helps in

building trust between them. This trust would bridge the gap between the needs of the employee and the understanding of the employer.

There are many reasons that lead to employee dissatisfaction as we discussed earlier but the question is why this dissatisfaction arises and how does this may lead to conflict. It is clear that the conflict happens due to unsatisfied employee environment. The organization should consider this as a serious matter and must take up measures to overcome these problems. If at all the organization fails to do so, then it will face many problems. Employees are the back bone of the organization and if it is broken onto pieces then the organization cannot stand erect, so the employees should be considered as the key players in an the organization.

References:-

1. S.D. Punekar, *Industrial Peace in India : The Problem and its Solution*, (Vora & Co., Bombay, 1952).
2. V.B. Karnik, *Strikes in India*, (Bombay, Manaktalas, 1967).
3. Hameed Syed M.A., "A Theory of Strike Cost and Government Intervention," 7(2), October 1971, pp. 1-7.
4. H.L. Kumar, *Practical Guide to Industrial Disputes, Act and Rules, Fourth Edition*, Universal Law Publishing Co. Pvt. Ltd., New Delhi-India.2010.
5. *Dynamics of Industrial Relations*, Dr.C.B.Mamoria, Dr. Satish Mamoria, S. V. Gankar, pp.780, Himalaya Publication House, Delhi 2002
6. R. M. Goil, "Grievance Procedure in India" XIII *Indian Journal of Labour Economics*, p. 132
7. Moore, Wilbert D., *Industrialisation and Labour, Social Aspects of Economic Development*, Ithaca : Cornell University Press, p. 308.

Information Policy and Network Security in E-Commerce Using Cloud Computing Architecture

Liladhar R. Rewatkar

HOD, Computer Science,

Zulekha College of Commerce, Science & Technology, Nagpur

Inderjeet H. Ramteke

HOD, Commerce,

Zulekha College of Commerce, Science & Technology, Nagpur

Dr. Ujwal A Lanjewar

Associate Professor, VMV College, Nagpur

Abstract

As a new concept, cloud computing has attracted the IT enterprise attention especially the e-commerce enterprise. At present, there is a great problem of environmental costs during the enterprises apply the ecommerce, but with the coming of cloud computing, all of the problem will be solved. Therefore, this paper will introduce the concepts, the origins and development trend of cloud computing and on the basis of this issue, analyzing the ecommerce models, on the other hand, from the characteristics of clouds, analyzing the network security problems and solutions.

Keywords- cloud computing, E-commerce, Network storage, Network security

Introduction

With the growing popularity of Internet, the service of network storage has impressive most people. The cloud storage of IBM, Google and other large IT enterprises are ready to come out. Cloud storage is the networking storage with super computational capabilities. At present, though the cloud computing is a relatively new concept to most people, to IT enterprise, it is no longer strange. More and more enterprise pays attention to cloud computing. Perhaps the users can use a laptop or cell phone to realize everything by Network service in the future. Some experts evaluated, as a new business mode, the effects of cloud computing is superior than E-commerce. The development of Ecommerce makes more new competitions

among the enterprises. It will supply the products and service to consumers through the Internet. This called E-commerce. It bring the huge profit to enterprises, however, the E-commerce cost is huge. Though there are some application service providers offer the service to enterprises, but the fee is expensive. The appearance of cloud computing give a new opportunity to ecommerce companies, there is no need for those companies to spend a lot of manpower, financial and material resources to set up e-business system and the maintains of the background with software. All of the tasks can be handled by the cloud computing providers. On the other side, the enterprise can pay attention to potential customers, to study how to improve the loyalty of customers and improve enterprise benefit.

The Introduction of Cloud Computing

At present, there are so many definitions of cloud computing, and there are no uniform definition criteria. Garter defined cloud computing is provide IT ability with huge extension force to different external customers through the internet service; Wikipedia defined it as new label under the grid computing. It uses the public to calculate or other way to shared resources. The calculation is another alternation that depends on the server, or personal equipment to deal with the user application. News bog thinks the calculation is a concept of packing hardware and software to the internet service providers; however, many websites and organizations, including Forrester, think the cloud computing looks like a typical disruptive technology. In a word, the calculation is based on the internet for the super calculation mode, which is put a large number of information that stored in personal computer, mobile phones and other equipment and processor resource together to work cooperatively. It is an emerging sharing of infrastructure that can connect the huge system storage pool together to provide all kinds IT service. There are many factors contributed to the environmental requirements, including connection device, real-time data steaming, the use and search of SOA, opening cooperation, social network and mobile commerce and so on such as application for growth of web 2.0. In addition, the promotion of digital element component makes a large improving of IT environment scale, to further strengthen a unified cloud management demands.

So-called "cloud" actually refers to the all kinds of computing center distributed in the Internet which containing thousands or even hundreds of thousands, hundreds of millions of computers or servers. Rather than purchase of high-performance hardware or the development of various features of the software, users can use any Internet-connected devices to connection the "cloud" and processing and storing data in the

"cloud" by using the software or services it provided. The application of cloud computing model shown in Figure 1:

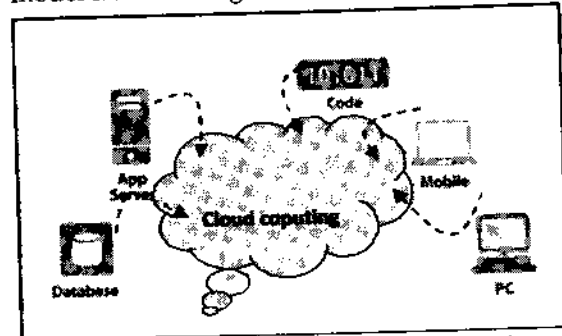

Figure 1. Model of cloud computing applications

Cloud Computing E-Commerce Models

The cloud computing is companied with the economic and commercial community, based on Cloud Computing E-commerce models is the specific application in the economy, commerce and management, this model finally will lead to the significant change of enterprise organization, the profits, marketing management and knowledge management, this model is called e-commerce model. It is a variety of entities that have business activities capability and demands. To cross the time limit and in the rule of improving business, making good use of the cloud technology application in the business field, taking effective use of resources and reduce costs, thus it will enchanting enterprise's kernel competitive power and eventually finished goods and services trading.

The new trend of enterprise use ecommerce service is based on the electronic outsourcing of cloud computing technology. Enterprises only need to access the software libraries that build by the services provider, then the enterprise will get the management processes and commercial database information they need, there is no need to solo invest and establish the whole internal software and procedures, the cost is relatively low, it only need to pay the rent. In fact, electronic outsourcing is a form of e-commerce that "changes by the demands". This model is

and monitored. CIO Carolyn Lawson who comes from California Public Utilities Commission thinks that: from the government point of view, we do not have all the data migrated to the 'cloud'. Because our data includes personal Social Security numbers, driver's license, and children information, etc. The public give their personal information to us hope that we are well-protected the information. If we give these messages to a cloud computing company, if the company sell this information illegally. What can we do? We have to bear the responsibility". This fully shows the crux of the problem of cloud computing security. That is, the credibility of cloud computing enterprise has become today's security of the main obstacles to cloud computing. The way to solve this problem is not dependent on the consciousness of cloud computing providers, but rather relies on the authority of the government department or departments mandatory for cloud computing company to adopt the necessary measures to ensure the safety of services. Perhaps in the near future, national government departments will formulate appropriate laws for the cloud computing business to conduct mandatory checks which include the irrational commitment Manufacturer promised to customer, how companies keep their promises, how companies treat customer data in the audit and supervision. To state the security of cloud computing vendors to regulate and supervise, as check the water' security which from water companies. Vendors of cloud computing must adopt necessary security measures. Cloud computing vendors' internal network is very similar to our most enterprise networks. It is also implementation a traditional security measures which includes access control, intrusion prevention, anti-virus deployment, prevention of internal data

leakage and network content and behavior monitoring and auditing etc. Vendors of cloud computing adopt Grade separation of powers. In order to prevent the cloud computing vendors "peeping" of customers' data and procedures we can take parental control and process management approach. Bank is a good example. Although the storage of all bank customers bank cards the bank's internal staff can not obtain the customer's password information. Meanwhile, the banking system, there is also a process to prevent "ghost". For example, cloud computing operation and maintenance system is divided into two. The first class is staff of operation and maintenance, they are responsible for the daily operation and maintenance work, but they can not log the physical host, can not enter the controlled room, and can not reach of the user data. The second class is staff with the core competencies. They can enter the room also can log on physical host but they controlled strictly by the operation and maintenance processes.

- C. **Peroration:** Cloud computing changed the way of services, but did not overturn the traditional security model. In the cloud computing era, the difference is that safety equipment and safety measures are not in the same location. The main responsibility for security has changed. The user to ensure the safety of service themselves in the previous, but now the cloud computing service providers to ensure the safety of services. Cloud computing reliability and availability are as important as cloud security issues, they deserve attention. Cloud computing offers the traditional security vendors with great advantage which to improve service quality and level. Solve the security problem of cloud computing is the same as traditional way to solve the security issues. It is the

combination of strategy, technology and human elements.

Conclusions

At present, the application of cloud technology in the business field, there is still a distance between ideals and reality, but the cloud computing will solve the problems that exist in the enterprise e-commerce applications, the ecommerce model will have a profound effect on the global economy and change.

On the other side, from the network security point of view, in the background of cloud computing, both of the data privacy, the data dissemination or the location privacy in the location service, the protection of user's personal information is very important. Today, the data on the hard disk are still not safe enough, how to make sure the security of personal privacy could be another difficult issue for cloud computing.

References :

1. Li qiangqiang, et al. On the network marketing and traditional marketing channel conflict and Solutions. *Economic & Trade Update* 2007(10) 17-19.
2. Guan zhihua, et al. The model of network marketing and management. *South China Economy* 2002(12) 21-23.
3. Zhang herong, et al. Online Advertising and Internet Marketing. *Yunnan Finance & Economics University Journal of Economics & Management* 2007(11) 41-42.
4. Chen jing, et al. Best network marketing program - Baidu Search Engine Marketing program. *Office Automation* 2007(12) 27-28.
5. Yang jing, et al. The e-commerce logistics and distribution pattern in China. *Economic Tribune* 2005(08) 42-43.
6. Liu haizhen . How to improve and constrict the E-commerce logistics and distribution system. *Market Modernization* 2006(04) 23-24.
7. Pu bo. Development of e-commerce for SMEs. *Science & Technology Information* 2008(01) 9-10.
8. Wang Yue, et al. Electronic Commerce ERP for supply chain of management. *Beijing Radio and Television University* 2007(01) 32- 33.
9. Luo qingrong, et al. E-commerce model based on cloud computing. *Modern Economics* 2009(01) 26-28.
10. ZHANG Wei, et al. The Analysis of Enhancement in Logistics Distribution under E-business Environment. *Logistics Sci-Tech* 2007(04) 19-21.
11. MAO Jing-ying, et al . Developing Countermeasures of Logistics Under E-commerce Environment. *Logistics Management* 2005(08) 38-39.
12. XU Wen, et al. The Current Situation and Countermeasures of Information Services in Electronic Commerce Environment. *Huazhong Normal University Journal of Postgraduates* 2009(02) 17- 19.
13. ZHANG Wei, et al. The Analysis of Enhancement in Logistics Distribution under E-business Environment. *Logistics Sci-Tech* 2007(04) 22-24.
14. Olivia Parr Rudd *Data Mining Cookbook[M]*?Beijing: Mechanical Industry Press, 2006.
15. WANG Hai-bo, et al. Research on customer relationship management system structure based on data mining. *Journal of Dalian University of Technology (Social Sciences)*, 2004(02) 57-59.

Problems and Solutions of Sports in India

Dr. A. M. Chandel

Director Physical Education

S. S. Jaiswal Arts, Commerce & Science College, Arjuni Morgaon Dist - Gondia

Abstract

Field hockey is the official national sport in India, and the country has won eight Olympic gold medals in field hockey, though cricket is the most popular sport. Besides sports and games included in the international sporting agenda, there are many which have developed indigenously and continue to be popular.

Sports in India

Field hockey is the official national sport in India, and the country has won eight Olympic gold medals in field hockey, though cricket is the most popular sport. Besides sports and games included in the international sporting agenda, there are many which have developed indigenously and continue to be popular.

Problems and Solutions in Indian Sports

The most fundamental problem with Sports lies in the absence of a sporting culture in India. Sports in India are considered a secondary and supplementary activity. Management is of utmost importance in today's sports. In India politicians who have no interest in developing the sport occupy top positions in sports associations. Our sports infrastructure is begging for changes. As a result sport is struggling for a consistent existence in India.

However hopeless the situation may seem, there are still remedies that can be employed to change the scenario for the better. Better facilities, better equipment, better funds will come about with a better attitude. We need to have a holistic approach towards sports development taking into account the health, recreational, social and

economic benefits. Not only it offers a chance of fostering national pride but also helps in developing a team spirit that brings together people from different communities and strata's of society, thus succours in building high level of tolerance and understanding. Concrete steps to improve the image of Indian sports from its abysmal status need to be undertaken. Until that happens, Indian sport will continue to stagnate.

Sports in India

Field hockey is the official national sport in India, and the country has won eight Olympic gold medals in field hockey, though cricket is the most popular sport. After the 1982 Asian Games hosted in New Delhi, the capital city now has modern sports facilities, and similar facilities are also being developed in other parts of the country. Besides sports and games included in the international sporting agenda, there are many which have developed indigenously and continue to be popular.

A wide variety of sports is played throughout the country. These include kabbadi, kho kho, pehlwani, and gilli-danda. British rule brought many popular sports in India including football, rugby union, cricket, golf, tennis, squash, hockey, boxing, snooker, and billiards.

India has hosted or co-hosted several international sporting events, such as the 1951 Asian Games and the 1982 Asian Games, the 1987 Cricket World Cup and 1996 Cricket World Cup, the 2003 Afro-Asian Games, the 2010 Hockey World Cup, the 2010 Commonwealth Games, and the 2011 Cricket World Cup. Major international sporting events annually held in India include the Chennai Open, Mumbai Marathon, Delhi Half Marathon, and the Indian Masters. India also hosted its first Indian Grand Prix at the Buddh International Circuit, an Indian motor racing circuit in Greater Noida, Uttar Pradesh, India.

India is also home to cricket's Indian Premier League, launched in 2008. The Board of Control for Cricket in India is the second richest sporting organization in the world (second only to FIFA).

Problems in Indian Sports

Sports is one area where India lags behind even some of the poorest nations in the world. This despite the huge pool of talented sportsperson that exists in all parts of India. At the junior levels, our boys and girls can compete with the best in the world in almost every sport. However when it comes to the senior levels, where the actual capabilities of our sportsperson are tested, we fail miserably. This shows that it is not the lack of talent that bogs down our athletes but somewhere along the line; it is the lack of proper training that lead to their poor performances in the international arena.

The fact that professional sportsperson in our country face a lot of hardships cannot be denied. There are usual problems of lack of infrastructure and funds, lethargic approach on the part of government agencies and indifference of the corporate sector in providing sponsorships. However the fundamental problem lies in the absence of a sporting culture in India. Sports in India are considered a secondary and supplementary activity. This explains to a large extent, the apathy on the part of the government machinery towards sports.

The corporate indifference too stems from the fact that they are not sure that the sponsorship money will be efficiently used in promoting the game and for the welfare of the players.

International sports are highly competitive where only the best and the brightest can hope to reach the top position. Past experience has shown that the government run organizations like the Sports Authority of India (SAI) have consistently failed to produce athletes who can compete at the international level. Hence government should withdraw itself from the administration and running of sports at the senior levels.

The corporate sector should be encouraged to take full control of the management of games and training of athletes. This only will ensure greater accountability on the part of the players and the coaches to show results. It should restrict its role to promoting sporting activities at the school and college levels and in providing jobs to meritorious sportsperson. It should make all efforts to encourage young boys and girls to take up sports as a full time profession and not as a secondary activity.

Key problems facing sports today

The success of any sport depends upon on three factors - Organization, Management and administration. Of these, Management is the most important as it is concerned with planning and programming, policy formulation and coordinating activities. It also includes control or work performance and maintenance of discipline for a purpose of maintaining a satisfactory quality of the sport.

Management: The problems that are seen at management level can be dubbed as the root of all problems in sports today. Management is of utmost importance in today's sports. In modern days of keen competition success depends upon management skills of high grades. Management indicates execution or implementation for the sake of attaining predetermined objectives of Sports associations.

Economic: Economics of scale is a major talking point in the sports today. Inequality in the finances is a major threat to popular sports like Football. Economic imbalances in football leagues are a major drawback in the sport today. Issues of differences in salaries across sports is causing a very evidential competitive imbalance which will have a near term disadvantage which may result in declining popularity of the sport amongst the fans.

Developmental: The development of sports in the country needs a change in the basic mindset and evolution of the new culture. There is a need for sports associations and marketers to change the face of marketing by Professional methods, Packaging the sport well, present the concepts better and position the sport confidently.

Grass Roots: Development of Sport at grass root level should be a focus of all sports governing bodies across the world, unfortunately only the popular sports, which are country specific, manage to flourish at grass root levels, there are success stories of grass root development which nations and sports associations can boast off example International Tennis Federation's Mini Tennis Promotion and US Soccer's Grassroots' development program, which has made soccer a popular sport in a country that has popularized their national sports in the world. Development of grass root sports is the starting point of disciplined and structured atheism of the future.

Disciplinary: Discipline in Sports is a major problem in the past and even consists today. That's the reason why there is negligence in the case of Doping, Match fixing, biased selection procedures, violence in sports. These are key problems that are hampering sports.

Time for a revolution in sports

If the age old "all work and no play make Jack a dull boy", is to be believed, then there are many dull boys in India. We may pride ourselves in some super successes of our overnight heroes and glorify their rags to riches stories but the fact remains that the condition of sports in India

is deplorable. In most cases it takes immense motivation and unyielding courage to pursue your dream if it happens to be become a sportsperson (cricket, of course, is comparatively treated with some leniency). While there is a huge celebration for an Abhinav Bindra, Vijendra Kumar and Sushil Kumar, every now and then, the euphoria is short-lived. Criticism soon follows but everything is gradually forgotten till yet another infrequent victory seizes our attention and we start again. But deeper introspection, we'll find that numerous factors contribute to the sorry state of sports in our country.

Our sports infrastructure is begging for changes. There is no doubt that there is abundance of talent and potential yet there are various reasons why Indians are unable to succeed in any sport other than cricket.

The biggest problem, ironically, is hidden in the solution itself. Virtually everybody agrees that India has a wealth of talent. That our sub-juniors and juniors are as talented as anybody else in the world is; we even have the results to show it. Whether it's football, tennis, hockey, athletics, volleyball or basketball, our boys and girls can compete and often beat the best in the continent.

Lack of funds and support from the government is a chief cause. There are more 'officials' and politicians in the selection committees than veteran sportspersons and there are some prejudices which are always at work. Corruption like in every other field has permeated to root levels which makes it extremely difficult for a novice to look at sports as a career.

Proper coaching is a major problem with most coaches failing to provide finer technical nuances which make all the difference. There is an absence of professional expertise and knowledge. Says Abhinav Bindra, "Winning on the world stage is not about one massive thrust of support every once in a while, instead it is more about putting together all the little things which define the fine line between a champion and being almost there."

Ours is a country where encouragement comes after achievement. Sports are always ranked below academics and are seen more as a hobby than a profession and thus, are not integrated with formal education. Unlike America where most of the parents make it a point to attend a basketball game or a soccer match of their children, most parents in India try to discourage children from taking sports too seriously.

Gone are those days where evenings marked the start of family badminton tournaments or when monsoons announced the pleasure of playing football in the rain with friends. With busy lives, computers and television, the excitement that a sport used to generate has died down. A study indicates that outdoor activity had gone down in the last five years. Especially in metros where an average worker spends three hours commuting from work to home daily, leaving neither time nor energy for playing any game.

Poor food habits and an improper knowledge of nutrition also serves as a hurdle. For sportswomen the task becomes all the more difficult as they to fight societal pressures and at the same time meet the demands of their profession. As a result sport is struggling for a consistent existence in India.

It's a shame that the Indian hockey team is struggling to find sponsors. Aren't the corporates aware of the windfall if they associate themselves with hockey, at a time when we have a whiff of an Olympic medal? They are and they will happily take up the sponsorship. But everybody is reluctant. Why? Because there is a perception that the money will not reach the players. That it will not be spent on helping and promoting the game. The government would do itself a favour by concentrating all its energies on providing facilities at the grassroots level. If it encourages schools and colleges to spend more time and money on sport, half the battle would be won; if the national federations are forced to fend for themselves, they will eventually find their own solutions. Or perish. Until that happens, Indian sport will continue to stagnate.

However hopeless the situation may seem, there are still remedies that can be employed to change the scenario for the better. Better facilities, better equipment, better funds will come about with a better attitude. We need to have a holistic approach towards sports development taking into account the health, recreational, social and economic benefits. Not only it offers a chance of fostering national pride but also helps in developing a team spirit that brings together people from different communities and strata's of society, thus succours in building high level of tolerance and understanding. Concrete steps to improve the image of Indian sports from its abysmal status need to be undertaken.

NGO development structure or private corporate undertaking may help in getting more funds. Sports other than cricket need to be given equal assistance and limelight. Work from the grass root level is required. Widespread talent hunts and special authorities to oversee rural problems will be a major help in this process. We need a support system where a player who is injured is not ignored or written off but is guided through precise rehab. Also, introducing Physical Education as a part of the necessary curriculum will help generate both interest and participation in sports.

Also, at individual level we, who are or would be parents can bring about a change in the outlook by encouraging children in the field in which their interest lies and by respecting people who decide to take up sports as career. For it not only needs physical fitness but mental agility and focus to be a professional sportsperson. In the family and among friends, one voice may not guarantee a radical change but even if transforms or remotely affects even a single perspective, then that would be the beginning.

Conclusion

The need of the hour is that in a nation of more than one billion people like ours should do some intensive introspection to take immediate remedial measures to carve and claim a rightful place among the world class athletes, players and

sportspersons. The first and the foremost measure is to catch them young and develop in them the killer instinct by offering all possible motivation and opportunity to strike the gold. Mere wishful thinking would not play the trick. For this consistent efforts will have to be made at every level to develop the sports culture and not just the cricket culture among the aspiring stars. There is no dearth of talent, only it has to be found out and properly trained.

Good intentions must be backed by actions. Besides talent and training, what is urgently required to boost the sports culture is the provision of high tech Infrastructure, highly qualified coaches both Indian as well as foreign, a long term sports policy, riddance of sports federation of undesirable persons, elimination of nepotism in matters of selection and sufficient allocation in Central and state budget for sports.

In a highly competitive world, there is no place for shortcuts. Needless to reaffirm that sports federation should become more transparent and accountable in their functioning. Ministry of finance may consider the suggestion for generating 100% tax benefit to business houses for erection maintenance of sports infrastructure, sponsoring sports championship and for

sponsoring sportsperson for participation in international meet. The upcoming common wealth games will be a testing time not only for the Indian Government but also for the players and the citizens of the country to showcase their sports culture. The fact that some sportspersons in India touch great heights in spite of all the obstacles speaks volumes about their passion and commitment. But it is saddening to know that many talents do not see the light of the day as their tears and sweat mingle because of problems which can be solved and obstacles could be overcome. While we plan to make to take over the world, lets first deal with some basic loopholes at home. For if we are losing out on sports, not only are we losing out on chances to churn out champions but are we missing out on one of the most exuberant aspects of life.

Bibliography :

1. <http://sportsnexus.wordpress.com/2010/03/16/key-problems-facing-sport-today>
  2. <http://www.policyproposalsforindia.com>
  3. <http://theviewspaper.net/the-plight-of-sports-culture-in-india>
  4. <http://timesofindia.indiatimes.com/Time-for-a-revolution-in-sports/articleshow>
-

Agriculture Marketing in India

Dr. Manoj R Pandey

Asst. Prof. G.S College of commerce & Eco. Nagpur

Abstract

The term agricultural marketing is composed of two words - agriculture and marketing. Agriculture, in the broadest sense means activities aimed at the use of natural resources for human welfare, and marketing connotes a series of activities involved in moving the goods from the point of production to the point of consumption. Specifically, the subject of agricultural marketing includes marketing function, agencies, channels, efficiency and cost price spread and market integration, producer's surplus etc. The agricultural marketing system is a link between the farm and the non-farm sectors.

Agricultural marketing covers the services involved in moving an agriculture product from the farm to the consumer. Numerous interconnected activities are involved in doing this, such as planning production, growing and harvesting, grading, packing, transport, storage, agro- and food processing distribution, advertising and sale. Some definitions would even include "the acts of buying supplies, renting equipment, (and) paying labor" arguing that marketing is everything a business does. Such activities cannot take place without the exchange of information and are often heavily dependent on the availability of suitable finance.

Marketing systems are dynamic; they are competitive and involve continuous change and improvement. Businesses that have lower costs, are more efficient, and can deliver quality products, are those that prosper. Those that have high costs, fail to adapt to changes in market demand and provide poorer qualities are often forced out of business. Marketing has to be customer-oriented and has to provide the farmer, transporter, trader, processor, etc. with a profit. This requires those involved in marketing chains to understand buyer requirements, both in terms of product and business conditions.

Introduction

In India Agriculture was practiced formerly on a subsistence basis: the villages were self-sufficient, people exchanged their goods, and services within the villages on a barter basis. With the development of means of transport and storage facilities, agriculture has become commercial in character; the farmer grows those crops that fetch a better price. Marketing of agriculture produce is considered as an integral part of agriculture, since an agriculturist is encouraged to make more investment and to increase production. Thus there is an increasing awareness that it is not enough to produce a crop or animal product; it must be marketed as well.

Agricultural Marketing involves in its simplest from the buying and selling of agricultural produce. This definition of agricultural marketing may be accepted in olden days, when the village economy was more or less self-sufficient, when the marketing of agricultural produce presented no difficulty, as the farmer sold his produce directly to the consumer on a cash or barter basis. But, in modern times, marketing of agricultural produce is different from that of olden days. In modern marketing, agricultural produce has to undergo a series of transfers or exchanges from one hand to another before it finally reaches the consumer.

The National Commission On Agriculture,

define agricultural marketing as a process which starts with a decision to produce a saleable farm commodity and it involves all aspects of market structure of system, both functional and institutional - based on technical and economic considerations and includes pre and post-harvest operations, assembling, grading, storage, transportation and distribution. The Indian council of Agricultural Research defined involvement of three important functions, namely (a) assembling (concentration) (b) preparation for consumption (processing) and (c) distribution.

Agricultural marketing development

A well-functioning marketing system necessitates a strong private sector backed up by appropriate policy and legislative frameworks and effective government support services. Such services can include provision of market infrastructure, supply of market information (as done by USDA, for example), and agricultural extension services able to advise farmers on marketing. Training in marketing at all levels is also needed. One of many problems faced in agricultural marketing in developing countries is the latent hostility to the private sector and the lack of understanding of the role of the intermediary. For this reason "middleman" has become very much a pejorative word.

Market infrastructure

Efficient marketing infrastructure such as wholesale, retail and assembly markets and storage facilities is essential for cost-effective marketing, to minimize post-harvest losses and to reduce health risks. Markets play an important role in rural development, income generation, food security, developing rural-market linkages and gender issues. Planners need to be aware of how to design markets that meet a community's social and economic needs and how to choose a suitable site for a new market. In many cases sites are chosen that are inappropriate and result in under-use or even no use of the infrastructure constructed. It is also not sufficient just to build a market: attention needs to be paid to how that market will be managed, operated and maintained. In most cases, where market improvements were only aimed at infrastructure

upgrading and did not guarantee maintenance and management, most failed within a few years.

Rural assembly markets are located in production areas and primarily serve as places where farmers can meet with traders to sell their products. These may be occasional (perhaps weekly) markets, such as haat bazaars in India and Nepal, or permanent. Terminal wholesale markets are located in major metropolitan areas, where produce is finally channeled to consumers through trade between wholesalers and retailers, caterers, etc. The characteristics of wholesale markets have changed considerably as retailing changes in response to urban growth, the increasing role of supermarkets and increased consumer spending capacity. These changes require responses in the way in which traditional wholesale markets are organized and managed.

Market information

Efficient market information can be shown to have positive benefits for farmers and traders. Up-to-date information on prices and other market factors enables farmers to negotiate with traders and also facilitates spatial distribution of products from rural areas to towns and between markets. Most governments in developing countries have tried to provide market information services to farmers, but these have tended to experience problems of sustainability. Moreover, even when they function, the service provided is often insufficient to allow commercial decisions to be made because of time lags between data collection and dissemination. Modern communications technologies open up the possibility for market information services to improve information delivery through SMS on cell phones and the rapid growth of FM radio stations in many developing countries offers the possibility of more localized information services. In the longer run, the internet may become an effective way of delivering information to farmers. However, problems associated with the cost and accuracy of data collection still remain to be addressed. Even when they have access to market information, farmers often require assistance in interpreting that information. For example, the market price

quoted on the radio may refer to a wholesale selling price and farmers may have difficulty in translating this into a realistic price at their local assembly market. Various attempts have been made in developing countries to introduce commercial market information services but these have largely been targeted at traders, commercial farmers or exporters. It is not easy to see how small, poor farmers can generate sufficient income for a commercial service to be profitable although in India a new service introduced by Thompson Reuters was reportedly used by over 100,000 farmers in its first year of operation. Esoko in West Africa attempts to subsidize the cost of such services to farmers by charging access to a more advanced feature set of mobile-based tools to businesses.

Marketing training

Farmers frequently consider marketing as being their major problem. However, while they are able to identify such problems as poor prices, lack of transport and high post-harvest losses, they are often poorly equipped to identify potential solutions. Successful marketing requires learning new skills, new techniques and new ways of obtaining information. Extension officers working with ministries of agriculture or NGOs are often well-trained in horticultural production techniques but usually lack knowledge of marketing or post-harvest handling. Ways of helping them develop their knowledge of these areas, in order to be better able to advise farmers about market-oriented horticulture, need to be explored. While there is a range of generic guides and other training materials available from FAO and others, these should ideally be tailored to national circumstances to have maximum effect.

Enabling environments

Agricultural marketing needs to be conducted within a supportive policy, legal, institutional, macro-economic, infrastructures and bureaucratic environment. Traders and others cannot make investments in a climate of arbitrary government policy changes, such as those that restrict imports and exports or internal produce

movement. Those in business cannot function if excessive bureaucracy hampers their trading activities. Inappropriate law can distort and reduce the efficiency of the market, increase the costs of doing business and retard the development of a competitive private sector. Poor support institutions, such as agricultural extension services, municipalities that operate markets inefficiently and export promotion bodies, can be particularly damaging. Poor roads increase the cost of doing business, reduce payments to farmers and increase prices to consumers. Finally, the ever-present problem of corruption can seriously impact on agricultural marketing efficiency in many countries by increasing the transaction costs faced by those in the marketing chain.

Recent developments

New marketing linkages between agribusiness, large retailers and farmers are gradually being developed, e.g. through contract farming, group marketing and other forms of collective action.[10] Donors and NGOs are paying increasing attention to ways of promoting direct linkages between farmers and buyers.[11] The growth of supermarkets, particularly in Latin America and East and South East Asia, is having a significant impact on marketing channels for horticultural, dairy and livestock products.[12] Nevertheless, "spot" markets will continue to be important for many years, necessitating attention to infrastructure improvement such as for retail and wholesale markets.

References

1. Penn State College of Agricultural Sciences "Agricultural Marketing" [1]
2. "Agricultural advisory services and the market". Overseas Development Institute.
3. <http://www.odi.org.uk/resources/details.asp?id=1145&title=agricultural-advisory-services-market>.
4. John Tracey-White [2], *Planning and Designing Rural Markets*, FAO, Rome, 2003.
5. Cecilia Marocchino [3], *A guide to upgrading rural agricultural retail markets*, FAO, Rome, 2009.

A Research Paper on "The Dynamics of Corporate Strategic Management"

CA. Sumit Sahu

Assistant Professor

G. S. College of Commerce and Economics, Nagpur

"Strategic management is not a box of tricks or a bundle of techniques. It is analytical thinking and commitment of resources to action."

Peter Drucker

What is a Strategy?

A typical dictionary will define the word strategy as something that has to do with war and ways to win over enemy. In business organizational context the term is not much different. Businesses have to respond to dynamic and often hostile external forces for pursuit of their mission. The very injection of the idea of strategy into business organizations is intended to unravel complexity and to reduce uncertainty of the environment. Strategy seeks to relate the goals of the organization to the means of achieving them. Strategy is the game plan management is using to take market position, conduct its operations, attract and satisfy customers, compete successfully, and achieve organizational objectives. To the extent the term strategy is associated with unified design and action for achieving major goals, gaining command over the situation with a long-range perspective and securing a critically advantageous position. Its implications for corporate functioning are obvious. We may define the term 'strategy' as a long range blueprint of an organization's desired image, direction and destination what it wants to be, what it wants to do and where it wants to go.

Strategy is meant to fill in the need of organizations for a sense of dynamic direction, focus and cohesiveness. Objectives and goals

alone do not fill in the need. Strategy provides an integrated framework for the top management to search for, evaluate and exploit beneficial opportunities, to perceive and meet potential threats and crises, to make full use of resources and strengths, to offset corporate weaknesses and to make major decisions in general. Top management operates in an environment of partial ignorance and uncertainty.

Strategies are formulated at the corporate, divisional and functional level. Corporate strategies are formulated by the top managers. They include the determination of the business lines, expansion and growth, vertical and horizontal integration, diversification, takeovers and mergers, new investment and divestment areas, R & D projects, and so on. These corporate wide strategies need to be operationalized by divisional and functional strategies regarding product lines, production volumes, quality ranges, prices, product promotion, market penetration, purchasing sources, personnel development and like.

However, strategy is no substitute for sound, alert and responsible management. Strategy can never be perfect, flawless and optimal. It is in the very nature of strategy that it is flexible and pragmatic; it is art of the possible; it does not preclude second-best choices, trade-offs, sudden

emergencies, pervasive pressures, failures and frustrations. However, in a sound strategy, allowances are made for possible miscalculations and unanticipated events.

Strategy is partly proactive and partly reactive

A company's strategy is typically a blend of (1) proactive actions on the part of managers to improve the company's market position and financial performance and (2) as needed reactions to unanticipated developments and fresh market conditions. The biggest portion of a company's current strategy flows from previously initiated actions and business approaches that are working well enough to merit continuation and newly launched managerial initiatives to strengthen the company's overall position and performance. This part of management's game plan is deliberate and proactive, standing as the product of management's analysis and strategic thinking about the company's situation and its conclusions about how to position the company in the marketplace and tackle the task of competing for buyer patronage. But not every strategic move is the result of proactive plotting and deliberate management design. Things happen that cannot be fully anticipated or planned for. When market and competitive conditions take an unexpected turn or some aspect of a company's strategy hits a stone wall, some kind of strategic reaction or adjustment is required. Hence, a portion of a company's strategy is always developed as a reasoned response to unforeseen developments. But apart from adapting strategy to changes in the market, there is also a need to adapt strategy as new learning emerges about which pieces of the strategy are working well and which aren't and as management hits upon new ideas for improving the strategy. Crafting a strategy thus involves stitching together a proactive/intended strategy and then adapting first one piece and then another as circumstances surrounding the company's situation change or better options emerge—a reactive/adaptive strategy.

Corporate Strategy

Corporate strategy is basically the growth design of the firm; it spells out the growth objective the direction, extent, pace and timing of the firm's growth. It also spells out the strategy for achieving the growth. Thus, we can also describe corporate strategy as the objective-strategy design of the firm. To arrive at such an objective-strategy design is the basic burden of corporate strategy formulation. In corporate strategy, the set of goals has a system of priorities; the combination, the sequence and the timing of the moves, means and approaches are determined in advance, the initiative and responses have a cogent rationale behind them, are highly integrated and pragmatic; the implications of decisions and action programmes are corporate wide, flexible and contingent.

In general, a corporate strategy has the following characteristics:

- It is generally long-range in nature, though it is valid for short-range situations also and has short-range implications.
- It is action oriented and is more specific than objectives.
- It is multipronged and integrated.
- It is flexible and dynamic.
- It is formulated at the top management level, though middle and lower level managers are associated in their formulation and in designing sub-strategies.
- It is generally meant to cope with a competitive and complex setting.
- It flows out of the goals and objectives of the enterprise and is meant to translate them into realities.
- It is concerned with perceiving opportunities and threats and seizing initiatives to cope with them. It is also concerned with deployment of limited organizational resources in the best possible manner.

- It gives importance to combination, sequence, timing, direction and depth of various moves and action initiatives taken by managers to handle environmental uncertainties and complexities.
- It provides unified criteria for managers in function of decision making.

What does corporate strategy ensure?

Corporate strategy in the first place ensures the growth of the firm and ensures the correct alignment of the firm with its environment. It serves as the design for filling the strategic planning gap. It also helps build the relevant competitive advantages. Masterminding and working out the right fit between the firm and its external environment is the primary contribution of corporate strategy. Basically the purpose of corporate strategy is to harness the opportunities available in the environment, countering the threats embedded therein. How does corporate strategy actually accomplish this task? It is by matching the unique capabilities of the firm with the promises and threats of the environment that it achieves this task.

It is obvious that responding to environment is part and parcel of a firm's existence. The question is how good or how methodical is the response. This is where strategy steps in. Strategy is the opposite of adhoc responses to the changes in the environment-in competition, consumer tastes, technology and other variables. It amounts to long-term, well thought-out and prepared responses to the various forces in the business environment.

The Dynamics of Corporate Strategy

Strategic thinking involves orientation of the firm's internal environment with the changes of the external environment. The competitive strategy evolves out of consideration of several factors that are external to the firm as shown in the figure - Context in which competitive strategy is formulated. The economic and technical component of the external environment are considered as major factors

leading to new opportunities for the organization and also closing threats. Similarly the broader expectation of the society in which the organization operates is again an important factor to determine the competitive strategy. The strengths and weaknesses of organizations are the internal factors, which determine the corporate strategy. It is to be analysed and find out in which functional area such as marketing, R & D, operations, etc. the organization has superiority over the competitors. The strength is to be considered in the context of the opportunities arising in the external environment. The personal values of the key implementers also play major roles in formulating the competitive strategy.

Strategic management

In a hyper competitive marketplace, companies can operate successfully by creating and delivering superior value to target customers and also learning how to adapt to a continuously changing business environment. So to meet changing conditions in their industries, companies

need to be farsighted and visionary, and must develop long-term strategies. Strategic planning, an important component of strategic management, involves developing a strategy to meet competition and ensure long-term survival and growth. The overall objective of strategic management is two fold:

- To create competitive advantage, so that the company can outperform the competitors in order to have dominance over the market.
- To guide the company successfully through all changes in the environment.

The present organizational operations are highly influenced by the increasing rate of change in the environment and the ripple effect created on the organization. Changes can be external to the firm or it may be change introduced to the firms by the managers. It may manifest in the blurring of industry and firm boundaries, driven by

technology, deregulation, or, through globalization. The tasks of crafting, implementing and executing company strategies are the heart and soul of managing a business enterprise.

Strategic management starts with developing a company mission (to give it direction), objectives and goals (to give it means and methods for accomplishing its mission), business portfolio (to allow management to utilize all facets of the organization), and functional plans (plans to carry out daily operations from the different functional disciplines). No matter how well the strategic processes have been designed and implemented, success depends on how well each department performs its customer-value-adding activities and how well the departments work together to serve the customer. Value chains and value delivery networks have become popular with organizations that are sensitive to the wants and needs of consumers. Ultimately the aim of strategic management is to save the company's business products, services and communications so that they achieve targeted profits and growth.

Importance of Strategic Management

Strategic planning and implementation have become a must for all organizations for their survival and growth in the present turbulent business environment. 'Survival of fittest' as propagated by Darwin is the only principle of survival for organization, where 'fittest' are not the 'largest' or 'strongest' organization but those who can change and adapt successfully to the changes in business environment. Many organizational giants have also followed the path of extinction failing to manage drastic changes in the business environment. Also business follows the war principle of 'win or lose', and not necessarily win-win situation arises in business world. Hence the organization has to build its competitive advantage over the competitors in the business warfare in order to win. This can be done only by following process of strategic management - strategic analysis, formulation and implementation.

Strategic Levels in Organisations

A typical large organization is a multidivisional organisation that competes in several different businesses. It has separate self-contained divisions to manage each of these. There are three main levels of management: corporate, business, and functional. General managers are found at the first two of these levels, but their strategic roles differ depending on their sphere of responsibility.

Corporate Level: CEO, other senior executives, board of directors, and corporate staff

Business Level: Divisional managers and staff

Functional Level: Functional managers

A Case Study:

Consider Godrej as an example. Godrej is active in a wide range of businesses, including soaps, insecticides, edible oil, furniture, Information Technology, and real estate. The main strategic responsibilities of its Group Chairman, Adi Godrej, are setting overall strategic objectives, allocating resources among the different business areas, deciding whether the firm should divest itself of any of its businesses, and determining whether it should acquire any new ones. In other words, it is up to Adi Godrej to develop strategies that span individual businesses; his concern is with building and managing the corporate portfolio of businesses to maximize corporate profitability. It is not his specific responsibility to develop strategies for competing in the individual business areas, such as financial services. The development of such strategies is the responsibility of the general managers in these different businesses or business level managers. Besides overseeing resource allocation and managing the divestment and acquisition processes, corporate-level managers provide a link between the people who oversee the strategic development of a firm and those who own it (the shareholders). Corporate-level managers, and particularly the CEO, can be viewed as the guardians of shareholder welfare. It is their

responsibility to ensure that the corporate and business strategies that the company pursues are consistent with maximizing shareholder wealth. If they are not, then ultimately the CEO is likely to be called to account by the shareholders.

SUMMARY AND CONCLUSION

With the increased competition, the management of corporate have acquired strategic dimensions. A company's strategy consists of the combination of competitive moves and business approaches that managers employ to please customers, compete successfully and achieve organizational objectives. Corporate strategy is basically a growth design of the firm. It serves as the measure for filling the strategic planning gap. The concept of dynamics of competitive strategy involves several factors from external environment. Strategic management refers to the managerial process of forming strategic vision, setting objectives, crafting a strategy,

implementing and executing strategy. Managers are responsible formulate and implement strategies at corporate level, business level and functional level.

References:

1. Paul N. Finlay (2000) *Strategic Management: An Introduction to Business and Corporate Strategy*
2. George Frynas, Kamel Mellahi (2010) *Global Strategic Management*
3. Philippe Lasserre (2008) *Global strategic management*
4. Dilip Roy (1997) *Strategic management: Indian experience*
5. Srinivasan (2008) *Strategic Management: The Indian Context*
6. ICAI (2010) *Information technology & Strategic Management*

Namita Gokhale's 'Shakuntala : The Play of Memory'

Dr. Vandana Bhagdikar
Head, Department of English
Mahila Mahavidyalaya, Nagpur

Abstract

Namita Gokhale's most recent novel, 'Shakuntala : The Play of Memory' (2005) first appeared in Hindi translation before the English edition was published. The plot is inspired by the over thousand year old play 'Shakuntala', written in Sanskrit by the Indian poet Kalidasa. Shakuntala, the central character and narrator of the novel has the quest for experience and knowledge. As regards the language of her fiction, Namita Gokhale frequently makes experiments. Being an Indian writer, she has to convey through English the vast range of expressions, experiences and observations to the people whose awareness has been conditioned by languages other than English. While doing so, she is confronted, like other Indian English writers, with the problem of handling the English language skillfully for which she has sought help of various narrative devices. In the present paper attempt will be made to critically analyse the theme and narrative technique used by the novelist.

Namita Gokhale is one the renowned writer of Indian literature. She has written five novels dealing with the problems and issues faced by the women in patriarchal social setup. Namita Gokhale's most recent novel, 'Shakuntala : The Play of Memory' (2005) first appeared in Hindi translation before the English edition was published. The plot is inspired by the over thousand year old play 'Shakuntala', written in Sanskrit by the Indian poet Kalidasa. It is the story of a young woman who learns through a blind priest in Kashi about the mystery of her former life, which she must now come to terms with, plays with the recurring theme of memory and desire. In the present paper attempt will be made to critically analyse the theme and narrative technique used by the novelist.

Shakuntala, the central character and narrator of the novel has the quest for experience and knowledge. She grew up in a mountain country under harsh conditions. Her father, a vaidya, died when she was just five years old. She had an elder brother Govinda, who was destined to

become the man of dharma. Her mother learnt from her father the art of healing. The smell of mountain herbs and the odour of milk and dung of the two cows which they tended always clung to her. Her mother tried to impart her the meagre knowledge she had about the medicinal plants but Shakuntala resisted the attempt with anger. Shakuntala did not want to become like her mother for she was restless to see the world, to wander with the freedom of birds and clouds, although her mother cautioned her against it.

Shakuntala was married to Srijan, a Mahasamant, who was a rich man and the chief of fourteen villages. For her marriage was an escape from the existing conditions in her mother's house where she could not seek freedom:

"I knew there was more inside me than the limits of my experience dictated. I thirsted for glimpses of new lands, people, ideas. It was as if the move from my mother's home to my husband's-the half-a-day journey from one village to another-had suddenly made the impossible possible. A

man's equal in bed, why could I not desire what men enjoyed: the freedom to wander, to be elsewhere, to seek, and perhaps find ..... something?" (48)

He would often undertake journeys to far off places for his work. He returns with a woman after one of his travels. This creates a sense of jealousy in Shakuntala and she is filled with rage and anger. She is hurt by the betrayal. Stifled by social custom, hungry for experience, she deserts home and family for the company of a Greek horse merchant, whom she meets by the river Ganga. Together they travel far and wide and surrender to unbridled pleasure, as Shakuntala assumes the identity of Yaduri, the fallen woman. Here Shakuntala is shown to have broken the convention whereby traditionally an Indian married woman is expected to be loyal and faithful to her husband till her death. But Shakuntala in her quest for experience and knowledge breaks the traditional norms. They had to stay in foreigner's quarters which were located on the other side of the river. Shakuntala adjusted herself to the changed circumstances with ease.

Although she arrived in the city of her choice yet she stayed as an outcaste. Being surrounded by foreigners who talked in strange language, Shakuntala soon felt unsettled and restless. Her mind wandered into past though she tried to resist it. She was now filled with regret when she thought of her husband Srijan. Shakuntala missed the mountains where she belonged, even the Ganga appeared to her as slower and without music in those flat and dull plains. She thought herself also to be different. There was a time when Shakuntala would have staked anything to gain experience but now her appetite for experience was no longer strong. She realized that although one might travel for many nights and days, one belongs to the place from where one began.

Driven by the urge to go to the real Kashi, Shakuntala left Nearchus one fine morning without his knowledge. She asserted that she was a strong woman, a mother of unborn child

and set out unafraid. She reached Kashi where, while straying in one of the lanes, she was attacked by the charging bull. Shakuntala was wounded with a torn womb. She was looked after by a Buddhist renunciate who, during the course of treatment, told her to embrace the Buddha but her stubborn spirit would not yield. She could not embrace the Buddha just to please the nun. Seeing death hovering over her, she reminded herself that she could not surrender yet. She had to return home to Srijan. But with an unfulfilled desire to return to the mountains, her home, Shakuntala, the eternal outsider, the wife who does not belong, the whore who was ruled by shame eventually sought redemption.

The writers use the tool of language to express their feelings, ideas and experiences. As regards the language of her fiction, Namita Gokhale frequently makes experiments. Being an Indian writer, she has to convey through English the vast range of expressions, experiences and observations to the people whose awareness has been conditioned by languages other than English. While doing so, she is confronted, like other Indian English writers, with the problem of handling the English language skilfully for which she has sought help of various narrative devices.

Namita Gokhale has considered for her characters people among whom she lived and moved. Therefore she has used large number of Indian words in her novel like other Indian writers to impart the Indian touch. For eg. Indragopa, bakul, harsingar, pathya, anjana, alta, harial, kokila, dhoomketu, Sapta-rishis, Dhruvatar, etc. A translation of these words in English would not have brought the rich connotation attached to these words. Namita Gokhale has also used Indian expressions in the novel. In fact, she exploits the two codes, Hindi-English to create the necessary impact. In the novel there are expressions like: "A profusion of amalaka, tulsi, Kantahari" (7), "Abijnana Shakuntalam! Aah" (17), "Rehearsing the ritual of pada-patha of the krama-patha" etc.

The novel abounds in similes some of which are

ordinary and commonplace. In the novel we have numerous similes through which the novelist attempts to convey the intended meaning. Shakuntala tells us, "The Sangha faithful were snoring like ogres." (15) The Buddhist monks were creating noise due to their snoring which was equivalent to the snores of the man-eating giants of fairy tales. Shakuntala's mother had told her, "never forget, the vessel of your virtue is like the urn of water you balance on your head." (40) Shakuntala had forgiven her mother for being partial towards her brother and she "swallowed those hurts and jealousies like a bitter potion, a medicine which strengthens." (44) Then we also have Shakuntala's reflection on woman's desire. She thinks, "what is a woman's desire? It is like that waxing and waning of the moon, incapable of constancy." (157)

Namita Gokhale has made occasional use of metaphors to put her thoughts before the readers. Shakuntala's mother, by way of personifying the clouds, gives a fine piece of caution to her. When Shakuntala told her mother that she wanted to wander like birds and clouds, her mother said to her that the birds wander for the whole day in search of food but return to their nests and are safe. But the clouds do not return and hence weep in unknown lands in the form of rain. Shakuntala has questions in her mind regarding Kamalini, the handmaiden brought by her husband. She was agitated, angry and went to the banks of the river Ganga, where she conferred with the fisherman, Kundan. She looked at the river and felt that the river was a human being whose, "anger was gone and she was playful now, a loving, forgiving, easy-going river on a late spring afternoon." (63)

Namita Gokhale is fond of imagery particularly animal imagery which is evident from the abundant use of images in the novel. She has sometimes drawn images from nature. Shakuntala's mother had grown fond of her after her brother had gone away; "as though, I was a pet parrot or a favourite calf." (27) Shakuntala's yearning for freedom is presented in the form of imagery, she wishes "Like the bird in the sacrificial altar, I too could soar across the sky."

(55) For Shakuntala, Kamalini's figure "looked like a crane in flight" and her eyes "were like a serpent's" (57) or "she was like a high spirited stallion or an unfolding lotus bud." (65) Shakuntala thought that Guresvara, her brother was a scholar and a mendicant and he could "roam the world with the abandon of a wandering cloud." (68)

Namita Gokhale has made an impressive use of symbolism in the novel, the river Ganga symbolises life. She carries within her the secrets of past, present and future. The river flowing through the mountain symbolises purity and innocence but when she comes to the plain, she symbolises pollution and degradation. The star of Arundhati which Srijan shows to Shakuntala, is the symbol of fidelity. Shakuntala's going with Nearchus leaving her husband, symbolises her desire for knowledge on one hand and on the other unfaithfulness and infidelity.

The tool of irony is used effectively in the novel to throw an illuminating light upon some peculiar aspects of her characters or exemplify the unreality or absurdity of certain situations. On their wedding night, Shakuntala's husband, Srijan, took her to the courtyard, behind the house and showed her the star of Arundhati. He told her :

"Beyond the tree, above the mountain, you can see the star of Arundhati. She is the purest of wives, the emblem of fidelity. As you see that star by my guidance, so I shall guide you in our life together towards the vision of right and wrong." (42)

But, Shakuntala pretends that she had not seen the star. It is ironical that her husband was expecting a pure wife but Shakuntala runs away with Nearchus. The second ironical situation is found when Shakuntala reminds herself that she was the wife Srijan, the Mahasamant and she should conduct herself accordingly but she deserts her home and family for the company of a Greek horse merchant and acquires a name Yaduri-the fallen woman. When she runs away with Nearchus she forgets the Arundhati star-the emblem of fidelity and so also that she was

the wife of a Mahasamant. Another ironical situation is found when Shakuntala, who was hungry for knowledge and experience, reaches Kashi, the city of her imagination along with Nearchus but it is ironical that she could not live in main city of Kashi. She had to live on the other side of the river, the part which was meant for the foreigners so that Kashi remains pure.

Namita Gokhale is also gifted with rich sense of humour. She may occasionally, tinge the serious flowing narrative with a tone of lightness, thus relieving the reader of the looming tragedy, and making him laugh at the incongruities of the situations or characters which is amply displayed in the novel. To cite a few examples, Shakuntala was surprised and amused when Nearchus told her about the horse trading. He told her that horses were sold in the royal courts and their hair was used as braids of women:

"He told me of wild horses twice the size of normal horses that were sought for their tails, fine as a woman's hair. Elegant ladies in the great cities made coiffures and braids of them, intertwining them with their own natural hair. Horse hair on women!" (134)

When the cleaning woman Narangi asks Shakuntala her name she replied, "Shakuntala" but further added that the Yavana, "knows me only as Yaduri." (3) Narangi reflects on the name as it meant a fallen woman and gives an amusing explanation:

"What's in a name?" she said. Further she informs Shakuntala, "When I was a child, my mother had named me Rajrani! Now, do I look in the least like queen or princess to you? Maharani of the slop buckets! I changed my name to Narangi to please myself." (153)

Namita Gokhale is undoubtedly one of the Indian women novelists to have depicted the predicament of women. Women in her novels

emerge as individuals challenging their existential survival. Gokhale has been successful in catching the whole woman alive in terms of feelings, intellect and emotions. Shakuntala sees herself aloof from her life. As a girl, she is restless to see the world and to know that is unknown. As a woman she sets out on the journey towards freedom and self-fulfilment. Her attempt is thwarted by circumstances and ultimately she seeks redemption.

Namita Gokhale is an artist in language which is amply displayed in her novel. A close study into the narrative technique displays her skill in handling the language. She has presented in her novel different shades of her characters. Like Robert Browning's dramatic monologue, she places here character in difficult situations and then portrays her response to such situations. Shakuntala struggles for self-assertion without fearing for the consequences. A thorough study of the novel shows her perceptive portrayal of secret depths of the human psyche. Her captivating style invokes vivid images and compels the reader to identify himself or herself with the characters and situations.

References:

1. Bhatnagar, Manmohan, K, *Indian Writing in English, Vol. 1, New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors, 1998.*
2. Derret, M.E., *The Modern Indian Novel in English, Brussels: University Library, 1996.*
3. Forster, E.M., *Aspects of the Novel, London : Edward Arnold, 1945.*
4. Gokhale, Namita, *Shakuntala: The Play of Memory, New Delhi: Penguin Books India (P) Ltd., 2005.*

(Citations from the text kept within parentheses in the paper are from this edition of Gokhale's novel)

Postcolonial Chaos in V.S.Naipaul's "The Mimic Men"

Dr. Reeta Harode

Reader and Head of the Department,
Vasant Rao Naik, Govt. Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur.

Vidiadhar Surajprasad Naipaul's wide range of literary activity both fiction and non-fiction have been a matter of continuous debate and discussion. Naipaul was born in a Hindu family in Trinidad. His grandfather was an indentured worker from Uttar Pradesh. Naipaul was educated at the Great School in Trinidad, Queen's Royal College and then in the University College, Oxford. Naipaul found the setting of his native island unsuitable for a man of his intellectual genius. It was with the help of a scholarship that he escaped to London and started his literary journey. His literature presents the image of an author who did not receive any sense of belonging anywhere but the wide range of experience of this author has resulted in many memorable books. His literary works present the image of a person who is constantly in search of a cultural mooring. Although he has a vast repertoire of literary output at his disposal, he is not only a natural writer but a natural novelist. . . . His vision is his own, unaffected by contemporary social cliché or political routine. He is independent but also relevant. He is engaged with the stresses and strains that we recognize crucial in our experience now. His writing is the mixture in him of creeds, cultures and continents, with his expatriate career, his being able to practice an art in and of totally dissimilar worlds, all gives him peculiar contemporary quality.

"The Mimic Men" (1967) marks an important land mark in the literary career of Naipaul. The novel presents the condition of a newly independent country in the Caribbean, the island of Isabella and projects before us the condition of the people in postcolonial era. The title of the novel signifies the condition of colonized men who imitate and reflect colonizers lifestyle and

views. The novel presents the life of formerly colonized people of the island who are unable to establish order and govern their country. The colonial experience has caused the colonized to perceive them as inferior to the colonizer. Colonial education and cultural colonization have presented the English world, with its rich culture, as a world of order, discipline, success, and achievement. As a result, the natives who are devoid of their own culture, customs and traditions, religion, and race consider themselves to be inferior to those of their master and try to identify themselves with the empire. As they are far away from their original homeland, their own original traditions and religions have become meaningless to them and being completely different from the master in cultural, traditional, racial, and religious backgrounds, they can never successfully associate themselves with the colonizer either. They suffer from dislocation, placelessness, fragmentation, and loss of identity. As these psychological problems remain unsolved even after independence is achieved, independence itself becomes a word but not a real experience. Without the colonizer, the colonized see themselves as lost in their postcolonial society that fails to offer a sense of national unity and identity.

Ralph Singh, the narrator of "The Mimic Men", is a forty-year-old colonial minister who lives in exile in London. By writing his memoirs, Singh tries to impose order on his life, reconstruct his identity, and get rid of the crippling sense of dislocation and displacement. In other words, Singh is the representative of displaced and disillusioned colonial individuals, and colonization is depicted as a process that takes away their identity, culture, history, and sense of place. Thus, the novel considers the

relationship between the socio-political and the psychological consequences of imperialism (Thieme 1987: 113). Therefore it becomes essential to read the novel not just for its politics but to study and analyze the impact of colonialism on the psyche of colonial people even after independence. Champa Rao Mohan writes in this connection:

"The themes of alienation, homelessness and mimicry still preoccupy Naipaul but the perspective has changed. They are now viewed as a universal condition of the modern world afflicting both colonized and colonizers alike. Besides the familiar themes that still haunt Naipaul's pen, there are themes that appear for the first time- the broader post-colonial themes of power and freedom and neocolonialism."

We can establish a relevant connection between Ralph Singh and V.S. Naipaul, the author himself. While in his other works Naipaul maintains separateness from his characters that provides objectivity to his technique in use of irony to showcase the follies of the characters. But in *The Mimic Men*, Naipaul makes no attempt to maintain such separateness of identity. The autobiographical portion covers his early days in England, his meeting Sandra, his marriage and breaking up of it. The merger of identities is further underscored by the fact that many of Naipaul's attitudes and tastes have been transferred on to R. Singh. As a child, Singh responds to his sense of abandonment by dreaming of India, the homeland, and of his origin. He reads books on Asiatic and Persian Aryans and dreams of horsemen who look for their leader ("The Mimic Men", 98). He creates an ideal and heroic past which is in conflict with the real-life condition in Isabella. He is completely shocked when his father sacrifices Tamango, the race horse, although he is aware of the symbolic significance of such an act in Hindu tradition. As Donald A. Mackenzie has explained, the aim of the sacrifice is to secure prosperity and fertility (1985: 90-91). Although Singh idealizes his Hindu past and culture, he is in fact unable to understand Hinduism and thus, as Thieme has observed, when the horse is

killed, the ideal past collapses and the concrete experience shocks the child (1987: 133). In other words, this sacrifice causes Singh to see an Indian world that is in contrast with the noble and ideal realm of imagination (Hughes 1988: 74-75). Hindu rituals have lost their meaning in Isabella as the people have lost their connection with India, its culture, customs and traditions. Thus, as Bruce King observes,

"The process of losing one's Indianness started with leaving India. That was the original sin, the fall. After that Indian traditions could only either decay into deadening ritual or become diluted, degraded and eventually lost through outside influences and intermarriage with others." (1993: 68)

In his room in a hotel in a London suburb Singh reevaluates his life in the hope of achieving order, as the place in which he is born is associated with chaos. As he says: "to be born on an island like Isabella, an obscure New World transplantation, second-hand and barbarous, was to be born to disorder" ("*The Mimic Men*", 118). Singh does not follow any chronological order in his writing but he constantly moves backwards and forwards, writes about his childhood and adulthood, his life in Isabella and in England, his political career and marriage, and his education to give shape to the past and his experiences, and to understand himself. By analyzing and interpreting his own experiences he hopes to find some order within the chaos of the present, and the uncertainty of the future in the contemporary colonial society. For there was much in his life to reckon with; an uneasy childhood, a painful youth, a broken marriage, an abortive political career.

By presenting different times, places, and situations, he tries to put the parts together to complete the puzzle and rewrite his life. He considers the notions of colonization, decolonization, history, culture, race, and politics, to write his own story and to give meaning to his existence. The constant shifts between the past, the present, and the future may also reflect Singh's internal chaos; as John

Thieme has suggested, this technique is suitable for presenting "social and psychological disturbances" (1987: 114). However, the irony is that in his search for order, Singh is unable to follow a chronological pattern to impose order on his writing.

Still, at least, writing becomes an activity by means of which he can find the reasons for his failure. Since, his writing truthfully reflects the shaping influence and the effect of imperialism on the life and personality of the colonized individual. As he is born to disorder, Singh longs for a sense of control over his life and, therefore, he turns to writing which becomes a "means of releasing" from the "barren cycle of events" (White 1975: 180). As Kelly has pointed out, it is through the expression and presentation of the events that he can reduce the pain of being a displaced colonial man: the act of writing his memoirs provides him the final solution to his sense of dislocation, for through writing he is at last able to take control of the fragments of his past and shape them into a spiritual and psychological autobiography. (1989: 90)

Like other immigrated people to Caribbean with their ancestral origin in some far off country Singh suffers from "genetic" dislocation which, according to Rob Nixon, refers to the condition of the East Indians in the Caribbean. They crossed the *kala pani*, black water, and thus, they lost their Indianness (1988: 4). Moreover, Singh, as a member of an ethnic minority on the island also experiences "ethnic displacement" which refers to his status as an Indian in Isabella (Nixon 1988: 6). By idealizing the past, Singh wants to reconstruct history to establish his identity; however, he realizes that such a task is impossible and, therefore, he becomes disillusioned. Like Singh, his Chinese friend, Hok, reads books on his own origin, China, and idealizes his past and is humiliated when it is discovered that he has black ancestors. Browne, Singh's black revolutionary friend, also fantasizes his origin and his room is full of pictures of black leaders. Thus, according to Dolly Zulakha Hassan, each boy is in fact obsessed with his own racial origin and the

ethnic group to which he belongs and the novel, therefore, implies that the emotional security and a real sense of identity are unachievable in heterogeneous societies of the Caribbean (1989: 253).

Being completely alienated in the island of Isabella and devoid of any coherent past to hold on to Singh tries to become politician to cater to his psychological need of identity and fulfillment. He tries to achieve order, meaning, and success as a political figure. In other words, Singh needs a real view of himself and of the world around him so he participates in politics. Singh's political career is then potentially a means by which he can satisfy his ego. He opts for a political career without any lofty ideal and sense of meaning. Singh's desire to become a politician arises out of the feeling of incompleteness and meaninglessness of his role as a colonial Politician. To him, politicians in Isabella seek power and order without knowing the real meaning of those concepts:

"Having no gifts to offer, they seldom know what they seek. They might say they seek power. But their definition of power is vague and unreliable. ... The politician is more than a man with a cause, even when this cause is no more than self-advancement. He is driven by some little hurt, some little incompleteness. He is seeking to exercise some skill which even to him is never as concrete as the skill of the engineer ..." ("The Mimic Men", 37)

His inability to lead the people of independent Caribbean Island in the chaotic condition in postcolonial era was quite evident to Singh himself; therefore, he refers to his political activity as a "drama" and examines its effects on himself and on his people in course of his writing.

Singh's obsession with politics also gives rise to his obsession with naming anything that comes in his way. The township that he develops in the land gifted by his grandfather was name 'Kripalville' after his father and later on, ironically enough, it gets corrupted into 'Cripple Villi'. This acts of naming clearly shows his psychological need for power and ownership:

So I went on, naming, naming; and, later, I required everything - every government building, every road, every agricultural scheme - to be labelled. It suggested drama, activity. It reinforced reality. It reinforced that sense of ownership which overcame me whenever I returned to the island after a trip abroad ... ("The Mimic Men", 215)

By naming roads and buildings, Singh reinforces the reality of his power and political career, and by renaming himself, he redefines his own reality. However, the irony is that by changing his name, Ranjit Kirpalsingh in fact has changed the very identity for which he is searching so desperately. In his attempt to define himself through his political activities, Singh realizes that he has become separated from his people and has to play a role to preserve his position. He feels incomplete because he is aware of the meaninglessness of his role as a colonial politician. Naipaul's surgeon like skill of diagnosing the root cause of social ailment and the act of dissecting it with dexterity is quite obvious in this work. Singh is very well aware of the fact that postcolonial politics and its activities cannot promise to bring peace and order to the island but it can only create a dramatic illusion of order. The island society suffers from social and racial unrest and economic problems even after independence. Under such conditions the government decides that the nationalization of the sugar estate, owned by an upper class Englishman called Lord Stockwell, is the only way of solving the economic problems and uniting people. Consequently, Singh is sent to England to carry out the negotiations. However, he fails to persuade the English to help his government and is also humiliated by one of the English ministers in the meeting: His manner indicated clearly that our game had gone on long enough and he had other things to do than to assist the public relations of colonial politicians. ... I said, "How can I take this message back to my people?"... He said: "You can take back to your people any message you like." And that was the end. ("The Mimic Men", 224)

Moreover, Lord Stockwell refuses to talk seriously about labour problems and sugar estate; instead he treats Singh like a child and says that he has got nice hair. Both the minister and Lord Stockwell, the representatives of the imperial power, impose their superiority on Singh who is reduced to a child. Hence, by refusing to consider Singh as a political figure or acknowledge the importance of his task, they in fact, push Singh to an inferior status, and finally to a sense of political dislocation and failure. Without any help from the English, Singh is unable to find any solution to his country's problems, and thus, nationalization becomes a word and finally Singh faces his "private loss" as he cannot act without the master's approval or help:

My sense of drama failed. This to me was the true loss. For four years drama had supported me; now, abruptly, drama failed. It was a private loss ... ("The Mimic Men", 221)

Isabella's lack of a political awareness makes its politicians absurd characters who suffer from their own insignificance and displacement. With no political reality there is no real sense of identity and without that the island politicians suffer from non-existence as politics does not have any real meaning on the island that has been controlled, ruled, and exploited by the empire. Therefore, without a real political history of their own, colonial politicians are used as political stooges by the super-powers. Singh also suffers from dislocation and alienation because of his educational background. As a victim of the colonial education system and curriculum, Singh has always been encouraged to imitate the empire and to become a "mimic man": My first memory of school is of taking an apple to the teacher. This puzzles me. We had no apples on Isabella. It must have been an orange; yet my memory insists on the apple. The editing is clearly at fault, but the edited version is all I have. ("The Mimic Men", 90) Moreover, Singh's colonial education has taught him that the mother country, England, is the symbol of order. When he studies English culture and history, he feels that his own culture, if there is any, is inferior to that of the colonizer.

Hence, Singh's colonial education has caused him to become a homeless man with no self-image. Singh keeps asking himself whether he is the product of his colonial education. He both recognizes and criticizes colonial mimicry, but he also knows that he cannot help being a mimic man as he is "a specific product of a particular socioeconomic formation called colonialism" (Cudjoe 1988: 100). In his attempt to find his identity and the ideal landscape, Singh goes to London only to realize that the city does not promise anything to an East Indian colonial subject as he can never identify himself with it. In London, Singh realizes that he can never be an Englishman in spite of his public school education, and that one can be English only if he is born in England. Thus, Louis Simpson has pointed out that the West Indians can only face dislocation in the metropolis: The descriptions of the immigrant's life in "The Mimic Men" show how disillusioning that life could be. Nothing would have prepared the West Indian for the English climate or the dreariness of living in a boarding house. Confronted with greasy wallpaper and a gas meter into which you had to feed shillings to keep warm, he would have had long thoughts. (1984: 574) Singh does not find a complete solution to his psychological problems. Hence, his writing reflects moods of displacement, disillusionment, and sadness. Alienated from his own society, Singh travels to different places to overcome his feeling of isolation but he is aware of his "imminent homelessness" ("The Mimic Men", 249). Although Singh cannot completely solve his psychological problems, he reaches a conclusion through writing his memoirs. He realizes that his experiences and his feeling of abandonment and displacement cannot be separated from his colonial backgrounds ("The Mimic Men", 50). Without a real and identifiable historical background, Singh has become desolate and that is why he constantly tries to impose order on his past, present, and future. To Robert Morris, Singh's final state is a real "final emptiness" as he has lost everything at the age of forty (1975: 66-67). However, to Hena Maes-Jelinek, the very emptiness refers to his detachment from the

events and proves that he is now ready to start a new life (1967: 513). In other words, he is now aware of how and why he finds himself in the condition of a homeless citizen of the world, and concludes that he has achieved a new perception of himself. In conclusion, Singh examines and analyses the colonial and postcolonial periods, historical, cultural, and political backgrounds, economic problems and psychological conflicts and finally concludes that writing can be decolonisation itself. He realizes that colonial societies like Isabella suffer from lack of cultural, historical, and racial homogeneity. Although he fails to reconnect himself to India, the homeland, or to connect himself to London, the metropolis, by writing his memoirs, Singh finally takes control of his sense of dislocation as he realizes that there is no ideal place with which he can identify himself. His final detachment is an expression of a "distance from any clear-cut national identity or notion of home" (Nixon 1988: 3). Hence, in "The Mimic Men", "home" can never ultimately be more than the books he writes or, perhaps more precisely, the action of writing them" (Gottfried 1984: 443).

Works Cited

1. Cudjoe, Selwyn R. "V. S. Naipaul: A Materialist Reading". Amherst: The University of Massachusetts Press, 1988.
2. Gottfried, Leon. "Preface: The Face of V. S. Naipaul." "Modern Fiction Studies" 30 (Autumn 1984): 443
3. Hassan, Dolly Zulakha. "V. S. Naipaul and the West Indies". New York: Peter Lang, 1989.
4. Kelly, Richard. "V. S. Naipaul". New York: Continuum, 1989.
5. King, Bruce. "Modern Novelists: V. S. Naipaul". Hong Kong: Macmillan, 1993.
6. Lemaire, Anika. "Jacques Lacan". Trans. David Macey. London: Routledge, 1977.
7. Mackenzie, Donald A. "India." London: Studio, 1985.
8. Maes-Jelinek, Hena. "S. Naipaul: A Commonwealth Writer?" "Revue des Langues Vivantes". 33 (1967): 499-513.

Application of RFID Technology In The Library

Mrs. Shraddha A. Naidu

Librarian

D.A.K. Mhavidyalaya Jaripatka, Nagpur.

Abstract:

Nowadays RFID systems have been used in libraries. This paper introduces the structure & application of RFID technology. These applications can lead to increase efficiency, significant productivity & enhance user satisfaction, savings in staff cost, prevent book theft & easy to stock verification, provide a constant update of library collection, and also explain basic requirements. Components of RFID System, advantages and Disadvantages of RFID.

Keywords: RFID, Library automation.

Introduction :

Rapid development in information technology has brought a revolutionary change in the field of library system & services. Libraries across the world are continually striving to enhance their services & system by adopting upcoming technologies basically for cost saving in its various operations & management of material flow. Current Library management system use barcode technology & security strips. But they have their limitations. RFID is a technology that is sparking interest in the Library community because of its applications that promise to increase efficiency, productivity & enhance user satisfaction. RFID is used for library transaction, inventory function & theft detection system. RFID is a technology similar in theory to barcode identification. RFID is also called DSRC dedicated short range communication.

Uses of RFID for Libraries are:

- RFID tags replace both the EM security strips & barcode.
- Simplify patron wage with self check in and check out.
- Ability to handle material excluding video & audio tapes.
- Radio frequency anti theft detection is innovative and safe.

- High speed detection & identification of items which are misplaced are out of proper order.
- Long term development guaranty when using open standard.
- The term RFID is used for technology that uses Radio waves to automatically identify objects. RFID Technology promises to offer solutions for today's Libraries & has solid growth potential for the future.

Basic tasks in Library management include the planning of acquisitions of materials, arranging the acquired materials to the classification, Preservation of materials the de accessing of materials patron borrowing of materials and developing and administrating Library computer system. The proposed system will automate the following task using RFID technology.

- Accessing number of books at a time.
- Searching a particular book to check its presence in Library.
- Locating / Stock verification of the materials.

The RFID based LMS facilitates the fast issuing, reissuing & returning of books with the help of RFID enabled modules. Its directly provides the book information & Library member information to the library management system

& does not need the manual typing. Its also provides monitoring & searching system. The monitoring module will continuously monitor the movement of books across the gate so that the books taken out without prior issuing will be traced out easily & will alarm the Librarian. The searching module provides the fast searching of books & the physical location of the books.

Utmost care has been taken to provide following features to the Library using RFID technology.

- To remove manual books keeping of records.
- Tractability of books & the library members as they move.
- Improved utilization of resources like manpower, Infrastructure etc.
- Less time consumption as line of sight & manual interaction are not needed for RFID tag reading.
- To provide 2 meters read range antennas.
- To minimize the manual intervention.
- To provide the long lasting labels.
- To provide fast searching of books.

Components of RFID System :

RFID has three components they are -

- RFID tags
- Reader / Sensor
- Server or docking stations

RFID tags:-

RFID tags, also called the RFID label, is the core of the system.

Tags can be placed on individual books, CDs, journals BT Cards of users. They are equipped with programmable microchip & an antenna & a casing. The microchip contains identifying information of the books / CDs for other material to which it is affixed. Tags are classified into active RFID tags are powered by an internal battery & are typically read / write i.e tag data can be rewritten & /or modified. Passive tags operate without a separate external power source & obtain operating power from the

electromagnetic field generated by the reader. Passive tags are programmed with unique set of data that can not be modified. RFID tags have variety of shapes & sizes. RFID tags presently used in Libraries operate on 13.56 MHZ band (High frequency) 1 meter read rang.

Reader / Sensor:-

RFID readers are device that transmit & receive data to & fro tags & relay that information to & fro the host server.

The Reader has three Components:

- An Antenna
- A Receiver
- A Decoder

Often the Antenna is Packaged with the transceiver & decoder to become a Reader, which can be configured either as a handhold or a fixed mount device. These devices are designed to detect & read tags obtain the information stored there on. The reader power & antenna to generate electromagnetic field, when the tags passes through this field, the information stored on the chip in the tag is detected by the reader & sent to the host computer for processing.

Server / Docking Station:-

The Local host is the data base server of RFID System & Server as a communication gateway between the various components. It receives information from one or more of the RFID readers in the System & exchanges information with the interfaced circulation data base. Its software includes the SIP / SIP2 (Session Initial Protocol) APIs (Application Programming Interface) NCIP (National Circulation Interchange Protocol) or SLNP (Simple library Network Protocol) necessary to interface it with the automated Library System. The Server typically includes a transaction database so that reports can be produced.

RFID System includes some optional components. They are RFID Label Printer, Handheld Reader, External Book return.

Implementation of RFID in Libraries:-

Following are the points which requires to be

researched before the implementation of RFID in the Library System.

- Capital cost & Space requirements along with the cost of staff training.
- Equipment costs & ongoing support costs such as AMC (Annual Maintenance Cost)
- Selecting a vender & setting goals for RFID implementation.
- Planning Conversion & managing the actual conversion.
- Other maintenance tasks including setting up a workflow for new items received by the library & Performing evaluation of the RFID System effectiveness.

Once all the outlined parameters are carefully analyzed & studied the library can realize installation of RFID System, depending upon the availability of budget. Library can implement the system in one time or in a phased manner as suited.

The Libraries can be implemented the RFID management system in four ways:-

- Library Security System
- Library circulation counter
- Self Check in & Check out
- Smart & quick inventory

Library Security System :-

The Library Security System through RFID can be ensured through EAS Electronic Article Surveillance (EAS) Gate. It is the anti theft part of the RFID Library Management System using the same RFID tags embedded in the Library items. Each one is able to track item of one meter are more would trigger the alarm System when an un borrowed item passes through them. The alarm will sound & lights on the gates will flash as patron passes through with the library material. The (EAS) anti theft gate has option to trigger a camera to record patrons who triggers the alarm to the surveillance station. Theft detection is an integral feature of the chip within the tag. It is a Standalone technology, which operates independently of the library databases.

Library Circulation Counter :-

RFID Counter System is a staff assisted station mainly to do the circulation functions such transaction of books, tagging, sorting & it is loaded with a arming & disarming module, tagging module & sorting module. The staff put the items on the reader & clicks on the view to display the information stored inside the tag & the EAS status. There are also options of Auto arming & Auto Disarming. Auto Arm & Auto Disarm will automatically arm or disarm library material that is within the reader range.

Self check in & check out :-

The patron Self check out station is basically a computer with touch screen & a built in RFID reader with special software for personal identification & Library material identification. The first process is the user first is asked to identify with ID card then is asked to choose next action (Check out to one of several books). After choosing check out, the patron put the books in front of the screen on the RFID reader & It will show the title of the books & ID number which have been checked out. Then confirms that the check out process. The receipts are printed & showing which books have been borrowed & the return date & now RFID tag in book is Set on quiet. So the No-alarm will go off at EAS gates. Now for check in (return) of book the patron identifies him/her self the choose return & then puts the book on to the reader & receive a receipt. After return the RFID tag is reset. So that if the books are to be taken through the gate then an alarm will beep. The main advantage of this system is increase productivity. Book Drop (return):- This is for self check in of Library material. This offers convenience of returning Library items at anytime of the day even though the library is closed. The user inserts the library items in to the slot & the RFID reader captures the electronic signature & sends to backend system for loan cancellation. Patron is acknowledging by beeping sound & flash light & record of patron is updated immediately. The system is design such that items can not be retrieved back. Once they have returned through the Book Drop.

Smart & Quick Inventory:-

Smart & Quick Inventory, this system help in searching & identifying items on shelves. It comprises basically of scanner & base station. This can help in search a individual books which is requested, inventory check of the library stock & search for books which are miss-shelved. All these functions are performed by sweeping the scanner across books on the shelves together their identities. In inventory check situation collected information is compared with database & a discrepancy reported is generated. When search function is required the information is entered first into the portable scanner from the base station foreign item is found on the shelves a beep sound alerts the Library Staff.

Advantages of RFID :

Using the RFID technology in Libraries gives so many advantages. Some of them are given below-

- Times saving, fast accessing of books & eliminating manual errors are the main benefits of the RFID in Library.
- It combines security & item identification in a single tag & reduces library losses.
- It providing effective library security detection system.
- It help library staff to be relieved of the repetitive routine & operational tasks rather to perform direct patron services, enabling.
- Staff productivity & improving patron service, thus providing convenience for user & library staff.
- The main attraction for libraries apart from the security is the ability of RFID to conduct inventory management. Manual inventory control is laborious & time consuming operation.
- Every book with barcodes need humans to physically remove & handle every item to ensure its correct location whereas RFID offers the ability to analyze & correct library inventories faster without removing the individual item from the shelf.

- Tagging patron as well as staff identification to identify them restrict or enable their access to area & services within the library.
- Give better availability of books as the library database is updated in real time.
- Reduced lines at the checkout counter & more convenience for patrons through easy check-in & checkout of library items.

Disadvantages of RFID :

- The initial cost & recurring expenditure for tagging maintenance in high.
- Tags are visible & can be easily removed by simple tearing out the tagged page. There would be a problem when user becomes aware with the role of tags.
- The sensors have to maintain properly, so that they are always in trim condition & power supply is always intact.
- There is possibility that user may return a book in damaged condition in case of self check-in / book drop system.
- The existing library building may not be suitable for the RFID System.

Conclusion:-

RFID System may be comprehensive systems which help both in security & materials tracking need of the library. Latest technologies reduce the workload & provide the faster service to the library users. It helps not only in reducing the workload but also in identifying the theft which reduce the loss of library materials. There are different RFID technologies available today & care must be taken to select the right ones for specific applications. Although it is a very costly technology but technology saves money in the long run too & quickly gives a return on investment. It's cost may go beyond the budget of most of the libraries in India. But RFID has become indispensable for a wide range of automated data collection & identification applications that would not be possible otherwise. The Jaykar Library-University of Puna & Dhanvantri Library-University of Jammu, IIT Kharagpur, IIT Bangalore have taken initiative to implement this technology in India.

Whatever be the cost or installation problem one should have the vision to realize its ultimate benefits. As goes the adage: 'The beginning is always disagreeable' so lets implement it and with time we're going to enjoy it as well.

Reference:

1. Mehta, Vikas (2004) *Radio Detection System for Information Handling*, DESIDOC Bulletin of Information Technology Vol. 24(4) July, P.P 19-23.
  2. Akhtar Hussain (2007) *RFID in Libraries* IASLIC Bulletin 52(1).
  3. Karen Coyle, "Management of RFID in Libraries", Preprint version of article published in the *Journal of Academic Librarianship*, 31 n.5. P.P 486-489.
  4. WWW.Wikipedia.Org Library (last accessed) on 25/3/2011.
  5. Dhanalakshmi M & Mamatha, Uppala "RFID Based Library Management System", *Proceeding of ASCNT-2009 CDAC Noida India* P.P 227-234.
-

The Role of Knowledge Management in Higher Education for Business Development

Dr. Bharat Meghe

Kamla Nehru Mahavidyalaya Nagpur

Dr. Kiran Nerkar

Associate Professor

Women's Arts & Commerce College, Nagpur.

ABSTRACT:

This paper envisages the role of management of knowledge in Higher Education for the business development. This paper adds to the research on Higher Education incubation by proposing a strategic approach to incubation firm growth. While new knowledge is developed by individuals, the new firm and the Higher Education Institute play a critical role in articulating and amplifying that knowledge. This paper reviews the role of Higher Education business incubation, it reviews Penrose's Theory of The Growth of the Firm. It then synthesises knowledge management literature and describes a strategic approach to designing knowledge initiatives to achieve an "impregnable base" for firm growth.

Keywords: Higher education, Business development, Knowledge management

Introduction

The firms may face many difficulties in their initial years. While many start-ups may have an abundance of technical knowledge or product knowledge they lack managerial, market and administrative know-how. Firms compete in an extremely complex world where their ability to deal with this complexity to survive and grow is dependent on their ability to gain and use knowledge. One approach of protecting start-up firms from this lack of knowledge and the complexities of the business world is Higher education. The development of Higher Education for business development has become a popular policy in many parts of the world. Policy makers have come to view them as an important tool for promoting economic development. Knowledge management is defined and a framework for strategically designing knowledge initiatives is synthesised from the review of the literature.

Business Development

The businesses may face many obstacles and

experience high failure rates, previous research has summarised the reasons for this phenomenon in the concepts of 'liabilities of newness' and 'liabilities of smallness' (Hannan and Freeman, 1989). Examples of disadvantages of young firms are diseconomies of scales, missing legitimacy with potential stakeholders and lack of managerial experience (Baysinger et al. 1981, Sheperd et al. 2000, inBohringer 2006). Most emerging firms are just not big enough to hire the many specialists needed for managing the founding and early growth of the firm (Penrose, 1995). Many entrepreneurs lack the managerial skills, marketing capability, or financial resources. Their inventions are frequently unrealistic, needing significant modification to be marketable. In addition, entrepreneurs frequently do not know how to interface with all the necessary entities, such as banks, suppliers, customers, venture capitalists, distributors and advertising agencies. Curran, et al (2011) classify the knowledge needed by start-ups into the areas of "know-why, know-how and know-who" knowledge, and a fourth area of

industry/business knowledge. "Know-why knowledge is an understanding of science and its applications. Know-how encompasses technical skills and know-who is the kind of networking and business knowledge that enables a firm to find venture funding, employees, and management staff".

One approach to overcome these obstacles is the business incubator. The term incubation evokes the fragile period at the beginning of life. It is thought that the term comes from the Industrial Centre real estate development in Batavia, New York. Back in 1959 the Mancuso family bought the vacated buildings of a Massey Harris plant for the fabrication of farm machinery. Not finding a large tenant for the use of the buildings, they decided to let it to a number of small local companies which needed an understanding landlord, in order to grow their business. One of the first companies was a chicken firm, which prompted the name, conveying the idea of a nurturing place (Haour & Miéville, 2011). Kuratko and LaFollete (1987, p. 47) define the role of the business incubation centre in the following terms: "...the business incubator seeks to effectively link talent, technology, capital, and know-how in order to leverage entrepreneurial talent and to accelerate the development of new companies." Haour & Miéville (2011) describe that for incubators the crucial part is certainly not the real estate or the shared office services, what is crucial in an incubator is for entrepreneurial teams to have access to relevant business knowledge and experience and to be relentlessly questioned 'for the good of the venture'.

For the purposes of this paper we are interested in academic incubators which Hacket and Dilts (2004) describe as having the primary objectives of job creation and positive statement of entrepreneurial potential. These define the incubator not as an independent entity, but rather, as an organisation whose success largely depends on the degree of its integration with the community and in the case of the Higher Education incubator with the host institute. The institute offers the start-up a safer environment to grow in its initial years. Smilor (1987) cites Allen's (1985) report for the U.S Department of

Commerce which indicated that almost twice as many firms succeed as fail when participating in an incubator. Smilor (1987) argues that the success rate is higher because of the ability of incubators to leverage resources and to provide a flexible structure for growth. In the UK, the Department of Trade and Industry has identified the process of business incubation as a powerful tool in overcoming the pitfalls of starting and growing businesses. As such, incubation is now viewed as a key component of regional and national economic development strategies, supporting and accelerating growth across all sectors (Voisey et al, 2006). While the concept of nurturing new and young businesses is described as appearing straightforward but in reality is complex in structure and execution (Voisey et al, 2006).

The business development is now seen as an important tool for promoting entrepreneurship and economic growth. This growth is based on access to knowledge. The question now needs to be asked what form does this knowledge take and how is it created?

Knowledge And The Growth Of The Firm

David and Foray (2001) argue that knowledge has been at the heart of economic growth and social wellbeing since time immemorial. The ability to invent and innovate, that is to create new knowledge and new ideas that are then embodied in products, processes and organisations, has always served to fuel development. Knowledge includes everything we know about the world, from the basic laws of physics, to the blueprint for a microprocessor, to how to sew a shirt or paint a portrait (Cortright, 2001). This knowledge when it can be exploited through market opportunities is therefore a crucial corporate resource (Scarborough, 2009). Current thinking goes further than simply acknowledging it as a source of competitive advantage; it is argued that turning knowledge into value is the main reason for firms to exist (Grant, 1996). Van Winkelen & McKenzie (2011, p. 1) state: "In a rapidly changing world, current success and future survival depend on constantly learning to do things differently and better. Knowledge is both the raw material that is the foundation for

learning and the output from it, offering new opportunities and new sources of revenue."

Despite variance in terminology for organisational knowledge (competencies, capabilities, routines, or innovations) there is growing agreement that it is what the organisation comes to know that explains its performance (Argote & Ingram, 2000). Penrose outlined that the resources of a firm and its productive services are functions of knowledge: "Surely extensive questionnaires are not required to convince us that able businessmen are well aware that the more they can learn about the resources with which they are working and about their business the greater will be the prospects of successful action" (Penrose 1995, p. 77). While a great deal has been written about the importance of knowledge very little attention has been paid to how knowledge is created or used. Knowledge has attributes which make it a unique economic resource, unlike other resources it is not exhaustible, and it is cumulative in that new knowledge can create more knowledge and it is nonrivalous, it can theoretically be used by a million people at no extra cost. Scarborough (2009, p. 6) describes the paradoxical qualities of knowledge, where in one instance it can be a powerful agent of change and the next a significant barrier to change. "Recognition of these paradoxical qualities has obvious implications for policy and practice". Penrose (1995, p. 68): acknowledged its intangible nature has made a very difficult topic to study and understand: "Economists have, of course recognised the dominant role that increasingly knowledge plays in economic processes but have, for the most part, found the whole subject of knowledge too slippery to handle"

The theory of organisation has long been dominated by a paradigm that views the organisation as passive and static, that conceptualises the organisation as a system that inputs information from the environment processes it and produces output; 'information processing is viewed as a problem solving activity which centres on what is given to the organisation- without due consideration of what is created by it' (Nonaka, 1994, p.14).). In

neoclassical theory the firm is characterised by its production and cost function. Subject to this restriction, it maximises its profits in which it has complete information concerning supply and demand, resulting in optimal product-market price. All firms have access to the same knowledge so the theory of the firm represents a theory of resource allocation but not a detailed model of the individual firm.

Penrose (1959) presented a different view of a dynamic firm which grows on its own path through utilising its resources and knowledge: "...as management tries to make the best use of resources available, a truly dynamic.interacting process occurs which encourages continuous growth but limits the rate of growth" (Penrose, 1995, p.5). Penrose undertook to try understand how firms grow and what limits their growth: "In undertaking an analysis of the growth of firms in the 1950's the question I wanted to answer was whether there was something inherent in the very nature of any firm that both promoted its growth and necessarily limited its rate of growth" (Penrose, 1995, p. xi).

As Foss (2002) outlines, in *The Theory of The Growth of the Firm*, Penrose was both critical and constructive; critical of the limitations of the neo-classical theory of the firm of her day, and clearly constructive by putting forward a new theory of the firm, based on knowledge, learning and cognition. Penrose wants to deal with the firm as a growing organisation, not as a price-and-output decision maker for given products (Mahoney 2005). "Firms are 'flesh and blood' real organisations, not points on a cost curve" (Pitelis, 2002, p. 3). Lockett and Thompson (2004) note that the Penrosian firm differed from its counterpart in neoclassical economic theory in two important aspects. First managers are not assumed to possess perfect foresight but instead have to make decisions based upon expectations about the environment. These expectations may or may not subsequently prove to have been correct. Penrose uses an open systems approach where there is continual interaction between the firms resources and its markets. Second, Penrose's central contribution is to recognise the path dependent nature of the evolution of each firm. That is, every firm confronts a different set

of resources leading to different strategic decisions that, in turn, further modify the resource bundle. Lockett and Thompson (2004) state that Penrose's arguments set her apart from her contemporaries precisely by her recognition that strategy matters. The activities of identifying opportunities and threats in an uncertain environment and of identifying strengths and weaknesses internally are very important. Indeed it is this knowledge of the firm's resource base, embodied in its managers, that constitutes the ultimate constraint - the 'Penrose' effect - in her system (Lockett & Thompson, 2004). The firm's development is essentially an evolutionary and cumulative process of 'resource learning' (Mahoney, 1995), in which increased knowledge of the firm's resources help both to create options for further expansion (Foss, 2002).

Edith Penrose's (1959) Theory of the Growth of the Firm has been a very influential in the development of the Resource Based View of the Firm (Peteraf, 1993, Garnsey, 1998, Barney, 1991, Barney et al, 2011) and subsequently the Knowledge Based View (Barney, 2011) of the firm. In developing her theory Penrose put knowledge at the centre of a firm's growth. Penrose's theory of the growth of firms is essentially an examination of the changing productive opportunity of firms. In 1960 Penrose further outlined her theory by using the Hercules Powder Company as a case study in *The Growth of the Firm*: "Growth is governed by a creative and dynamic interaction between a firm's productive resources and its market opportunities. Available resources limit expansion; used resources (including technological and entrepreneurial) stimulate and largely determine the direction of expansion" (Penrose 1960, 1). One of the primary assumptions of the theory of the growth of firms is that; "...growth is essentially an evolutionary process and based on the cumulative growth of collective knowledge..." (Penrose, 1995 p.xiii). The very performance of activities within firms creates new knowledge through specialisation, division of labour, teamwork and learning (Pitelis, 2002, p.3) Kor & Mahoney (2000) argue that Penrose offers durable principles governing

the growth of firms and the rate at which firms can grow efficiently.

While Penrose's study was on growth of established firms, Garnsey (1998) uses Penrose's approach to provide an account of the origins and early growth of the firm. The Theory of the Growth of the Firm is very applicable to new firms as it stresses entrepreneurship and learning in a world characterised by change and uncertainty (Foss, 2002). Garnsey (2002) outlines that Penrose's approach has numerous implications for strategy on new business development. Entrepreneurs can be helped to develop informed assessments of opportunities and difficulties ahead. Mentoring and the provision of resources at critical junctures in the growth process could make a difference to survival rates, drawing more firms from micro to medium size. "... the profitability, survival and growth of a firm does not depend so much on the efficiency with which it is able to organise the production of even a widely diversified range of products as it does on the ability of the firm to establish one or more wide and relatively impregnable 'bases' from which it can adapt and extend its operations in an uncertain, changing and competitive world" (Penrose, 1959, p.137).

Dynamic Knowledge Creation

Nonaka (1994) and Sveiby (2001) built on Penrose's work and proposed a dynamic theory of organisational knowledge creation where ideas are formed in the minds of individuals and contribute to the development of knowledge through interaction between individuals. Knowledge is defined as: "...dynamic, personal and distinctly different from data and information. Since the dynamic properties of knowledge are most important for managers, the notion individual competence can be used as a fair synonym to a capacity to act" (Sveiby, 2001, p. 344).

This process of knowledge growth for managers is transformative learning; "becoming critically aware of one's own tacit assumptions and of and expectations and those of others and assessing their relevance for making an interpretation" (Mezirow, 2000, p4). Nonaka (1994) describes as "...a dynamic human process of justifying personal beliefs as part of an

aspiration for the 'truth'" (Nonaka, 1994, p.15). Sveiby (2001) describes an autopoietic epistemology where input into a system is data only, knowledge is private. An autopoietic system is both open and closed open to data, but closed to information and knowledge where both have to be interpreted inside the system. Penrose (1959) describes an 'mage' in the mind of the entrepreneur where knowledge is personal. This image provides the firm with what Penrose describes as its 'productive opportunity', "...which comprises all of the productive opportunities that its 'entrepreneurs' see and can take advantage of" (Penrose, 1995, p. 31). Studies have shown that entrepreneurial opportunities are not exogenously given but rather endogenously and systematically created under certain conditions. They are the outcome of investments in new knowledge and ideas (Schumpeter, 1942) on the one hand, and the accumulation of knowledge in individuals (Shane 2000) and firms (Cohen and Levinthal, 1990) on the other (Garnsey, 2007).

Central to this Knowledge Based View is the differentiation of types of knowledge. Penrose (1959) described knowledge as objective (transmittable) or experience (hard to transmit). The most widely used categorisation of knowledge is between tacit and explicit, where tacit is personal knowledge that cannot be easily codified and articulated or transferred from the holder of the knowledge. Tacit knowledge is knowledge accumulated through years of experience and practice. Explicit knowledge is defined as codified, easily translated facts and information. Explicit knowledge for start-up firms takes the form of textbooks and industry and market research reports; it is captured in libraries and databases. Penrose (1995) sees no sharp distinction between these two forms because to a considerable extent the ability to use old knowledge is dependent on the acquisition of new knowledge. Spender (1996) notes that the boundary between the explicit and tacit types of knowledge is both porous and flexible, and there is constant dialogue between the domains. The firms provides the context in which this dialogue takes place and over time the quality of the interaction of the explicit and

evolving implicit types of knowledge may lead to further and to superior firm performance. Nonaka (1994) describes a continual dialogue between tacit and explicit knowledge which drives the creation of new ideas and concepts. He terms four different modes of knowledge conversion: socialisation, combination, externalisation, and internalisation.

The key to the process of creating tacit knowledge is through shared experience - socialisation. Socialisation takes place through observation, imitation and practice. The second mode of knowledge conversion involves the use of social processes to combine different bodies of explicit knowledge held by individuals. Individuals exchange and combine knowledge through meetings and telephone conversations; this process of creating explicit knowledge from explicit knowledge is referred to as 'combination'. The third and fourth modes of knowledge capture the idea that tacit and explicit knowledge are complementary and can expand over time through a process of mutual interaction. One is the conversion of tacit knowledge into explicit knowledge which is called 'externalisation', the other is the conversion of explicit knowledge into tacit knowledge 'internalisation'.

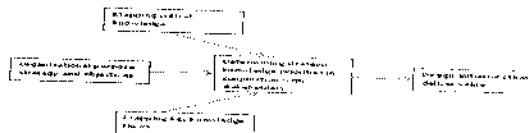
Bohringer (2006) argues that this knowledge-based view offers a sound theoretical basis for the analysis of the existence and role of the incubator. An incubator may need physical resources and facilities but an important requirement for competitive advantage is knowledge. Bohringer (2006) argues that the business incubator forms a voluntaristic social community which provides a context for knowledge integration and transfer superior to the market and other network solutions. Sveiby's (2001) Knowledge Based Theory describes outside partners becoming part of the family of the firm, where the importance is placed on how effective the value creation is in the whole system. For the HEI incubator this value can be achieved through the combination of spatial agglomeration, frequent and long term interaction, the level of common knowledge, goal congruence and identity.

A Structured Approach To Managing Knowledge

Knowledge management is a strategic process, which aims to differentiate a firm from competitors such that a sustainable competitive advantage is forged. The ability of organizations to create, transfer, assemble, integrate and leverage knowledge is fundamental to achieving this competitive advantage. Tiwana (2000) suggests that knowledge drives strategy and strategy drives knowledge management. Ismail & Ahmad (2011) outline that the first priority of an ideal knowledge management strategy which is that it should address people, processes, and technology. Van Winkelen & McKenzie (2011) argue for a structured approach to managing knowledge, and outline that it is the piecemeal approach to knowledge which fails to help organisations make more meaningful and informed strategic choices. By understanding what knowledge makes a difference to organisational performance, the firm can focus their limited resources on the things that will generate most impact and value. "Even when you accept the importance of taking a knowledge perspective on the organisation, it is still a challenge to prioritise, time attention effort, and financial resources to improve the way knowledge delivers results" (Van Winkelen & McKenzie, 2011, p. 1). Van Winkelen & McKenzie (2011) building on the work of Sveiby (2001) propose a strategic approach to designing knowledge initiatives based on mapping critical knowledge and knowledge flows and determining strategic knowledge priorities in conjunction with key stakeholders. Van Winkelen & McKenzie (2011) contend that this strategic approach should be flexible and take account of the complexities of the business world that the firm is operating in, it should be used to shape rather than constrain thinking about knowledge priorities.

Figure 1: A Strategic Approach To Designing Knowledge Initiatives

Mapping Critical Knowledge

The objective of this stage of the process is to map the domains of knowledge that are important to the business. Without this mapping exercise, critical knowledge resources for the business may be missed. The knowledge map is not an organisational chart or process map. It is a representation of the key areas of knowledge that are core to the business over time.

To identify valuable knowledge resources, there are some trigger questions that can be asked about the organisation:

- What differentiates us in the marketplace?
- What do we consider as meaningful results for the organisation?
- Who are our customers?
- Who are our competitors?
- What are their values and behaviours?
- What are our important markets?
- What are our core competencies?
- Mapping key knowledge flows

Productive knowledge flows increase the potential for value generation. When knowledge is transferred quickly and easily from where it is generated to where it is needed it has more opportunity to make both a short and a longer term difference to something that matters in the organisation. People in an organisation can use their competence to create value in mainly two directions: externally or internally. If the managers of an organisation direct the efforts of their people internally, they may create tangible structures such as machinery and intangible structures such as better processes, when they direct their attention outwards, they can create in addition to tangible things, intangible structures such as customer relationships and new experiences (Sveiby 2001).

Sveiby (2001) identifies three families of intangible assets built on relationships which can convert and transfer knowledge; the external structure, the internal structure and individual competence. The knowledge value generated depends on how well connected the organisation is within these relationships and how effectively critical knowledge flows work together to influence the firms performance. Van Winkelen & McKenzie (2011) identify nine critical

knowledge flows that influence a firm's performance based on Sveiby's (2001) three families of intangible assets. These flows enable activities that form the backbone of a knowledge strategy:

1. Between individuals
2. From individuals to external structure
3. From external structure to individuals
4. From individual competence into internal structure
5. From internal structure to individual competence
6. Within the external structure
7. From external to internal structure
8. From internal to external structure and
9. Within internal structure

These nine knowledge flows exist in most organisations. However they tend not to be coordinated in a coherent strategy, because management lack the full perspective that a knowledge based theory may give them. Most organisations also have legacy systems and cultures that block the transfers (Sveiby 2001).

What knowledge should be central to this mapping, flow and knowledge initiatives? This paper proposes that knowledge flow between the HEI, the firm and its environment to build the resources of a firm and their productive services should be central to these knowledge processes. For the incubation process to work to its full potential the HEI and Incubation companies must develop a system of knowledge creation or spiral of knowledge, where learning takes place within the structure of the firm's mission and strategy to support the growth and long-term survival of the incubation firm.

Framework For HE Incubation Knowledge.

This paper proposes that this is a valid framework to design knowledge initiatives between the HEI and an incubation firm. To facilitate this process and to locate blockages or gaps in knowledge the incubation firm maps critical knowledge and knowledge flows. The firm then maps their strategic knowledge priorities. The HE and the Start-up then jointly design knowledge initiatives to improve the firm's knowledge and knowledge flows. The

host institute and the incubation firm should work together to create a 'spiral of knowledge' (Nonaka 1994). The HE and incubation firm can transfer tacit knowledge through sharing experiences, observation, and imitation and practice (socialisation). They can exchange and combine explicit knowledge through meetings and telephone calls (combination), and through mutual interaction they can convert tacit to explicit knowledge (externalisation) and explicit to tacit knowledge (internalisation). Externalisation and internalisation can be facilitated through the building of a strong relationship between the HE and the incubation firm.

Start-up companies need information quickly as a good idea or potential market today could be gone tomorrow, so this knowledge flow and creation needs to work efficiently. Any barriers to this process should be identified and eliminated. The host institute and the incubation firm should have appropriate leadership, problem solving behaviour, support structures and absorptive and retentive capacity (Goh, 2002) to facilitate the design and management of these knowledge initiatives. This effective knowledge management will allow small companies to build an impregnable base before leaving the protective environment of the incubation centre.

Conclusions

The business development process to work to its full potential, and the development of companies must develop a system of knowledge creation or spiral of knowledge, where learning takes place within the structure of the firm's mission and strategy to support the growth and long-term survival of the incubation firm.

Entrepreneurs are not risk-takers and they need risk to be minimised. No entrepreneur can obtain an instant market or productivity, resources must be obtained from their environment and internally and skilfully combined to give rise to productive activity, and this requires a period of intensive collective learning (Garnsey, 2002). Start-up companies within Incubation Centres are in the perfect environment to learn, minimise risk and build an impregnable base to sustain success. However just because investments in

knowledge are made through Higher Education and you place start-ups in close proximity does not guarantee success. The investment will go to waste unless the relevant knowledge for the start-up is created between the HEI, the environment and the start-up firm. This creation of knowledge will allow: "...the firm to establish one or more wide and relatively impregnable 'bases' from which it can adapt and extend its operations in an uncertain, changing and competitive world" (Penrose, 1959, p.137).

Van Winkelen & McKenzie (2011) argue for a structured approach to managing knowledge and propose a strategic approach to designing knowledge initiatives based on mapping critical knowledge and knowledge flows. This paper builds on Penrose's (1959) Theory of the Growth of the Firm and applies Nonaka's (1994) dynamic theory of organisational knowledge creation to build a structured framework of Knowledge Management for Higher Education business Incubation

References

1. Argote, L. & Ingram, P. (2000) 'Knowledge Transfer: A Basis for competitive advantage in firms', *Organisational Behaviour and Human Decision Processes*, Vol. 82, No 1, May, pp. 150-169.
2. Barney, J. Ketchen, D. & Wright, M (2011) 'The future of Resource Based Theory: Revitalisation or decline?', *Journal of Management* 2011 vol 37 No 5, 1299-1315.
3. Barney, J. (1991) 'Firm resources and sustained competitive advantage?', *Academy of Management Review*, 11 (3), 656-665.
4. Bohringer, A. (2006) 'Knowledge specialisation and transfer; A knowledge based framework for business incubation', *Druid Summer conference*.
5. Garnsey, E. (2007) 'Entrepreneurship in the Knowledge Economy', *Centre for Technology Management Working Paper Series, University of Cambridge*.
6. Goh, S. (2002) 'Managing effective knowledge transfer: an integrative framework and some practice implications', *Journal of Knowledge Management*, Vol 6, no 1., pp 23-30.
7. Grant, R.M. (1996) 'Toward a Knowledge-Based Theory of the Firm,' *Strategic Management Journal* (17), Winter Special Issue pp. 109-122.
8. Hackett, S.M. & Dilts, D.M. (2004) 'A Systematic Review of Business Incubation Research'. *Journal of Technology Transfer*. 29: 55-82.
9. Hannan, M. & Freeman, J. (1989) *Organizational Ecology*, Cambridge.
10. Kor, Y.Y. & Mahoney, J.T. (2000) *Penrose's resource-based approach: The process and product of research creativity*. *Journal of Management Studies*, 37(1): 109-139.
11. Kuratko, D.F. & LaFollette, W.R. (1987) 'Small Business Incubators for Local Economic Development'. *Economic Development Review*.
12. Nonaka, I. (1994) 'A dynamic theory of organisational knowledge creation'. *Organisation Science*, 5 (1): 14-37.
13. Philip Hennessy, *Journal of Knowledge Management Practice*, Vol. 13, No. 1, March 2012
14. Penrose, E.T. (1959) *The Theory of the Growth of the Firm*. New York: Oxford University Press.
15. Peteraf, M. (1993) 'The cornerstones of competitive advantage: A resource-based view'. *Strategic Management Journal*, Vol 14 Is. 3 179-191.
16. Pitelis, C. (2002) *The Growth of the Firm, the Legacy of Edith Penrose*, Oxford University Press, New York.
17. Scarborough, H. (2009) *The Evolution of business knowledge*. New York: Oxford University Press.
18. Schumpeter, J.A. (1942) *Capitalism, Socialism and Democracy*. London: Routledge.
19. Tiwana, A. (2000) *The Knowledge Management Toolkit: practical Techniques for building a Knowledge Management System*. Prentice Hall, Upper Saddle River, NJ.
20. Van Winkelen, C. & McKenzie, J. (2011) *Knowledge Works*. New York: Wiley & Sons.
21. Voisey, P., Gornall, L., Jones, P., & Thomas, B (2006) 'The measurement of success in a business incubation project', *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 13(3): 454-468.

Christian Missionaries of India: Beginning to Vasco da Gama

Dr. Anjall R. Andrew

Head, Dept of History, Hislop College, Nagpur.

Abstract:

Christian Missionaries in India have a very old history. Thomas, one of the twelve apostles of Christ was the first Christian missionary who came to India in 46 A.D. and spread Christianity in the eastern coast of South India. In 180 A.D. Demetrius, the Bishop of Alexander deputed a Christian scholar Pantaneus, the first known head of the Christian School of Alexandria to India. However, it was only in the 14th century that missionary activity increased manifold when the Pope of the Roman Catholic Church appointed missionaries and emissaries to India to spread the Christian religion. The first Portuguese explorer Pedro de Covilha came very much near India in the year. King John II put him in charge of diverse private missions, and finally, to use his knowledge of different languages, ordered him to undertake a mission of exploration in the Near East and the adjoining regions of Asia and Africa. Vasco da Gama arrived in Kappakadavu, a beach town situated about 16 km from Kozhikode, Calicut on 20 May, 1498. Gama's voyage was successful in establishing a short, cheap sea route from Europe to India. Gama acquired a fearsome reputation as a "fixer" of problems that arose in India. He was sent to Indian subcontinent once more in 1524 to replace the incompetent Viceroy Eduardo de Menezes, but he contracted malaria and died in the city of Cochim on 24th December 1524.

Keywords : India, Christian missionaries, Thomas, Portuguese, Vasco da Gama

Christian Missionaries in India have a very old history. It is generally claimed that Juda Thomas, also referred to as Didymus and one of the twelve apostles of Christ was the first Christian missionary who came to India in 46 A.D. and spread Christianity in the eastern coast of South India (1). According to some historians he arrived in India in 52 A.D. at the famous port of Cranganore in the Malabar Coast. He spent four years in Sindh, six years in Malabar and seven years in Mylapore, certain sections of Sindh especially of "Tatanagar Fakirs" venerate Thomas as "Thuma Bahaat" (2). Dr. Rajendra Prasad, ex-President of India, made the following observation "Remember, St. Thomas came to India when many of the countries of Europe had not yet become Christians and so those Christians who trace their Christianity to him

have a longer history and a higher ancestry than the Christians than many of the European countries. And it is really a matter of pride to us that it so happened" (3).

In 180 A.D. Demetrius, the Bishop of Alexander deputed a Christian scholar Pantaneus, the first known head of the Christian School of Alexandria to India, to hold disputations with the Hindu philosophers. On his arrival he found a large group of Christian community and he also discovered the gospel (life history of Christ) written in Hebrew by Matthew which was given to the people by Bartholomew, the apostle of Christ. The question arises that did Thomas the apostle of Jesus come along with the apostle Bartholomew to preach Christianity in India. Recent historians (4) feel that both the apostles came to India together as ordered by Jesus to

leave in pairs. However, it was only in the 14th century that missionary activity increased manifold when the Pope of the Roman Catholic (5) Church appointed missionaries and emissaries to India to spread the Christian religion.

The Portuguese were the first Europeans to enter India with a Bible (6). Although the Portuguese Empire faded away as the British established its strongholds in India, their presence was enough to cause major changes in the cultural life of Goa, Daman and Diu, which were later the only parts of the country under their control. The Portuguese missionaries helped in bringing the majority of Syrian Christians (7) of South India under the domination of the Catholic Church. These missionaries were instrumental in maintaining the primacy of the Catholic Church in India (8).

The first Portuguese explorer Pedro de Covilha came near India in the year 1481, before Vasco da Gama. King John II put him in charge of diverse private missions, and finally, to use his knowledge of different languages, ordered him to undertake a mission of exploration in the Near East and the adjoining regions of Asia and Africa, with the special assignment to learn where Cinnamon and other spices could be found. The expedition started at Santarém on May 7, 1487. He was provided with a letter of credence for all the countries of the world and with a map for navigating taken from the map of the world then known as a challenge to the proposal of Christopher Columbus who wanted to find the sea route to India. The explorers started from Santarém and travelled upto Naples. From there they went to Alexandria and Cairo, where they posed as merchants (9).

Vasco da Gama was probably born around 1460 in Vidigueira in the southwest coast of Portugal, his father was Estevao da Gama who was a knight of the Duke of Viseu, Dom Fernando. Dom Fernando appointed him the Civil Governor of Sines. Estevao da Gama was married to Dona Isabel Sodre, daughter of Joao

Sodre (10). Little is known of Vasco da Gama's early life. It has been suggested that he studied at the inland town of Evora, which is where he may have learnt mathematics and navigation, and that he knew astronomy well having learnt from the famous astronomer Abraham Zacuto (11).

Gama's voyage was successful in establishing a sea route from Europe to India that would permit trade with the Far East, without the use of the costly and unsafe Silk Road and camel caravan routes of the Middle East and Central Asia, which was at that time a part of the Mughal Empire. However, the voyage was hampered by its failure to bring any trade goods of interest to India. The route was also fraught with peril:- his fleet went more than three months without seeing land, and only 54 of his 170 voyagers, and two of four ships, returned to Portugal in 1499. Nevertheless, Gama's initial journey ushered in several-hundred year era of European domination through sea power and commerce, and 450 years of Portuguese colonialism in India that brought wealth and power to the Portuguese monarch (12).

On 8 July, 1497 the fleet, consisting of four ships, Sao Gabrie, Sa Rafael, Berrio and a storage ship left the port of Lisbon. By December 16, the fleet had passed the White River of South Africa. The Arabs controlled territory on the East African coast was part of the Indian Ocean's network of trade. Fearing the local population would be hostile to Christians, Gama impersonated as a Muslim and gained audience with the Sultan of Mozambique (13). With the cheap and common trade goods he had to offer, Gama was unable to provide a suitable gift to the ruler, but soon the local began to see through the trick of Gama and his men departed the harbor of Mozambique firing cannon into the city in retaliation (14). In the vicinity of Kenya, the expedition resorted to piracy, looting Arab merchant ships generally unarmed trading vessels without heavy cannon. In February 1498, Vasco da Gama continued north, landing at the port of Malindi (port town

of Kenya), where he first noted evidence of Indian traders. He contracted the services of an Arab navigator, Ibn Majid, whose knowledge of the monsoon winds allowed him to bring the expedition the rest of the way to Calicut on the southwest coast of India (15).

They arrived in Kappakadavu, a beach town situated about 16 km from Kozhikode, Calicut on 20 May, 1498. Vasco could not offer Manavikraman Raja, the local ruler any substantial gift (which was customary for new traders to offer the ruler), and not having anything worthwhile to trade, he could not purchase the fabulous spices and other luxury goods that were offered to him. Eventually, de Gama was able to gain an ambiguous letter of concession for trading rights, but had to sail off without warning after the Raja insisted da Gama leave all his goods as guarantee of mortgage. Vasco da Gama kept his goods, but left a few Portuguese with orders to start a trading post (16).

However soon afterwards, the Portuguese turned against the Raja. The Raja joined a coalition led by the Sultan of Gujarat, Mahmud Begara in the Battle of Diu (1509). A struggle by the Raja's navy led by his famous admiral, Kunjali Marakkar ensued and lasted several years. Finally the Raja had to allow the first European post in his realm to be established at Chaliyam in 1530 (17).

Vasco da Gama, returned to Portugal in September 1499, he was richly rewarded as the man who had brought to fruition a plan that had taken eighty years. He was given the title "Admiral of the Indian Ocean", and the feudal rights over Sines were confirmed. Manuel I of Portugal also awarded the dignity of "Dom" (lord) to Gama, his brothers and sisters, and to all of their descendants, forever (18). Gama's voyage had made it clear that the farther (East) coast of Africa, the "Contra Costa", was essential to Portuguese interests: its ports provided fresh water and provisions, timber and harbors for repairs, and a region to wait out unfavorable

seasons. Also, the spice commodity would prove to be a major contribution to the Portuguese economy (19).

On 12 February, 1502, Gama again sailed with a fleet of twenty warships, to enforce Portuguese interests. Pedro Alvares Cabral had been sent to India two years earlier, and finding that those at the trading post had been murdered, and encountering further resistance, he had bombarded Calicut and he sailed south of Calicut to reach Cochin where he was given a warm welcome. He also brought back silk and gold to prove he had been to India once again. On this voyage, with an array of Warship with him, Gama started looting ships. At one point, Vasco da Gama waited for a ship to return from Mecca, and seized all the merchandise; locked the 380 passengers in the hold and set the ship on fire. It took four days for the ship to sink; killing all men, women, and children, when Gama returned to Calicut on October 30, 1502 the Zamorin was willing to sign a treaty. On his return to Portugal, in September 1503, he was made Count of Vidigueira, where he was born (20). Having acquired a fearsome reputation as a "fixer" of problems that arose in India, he was sent to Indian subcontinent once more in 1524. The intention was that he was to replace the incompetent Viceroy Eduardo de Menezes, but he contracted malaria not long after arriving in Goa and died in the city of Cochin on 24th December 1524 (21). His body was first buried at St. Francis Church, of Fort Kochi then later his remains were returned to Portugal in 1539. As much as anyone after Henry the Navigator, Gama was responsible for Portugal's success as an early colonizing power. Besides the first voyage itself, it was his astute mix of politics and war on the other side of the world that placed Portugal in a prominent position in Indian Ocean trade. Following Gama's initial voyage, the Portuguese crown realized that securing outposts on the eastern coast of Africa would prove vital to maintaining their trade routes to the Far East (22). Subrahmanyam (23) the biographer of Vasco da Gama noted that "Let us

be clear about one thing. Vasco da Gama was never interested in converting anyone. This was a later phenomenon. He was interested in making money, in building his career as a noble, and in acting out the orders of the Crown to a rather limited extent. I am not clear to what extent he can be seen to symbolize the Portuguese, since he was so often in opposition to the Crown."

References

1. Majumdar, R.K. and Srivastava, A.N. (2001) *History of Modern India*, SBD Pub., Delhi, pp 124
2. Novena to St. Thomas (2004) *Santhome Cathedral Basilica Pub.*, Chennai, pp 5-6
3. Chirapurat T. T. (2006) *St. Thomas, The Apostle of India*, *The Hitavada (Newspaper)* 3 July, 2006, pp 2
4. Moffett, S. H. (1998) *A History of Christianity in Asia: Beginnings to 1500*, Orbis Books, New York, pp 36-39 (Moffett reveals that Pantaeenus, a church historian and missionary who traveled to India in 180 A.D., discovered the copy of the Gospel of Matthew in Hebrew that Bartholomew had taken with him. "It is reported," wrote Eusebius, a fourth century bishop and church historian, "that among person there who knew Christ, (Pantaeenus) found the Gospel according to St. Matthew (which had arrived ahead of Pantaeenus by more than a century). For Bartholomew, one of the apostles, had preached to them, and left them (in India) the writing of Matthew in the Hebrew language which they had preserved." While the Book of Acts lists the 11 apostles - Judas having hanged himself - it doesn't say how they were paired. But what is known is that Jesus instructed to work and travel by twos. So, it would be natural for Thomas to travel with a companion to India and for Bartholomew to have taken along a freshly copied text of Matthew's Gospel, especially if it were the first and only Gospel written at the time. Jews customarily took their sacred text with them, as we see from the New Testament accounts of Paul's travels, and it was this Gospel of Matthew that Pantaeenus found a century and a half later in India).
5. Chopra, P.N. (1982) *Religion and Communities of India*, Vision Books Pub., New Delhi, pp 228
6. *The Christian Bible is often called the Holy Bible, Scriptures or Word of God. It divides the books of the Bible into two parts; the Old Testament and the New Testament. The Bible as used by the majority of Christians includes the Rabbinic Hebrew Scripture and the New Testament, which relates the life and teachings of Jesus, the letters of the Apostle Paul and other disciples to the early church and the Book of Revelation*
7. *The Syrian Christians of Kerals trace their origin from the time of St. Thomas who founded seven church in Malabar in 51-52 A.D. It is one of the most ancient Christian communities in the world.*
8. Luniya, B.N. (2003) *Evaluation of Indian Culture*, L.N. Agrawal Pub., New Delhi, pp, 126
9. *The Catholic Encyclopedia*, Volume VI. (1909). Robert Appleton Company, New York
10. Thatcher, O. J. (1907) *The Library of Original Sources (Milwaukee: University Research Extension Co.)*, Vol. V: 9th to 16th Centuries, pp. 26-40.
11. Heart, H. H. (1950) *The Sea Road to the Indies*. MacMillan Company, New York, pp154-155
12. Danvers, F. C. (1966) *The Portuguese in India*, Octagon Books, New York, pp 213-215
13. Parry, J.H. (1974) *The Discovery of the Sea*, The Dial Press, New York, pp 321-324
14. Humble, R. (1978) *The Explorers*, Time-Life Books, Alexandria, pp 178-179
15. Larkin, T. (2001) *Gama, Vasco da*, The Rosen Publishing Group, <http://www.rosenpublishing.com/>
16. Ravenstein, E. G. (1995) *Journal of the First Voyage of Vasco Da Gama, 1497-1499*. Asian Educational Services Pub., New Delhi pp187-188
17. Draper, A. S. (2003) *Vasco Da Gama: The Portuguese Quest for a Sea Route from Europe to India*, The Rosen Publishing Group, <http://www.rosenpublishing.com/>
18. Danvers *ibid* pp, 214
19. Parry *ibid* pp, 322
20. Parry *ibid* pp,323
21. Larkin *ibid* pp, 231
22. Danver *ibid* pp, 215
23. Subrahmanyam, S. (1998) *The Career and Legend of Vasco da Gama*, Cambridge Univ. Press, UK, pp 298-291

Swami Vivekananda and the Future of India

Archana Bobade

Assistant Professor

Dr. Panjabrao Deshmukh Arts & Commerce (Eve.) College, Nagpur (M.S.)

Introduction

The 15th August 1947, so far as India is concerned may be said to mark the end of the one epoch and the beginning of another. Foreign domination which began with Plassy in 1757 ends today-exactly 195 years later. This epoch of political slavery is but a short interregnum viewed against the background of India's long history. The real significance of this interlude in our history can be assessed only when we are at a little distance in time from it, when alone an objective consideration of events becomes possible. It is difficult for any but the greatest thinkers to view events dispassionately even while living them. Any such event, therefore, will appear to have a different value to such a thinker from what it will bear to an average person.

Political Freedom versus Political Subjection

Political slavery, to an average person may be nothing unusual, if it does not affect the routine within the little horizon of his daily life. But it becomes galling when the same person becomes politically conscious. When its restriction impinge upon his newly acquired sense of values of freedom and self respect. With the dawning of the unconsciousness of these values, he becomes a political entity-a being who values freedom above mere material and physical security. This marks the emergence of a spiritual and moral value in the life of man and the evolution of a rudimentary moral and spiritual personality. It is this rudimentary personally that, later on, through political education in life, and through the intense pursuit of the value of freedom, grows into that finished social product,

the citizen. The evolution of this citizen is the end of politics, as it is also the highest social end.

India Stands Up to the Modern Challenge

Political subjection in the nineteenth century, with its promise of an era of peace was more or less accepted by the vast mass of Hindus and Muslims of this country, urged by considerations of physical and material security and as an escape from the uncertainties of the earlier centuries. But this becomes a challenge, as much when it tends to uproot the cultural inheritance, as when it tends to restrict the scope of functioning of a people. The challenge to India came from the fronts-cultural as well as socio-political, India rose to meet the challenge first on the cultural front, then on the political, broadly speaking the second half of the nineteenth century evidenced the first, while this century up-to-date evidenced the second--- thus demonstrating the abiding vitality of the people and their legacy. In the arresting story of this double process and the phenomenal success it has attained even in so short a period lies the romance of recent Indian history and its significance to the world at large.

Vivekananda and the Modern Indian Renaissance

Swami Vivekananda stands as the most effective spokesman and representative of our cultural movement. He was one of those who found in the British connection a potent means for breaking our moribund society and civilization, with a view to making it expansive. In his personality was fused the past and the present, ancient wisdom and modern knowledge; he knew the glory of our past, he felt intimately

the degradation of our present day, he was Hindu to the backbone, he loved and revered other religions as well. He was a lover of the social and spiritual gospel of Islam and Christianity and their value to Indian life and thought. Above all, he was deeply imbued with the spirit of modern thought with its theoretical and practical contributions in the field of science and political and economic contributions in the field of life and society. Last but not the least; he was fully aware of international character of human relationships in the modern context. His was not the role of a reactionary patriot who would take his country away from the companion of other peoples, or who would ride his chariot of nationalism roughly over the freedom of other nations. He loved India, but he loved humanity too, with equal passion. Says he in one of his letters affirming his faith in the glory of man as such, undivided by narrow domestic walls: what is India or England or America to us? We are the servants of God who by ignorant is called Man." And we may as well add, whom the more ignorant call Hindu, Muslim, Christian, or Indian, Russian, American etc. Jawaharlal Nehru pays a tribute to his aspect of Swami Vivekananda's personality, "Rooted in the past and full of pride in Indian's heritage, Vivekananda was yet modern in his approach to life's problems and was a kind of bridge between the past of India and her present."

Vivekananda's Domestic Policy

Vivekananda as person led India into the current of world cultural forces. Vivekananda as idea seeks to guide India into the world community of nations after making her a well knit people. In Vivekananda's conception, India had in her the requisite historically acquired capacity to function as the moral leader of nations. The new world situation also demands a strong moral guidance to the energies of nations. But India, he held, could not assume that role and discharge it effectively without first effecting certain vital changes within her.

Political freedom, economic advancement, and social solidarity are the three pre-conditions of effective Indian participation in world affairs. With the accomplishment of the first item today, the second and third remain to be tackled. Vivekananda was the first to point out the harm that has been done to the spiritual and moral personality of our people by economic backwardness and social division. Involuntary poverty, to him, is unspiritual and immoral. Religion, he held, is not for empty bellies. Social inequalities and unwholesome hierarchies are a disease in the body-politic. In his wanderings through the length and breath of India, he came into intimate personal contact with the emaciated and dismembered body and mind of India, as he had earlier come into contact with their undying and eternal unity of spirit through his contact with his master, Sri Ramkrishna and through his own studies of her literature and history. He found the ideal and the real far apart and he set his heart and hands to make the real approximate to the ideal. He wrestled through sorrow and anguish to lay bare the problem of modern India and to find its solution, and he worked himself to an early death in imparting to his countrymen his passion and his resolve. The mind and face of India today bear unmistakably the impress of Vivekananda's heart and resolve.

When the country is celebrating its day of deliverance from foreign subjection, it is well for us to remember Swami Vivekananda and his conception of the future containing Hindu, Muslim have certain things to learn from each other, which would make them not merely better Hindus and better Muslims, but, what is more important, better men. Since man-making was his religion, he exhorted his countrymen to discard narrow loves and hates and grow into that wholeness which is perfection of character. In the same vein, he exhorted the Hindus to discard the sectional loyalties of caste and sect and grow into that fullness and wholeness expressive of the Divine in man. It is an effective

help to this religion of man-making that he upheld the modern theory and practice of democracy with its faith in freedom and equality and sacredness of personality.

Democracy and the tragedy of Partition

The strength of democracy lies in the citizen. Democracy in India seeks to turn Hindus, Muslims, Christians, Sikhs, Parsis and others into citizen owing allegiance to certain fundamental values which are universal and human. This great process will derive ample sustenance from the inspiration of the great world religion. But that inspiration has to be sought not from the dogmas and creeds of religions, but from their inner core of essential truths. This work of elevating democracy to a moral and spiritual value is the task that awaits the energies of a free India.

Our freedom has come to us with a good bit of sorrow in it, the voice that will proclaim freedom today will also be the voice that will proclaim our division into two political entities. But tragic as division is, we shall not make it more tragic by considering it as something more than political and administrative; superficially, it appears to be a division based on cultural and religious grounds. But, on a close view, it reveals itself as a mere political division, based in political considerations only, both using cultural and religion badges. It has left behind colossal material and human destruction.

Social Forces to undo this Partition One Day

But all this does not prove that Islamic culture and religion require to be protected from the contamination of Hindu religion and culture in a separate sovereign state, all that proves is that Muslim intelligentsia has began to think that it required a separate state to express its political and economic personality. If and when partition will fulfill this desire, it is bound to annul itself for want of a basic urge. The people are one whether under one sovereign state or two. And, as such, there will always be a large India looming behind the states of India and Pakistan.

That India is bound to impinge itself on the social constitutions and on political states of two parts of divided India.

The pressure of politics has divided us, but the pressure of sociology will unite us, and culture reinforced by social and economic forces and the realities of the world situation will speed up the process. This process, which always goes on in a society, producing on ever widening unity of types, had to reckon, in the case of India, what an incalculable third factor, the presence of a foreign power perusing a policy of continual thwarting of healthy national forces in the interest of its own self-perpetuation. The elimination now of this incalculable third factor leaves the field free for the effective operation of social forces. This is faith that sustains those who, though feeling pang of partition, are yet not dismayed by it or confused by it. This section even now is large, comprising individual both among the Muslims and among the Hindus. When abnormalities of the present situation with its leaving the Indian sky clear the county will recognize the correctness and cogency of the above faith and vision; the faith of a steady few will then become the enthusiasm of the many, leading to a reconciliation and reunion of the hundreds parts, and the unsettling of a settled fact through popular will.

Politics:

Plaything of Socio-economic Forces

To work towards this glorious consummation silently and steadily is the task that faces the country today. We have to realize that politics is the playing of social forces. Sociology is more fundamental than politics. In this healthy manipulation of social forces to make them tend toward social solidarity. The country will find inspiration and guidance from the personality and message of Swami Vivekananda. Vivekananda let view that the beauty of Hindu religion has been marred by its social inequalities. In agony he cried in on of his letters written from America devoted worker in India.

'No religion of earth preaches the dignity of humanity in such a lofty strain as Hinduism, and no religion on earth treads upon the necks of the poor and the low in such a fashion as Hinduism. The Lord has shown me that religion is not at fault, but it is Pharisees and Sadducees in Hinduism, hypocrites, who invent all sorts of engines of tyranny in the shape of parmarthika and Vyavaharika (absolute and relative truth). "Religion is not at faults; on the other hand, your religion teaches you that every being is only your own self multiplied. But it was the want of practical application, the want of sympathy-the want of heart.

Freedom to Release the Sociological Factor for Mutual Emulation.

Mutual respect will lead to mutual emulation, we have suppressed this great sociological factor of emulation for long, it has led to a distortion of our religions and our personalities. It is time

that we give free play to this compulsive factor of social evolution. That is the line of our future advance.

Conclusion

An India spiritually united, economically strong, and socially stable, and imbued with ethical passion will be a unique force in world affairs, this was Swami Vivekananda's dream of the future of our country. The world expects much from India. The stability of civilization depends upon the giving of a moral and spiritual direction to powerful world forces. The world calls, will India listen and respond? Vivekananda believed that she can and will responds. Let free India lay hold of that Faith and Vision and march forward. Arise! Awake! And stop not till the goal is reached!

References

1. *Eternal Values for a Changing Society, Swami Ranganathananda, Volume II, Bhartiya Vidya Bhavan, 1993.*
2. *Science, Logic and Existence of God, G. Anand, Sri Krishna and Narhari Sevashram Gunnath, 2001.*
3. *Raja Yoga, Swami Vivekananda, Advaita Ashrama, Calcutta, 1998.*
4. *Ramyoga, Swami Vivekananda, Ramkrishna Math, Nagpur, 1990.*
5. *Wealth and Wisdom of India, Swami Siddhinathananda, Bhartiya Vidya Bhavan, Bombay 1988.*

A Study of Changing Cropping Pattern in Nagpur Division

Prof. Vijay K. Bansod

Dr. M. K. Umathe arts, sci & R. Mokhare com college Nagpur.

1) Introduction

Maharashtra is one of the developed States in India. The Net State Domestic Product (NSDP) and Per Capita Income (PCI) put the State among the top three economically forefront States. The decline is due to diversion of land towards non-agricultural purpose. The gross impact of this could be linked with farmers suicide in Maharashtra coupled with other factors as a result of growing population and increasing cash crop production. It is to be noted that the pattern of farmer suicide is not universal across regions. Within Maharashtra, farmer suicide has been less reported in Nagpur division. Keeping this in view, the issue of cropping pattern has been analysed along with implications to socio-economic condition of the farmers due to changing cropping pattern based on secondary and primary survey.

Determinants Of Cropping Pattern:

The cropping pattern in any country is determined by economic factor, environmental factor and Government factor. In India the following factors are responsible for changes in cropping pattern are under stated.

- 1) Economic factors: economic factors are playing a significant role in determining the cropping pattern like that
- i) Comparative yield level and stability in yield. Some crop have higher yield potential in specific areas and yield are also stable year after year and thus less risky. So such crops are preferred over the crop e.g. cotton in Wardha, paddy in Bhandara and Gondia, orange in Nagpur.
- ii) Relative price and price stability : The higher and remunerative price of some commodities causes increase in area under such crop.
- iii) To increase production and income. Those

who want to increase their production follow the change cropping pattern and choose the crop that increases the production and income. In Nagpur region Jawar crop did not give more production and more income to farmers. So farmers change Jawar crop and increased tur crop.

- 2) Environmental factors: Environmental and technical factors are the most important determinants of cropping pattern. Environmental factors pertain to the physical characteristics and natural endowments of the region. The rainfall, temperature, humidity, soil etc. are responsible for producing specific crops.
- 3) Government policy factor: Cropping pattern may also be influenced by government policy factor. Supply of inputs by the government, Intensive scheme for various crops, government campaign like grow more food or any legislative provision by the government, better marketing provision, consolidation of holding, road and transportation also help finalise the cropping pattern. Technical factor also influence change in the cropping pattern. Technical factor such as increase capacity of irrigation facilities, availability of improved seeds, chemical fertiliser, pesticides etc. Play major role in changing cropping pattern.

2. Objectives

For the study, the objectives are formulated as follows:

1. to examine the factors affecting backwardness of agriculture sector in Nagpur division.
2. to study the impact of government negligence towards agriculture.
3. to study the change cropping pattern in Nagpur division.

4. to analyse the factors responsible for changes in cropping pattern.

3. Research hypotheses

- 1) Change in cropping pattern in Nagpur division.
- 2) Limited use of modern agriculture techniques and methods in Nagpur division.

4. Research Methodology

The study is based on the data collected from primary and secondary sources. Primary data is collected from 360 households from six districts of Nagpur division. This study is conducted in Nagpur division,

5. Major Findings of the Study :

Changing Cropping Pattern in Nagpur Division:
 A Macro Scenario

In Maharashtra, area under various crops such as rice, cotton, pulses, sugarcane have increased during ten years of period from 2000 to 2010. In particular, area under foodgrains increased marginally, while declined in the case of jawari, bajari, groundnut and sunflower. Because of geographical features cropping pattern also varies from one district to another. In Wardha, area under rice and sugarcane has completely declined, while Jawari, groundnut has declined. On the other hand, soyabean, gram, and wheat increased marginally. In Nagpur, area under rice, gram, soyabean, wheat and groundnut have increased, while declined in the case of jawari, cotton, sunflower and sugarcane. In Bhandara, area under rice, gram and wheat have increased, while declined in the case of soyabean, wheat, and sugarcane. In the case of area under jawari, groundnut, sunflower has declined completely. In Gondia, area under rice is constant during the reference period and it increased in the case of gram and tur, while declined in the case of wheat and sugarcane. In Chandrapur, area under rice declined substantially and in the case of cotton and groundnut marginally declined, while increased in the case of wheat soyabean and gram. In Gadchiroli, area under rice and wheat increased marginally and declined in the case of soyabean and cotton. In Nagpur, area under rice has increased marginally and declined marginally in the case of cotton, wheat, soyabean

and tur has increased substantially, while groundnut, sunflower and soyabean have declined substantially.

5.2 Changing Cropping Pattern in Nagpur Division:

A Micro Scenario It is observed that livestock are more in Bhandara, Gondia and Wardha districts; while lower in other regions ie. Chandrapur, Nagpur and Gadchiroli. Most of the marginal farmers are also engaged in sharecropping. One of the reasons of low level of modification in agriculture is the lack of economic support.

In Nagpur division, most of the farmers have changed their cropping pattern accounting about 75 per cent during last ten years. It is observed that reporting of the changing cropping pattern is prominent in Wardha (percentage change in the area under crop is 88.3 per cent), Nagpur (81.7 per cent) and Gadchiroli (76.7 per cent), while remaining three districts comes under lower level of changing cropping pattern. Cropping pattern can be measured on the basis of changes in the area under each crop. In some crops, an area under crop has increased while in some it declined. It is observed that area under food crops, oil seed and pulses have increased. These include rice, tur, soyabean, wheat gram and other crops. These changes are not uniform, but vary from one crop to another. Major changes have occurred in the case of gram, tur and soyabean. The negative change in the area under cropping pattern is observed in the case of Jawari, sugarcane, sunflower, and groundnut

6. Conclusion

- 1) Most of the farmers plough their field with help of the bullocks. While some other farmers use tractor yet other works except ploughing are done with the use of bullocks.
- 2) In Nagpur region 74.7 percent farmers has changed the cropping pattern and 25.3 percent farmers has not changed in cropping pattern.
- 3) The main reason behind the change of cropping pattern in Nagpur divisions are as follows.
  - a) To increase agricultural production.

- b) To get more income.
  - c) Previous crops were not yielding suitable returns.
  - d) Special market demand for certain special crop product and suitable returns for them.
- 4) By making changes in cropping pattern and accepting new cropping pattern the production of crops and their income have increased. But at the same time the expenditure for the crop production has also increased. It is found that by adopting new cropping patterns the production of crops has increased but income of the farmers has not increased that much.
- 5) Out of the total farmers who have made changes in their cropping pattern in Nagpur division, the quantity of big farmers is more while the quantity of small and marginal farmer is near to them. into business.

7. Recommendations :

It is important to highlight farmers problems and suggest remedies which may be useful to reduce problems of farmers in Nagpur Division as observed in "Effects on farmers economy by changes in cropping pattern in Nagpur Division - A study The problems and their remedies are as follows. :

1. Acceptance of Socialistic farming :

Farming land is divided in small parts, Farmers can get benefit if collective farming is brought and implemented. They may get benefit of co-operative and collective farming and their production and profit will increase.

2. Irrigation Facilities :

Farmers have to bear huge economic loss due to uncertainty of rains. If arrangement of artificial rain and water is made available for them, their production may grow and the country may become self sufficient in food grain.

3. Creation of Warehouses :

Large number of warehouse is needed to store farm productions in rural area. If government is unable to provide, farmers should come together to build ware houses. With the use of the warehouses they will avoid selling their goods at cheaper rates.

4. Insurance of Crops :

Most of the land in Nagpur Division is non-irrigated and have no irrigation facility. Farmers are dependant on natural rain which is erratic and irregular. Therefore it is essential for farmers to insure their crops to save themselves from loss. The Government Insurance Companies should make suitable plans to insure farmers crops and save them from their loss.

5. Loan Facilities :

Farmers need loans at their proper time, They don't get benefit if loans are not supplied at proper time. Therefore, loans must be provided to them at proper and suitable time. Conditions of farmers loan should be relaxed, their loan limits should be increased. They should get loans at lower rate of interest. Also they should be provided loans easily for their other domestic work so that they will not use farm loans for others domestic works and get more production from their fields.

6. Creation of well Managed Markets :

There should be creation of well managed markets for farmers so that they may easily sell their produce and get appropriate prices for their goods.

7. Expulsion of Mediators and Agents :

Dishonest mediators, agents and merchants in agriculture production market give less prices to farmers goods and they sell the same goods at double and triple rates to the consumers bringing great loss to the farmers. They earn huge profit and cause great loss to farmers. Therefore, they should be expelled from Agriculture Produce Markets.

Reference :

1. K. Prabhakar , Rajkumar- *Agriculture and finance in India (The role of NABARD) New country of publication New Delhi.*
2. Talwar Sabanna- *WTO and the Agriculture Serilal Publication, New Delhi.*
3. D. P. Takale, *Resource Use Efficiency in Indian Agriculture Serilal Publication Civil Line, New Delhi.*

मानव अधिकार एवं शिक्षण (Human Rights & Education)

प्रा. विजया मंडपे

दयानंद आर्य कन्या महाविद्यालय नागपुर.

अधिकार मानव जीवन की अनिवार्य आवश्यकता है। जिनके बिना न तो व्यक्ति अपने व्यक्तित्व का विकास कर सकता है और न ही समाज के लिए उपयोगी कार्य कर सकता है। अधिकारों के बिना मानव जीवन के अस्तित्व की कल्पना नहीं की जा सकती है। राज्य का सर्वोत्तम लक्ष्य व्यक्ति के व्यक्तित्व का पूर्ण विकास करना है, राज्य के द्वारा व्यक्ति को सुविधाएं प्रदान की जाती हैं और राज्य के द्वारा व्यक्ति को प्रदान की जानेवाली इन बाहरी सुविधाओं का नाम ही अधिकार है। उन शक्तियों को जो नैतिक प्राणी होने के नाते मनुष्य के व्यवसाय की पूर्ति के लिए आवश्यक होती हैं, उसे अधिकार कहा जाता है। वाइल्ड के अनुसार, "अधिकार कुछ विशेष कार्यों को करने की स्वाधीनता की उचित मांग है।" प्रत्येक व्यक्ति अपने स्वतन्त्रता के अनुसार कार्य करना चाहता है। उनको स्वतन्त्रता देना यह कार्य शासन एवं संस्था द्वारा किया जाना चाहिए। लीकॉक ने कानूनी अधिकारों के सम्बन्ध में लिखा है कि, "कानूनी अधिकार वे विशेषाधिकार हैं जो एक नागरिक को अन्य नागरिकों के विरुद्ध प्राप्त होते हैं तथा जो राज्य की सर्वोच्च शक्ति द्वारा प्रदान किये जाते हैं और रक्षित होते हैं।" 2

भारत के राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग के पूर्व अध्यक्ष न्यायमूर्ति वैकटचेलाया द्वारा मानव अधिकार को परिभाषित करते हुए कहा है कि, "मानव अधिकार नैसर्गिक अधिकार हैं तथा जिनके अभाव में हम मानव प्राणी के रूप में जीवित नहीं रह सकते हैं।" 3 मानव अधिकार मनुष्य की गरिमा व सम्मान को स्थापित करता है। मानव अधिकारों का आग्रह है कि, युवक, बालक, बालिका व वृद्ध सभी को ससन्मान, जीवनयापन करते हुए अपना शारिरीक व मानसिक विकास प्राप्त करने का नैसर्गिक अधिकार है।

1. डॉ. पुखराज जैन एवं डॉ. बी.एल.फडिया आधुनिक राजनीतिक सिध्दान्त - पेज नं. 256/2008
2. डॉ. पुखराज जैन एवं डॉ. बी.एल.फडिया आधुनिक राजनीतिक सिध्दान्त - पेज नं. 260/2008

3. पुनीत कुमार मानव अधिकार व भारतीय लोकतंत्र - पेज नं. 03/2012

संयुक्त राष्ट्र संघ तथा मानव अधिकार :

संयुक्त राष्ट्र संघ के चार्टर की प्रस्तावना में, "मानव के मौलिक अधिकारों, मानव के व्यक्तित्व के गौरव तथा महत्त्व में तथा पुरुष एवं स्त्रियों के समान अधिकारों में विश्वास प्रकट किया गया है।

अनुच्छेद 1 के अंतर्गत चार्टर के उद्देश्य का वर्णन किया गया है। "मानव अधिकारों के प्रति सम्मान को बढ़ावा देना तथा जाति, लिंग, भाषा, धर्म के बिना किसी भेदभाव के मूलभूत अधिकार को बढ़ावा देना तथा प्रोत्साहित करना। अनुच्छेद 13 में महासभा के द्वारा, "जाति, लिंग, भाषा या धर्म के भेदभाव के बिना सभी को मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतंत्रताओं की प्राप्ति में सहायता देने की व्यवस्था है।

अनुच्छेद 55 में यह प्रावधान है कि, संयुक्त राष्ट्र संघ "जाति, लिंग, भाषा अथवा धर्म के भेदभाव के बिना सभी के लिए मानव अधिकारों तथा मौलिक स्वतंत्रताओं को बढ़ावा देगा।

अनुच्छेद 56 में उपबन्ध है कि सभी सदस्य राज्य मानव अधिकारों तथा मानव स्वतंत्रताओं की प्राप्ति के लिए संयुक्त राष्ट्र को अपना सहयोग प्रदान करेगा।

अनुच्छेद 62 के अंतर्गत आर्थिक और सामाजिक परिषद के द्वारा "सभी के लिए मानव अधिकारों तथा मौलिक स्वतंत्रताओं के प्रति सन्मान की भावना बढ़ाने तथा उनके पालन के सम्बन्ध में सिफारिश करने की व्यवस्था है।

संयुक्त राष्ट्र संघ के चार्टर में मानव अधिकारों तथा मौलिक स्वतंत्रताओं की सुरक्षा पर बल दिया है। चार्टर के अंतर्गत संयुक्त राष्ट्र को मानव अधिकारों के सम्बन्ध में केवल प्रोत्साहन देने का ही अधिकार है, कोई कार्यवाही करने का अधिकार नहीं है। संयुक्त राष्ट्र कार्यक्रमों का उद्देश्य, जाति, लिंग, भाषा, तथा धर्म के भेदभाव के बिना सब लोगों के मानव अधिकारों तथा मूल स्वतंत्रताओं में वृद्धि करना तथा उनके प्रति सन्मान का भाव जगाना है।

मानव अधिकारों की सार्वभौमिक घोषणा :

संयुक्त राष्ट्र संघ के चार्टर में मानव अधिकारों के आदर्श को स्वीकार करने के पश्चात संयुक्त राष्ट्र संघ के 'मानव अधिकार आयोग' को मानव अधिकार आयोग ने 'मानव अधिकारों की सार्वभौमिक घोषणा' का मसविदा तैयार किया। इस मसविदे को महासभा द्वारा 10 दिसम्बर 1948 को मानव अधिकारों की सार्वभौमिक घोषणा प्रस्ताव के माध्यम से इसे स्वीकारा गया। मानव अधिकार घोषणापत्र में प्रस्तावना सहित 30 अनुच्छेद हैं इस घोषणा पत्र में केवल नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारों का बल्कि सामाजिक आर्थिक अधिकारों का भी पहली बार प्रतिपादन किया गया। अर्थात् काम करने के और समान काम के लिए समान पारिश्रमिक पाने के अधिकार को ट्रेड युनियन में संगठित होने का अधिकार विश्राम तथा सामाजिक भरण पोषक के अधिकार, शिक्षा के साथ सांस्कृतिक गतिविधियों में भाग लेना, जीवन के अधिकार, विचार, धर्म, शान्तिपूर्वक सभाएँ करने तथा संगठन बनाने की स्वतंत्रता प्रदान की गई है। हम सब जानते हैं कि 30 धाराओं वाली यह घोषणा लोकतांत्रिक तथा समाजवादी शक्तियों के बढ़े हुए प्रभाव के अंतर्गत और मानव अधिकारों तथा लोकतंत्र की रक्षा के लिए आवश्यक है।

मानव अधिकार संरक्षण अधिनियम 1994 :

भारतीय संविधान की प्रस्तावना, भाग तीन, भाग चार का मानव अधिकारों के अंतरराष्ट्रीय मानकों के साथ तुलनात्मक अध्ययन यह सिद्ध करता है कि भारतीय जनतंत्र का अभिलेखीय स्वरूप संविधान मानव अधिकारों की अवधारणा के आत्म साथ किये हुए हैं। इन व्यवस्थाओं के बाद भी मानव अधिकारों के संरक्षण व संवर्धन को यथा सम्भव सीमा तक प्रोत्साहित करने हेतु भारत सरकार द्वारा मानव अधिकार संरक्षण अधिनियम 1994 के अंतर्गत मानव अधिकारों के राष्ट्रीय आयोग की स्थापना की गयी है। 23 सितम्बर 1993 को भारत के राष्ट्रपति ने एक अध्यादेश द्वारा मानव अधिकारों का राष्ट्रीय आयोग स्थापित किया है। लोकसभा ने इसके बाद 18 दिसम्बर 1993 को मानव अधिकारों के विधेयक को स्वीकृति दी, जिस पर 8 जनवरी 1994 को राष्ट्रपति ने सहमति अंकित की तथा 10 जनवरी 1994 को भारतीय राजपत्र, असाधारण में इसका प्रकाशन हुआ। इस प्रकार पूर्व प्रसारित अध्यादेश का स्थान मानव अधिकार संरक्षण अधिनियम 1994 ने ले लिया।

राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग की रचना :

अधिनियम के अनुसार आयोग की रचना निम्नवत होगी।

1. अध्यक्ष, जो उच्चतम न्यायालय का मुख्य न्यायाधिश रहा हो।
2. एक सदस्य, जो उच्चतम न्यायालय का न्यायाधिश रहा हो।
3. एक सदस्य, जो उच्चतम न्यायालय का न्यायाधिश रहा हो।
4. दो सदस्य, जिन्हें मानव अधिकारों का व्यावहारिक ज्ञान हो। इसके अतिरिक्त अल्पसंख्यक राष्ट्रीय आयोग, अनुसूचित जाति व जनजाति राष्ट्रीय आयोग, तथा राष्ट्रीय महिला आयोग के अध्यक्ष भी इसके सदस्य रूप में स्वीकृत हैं। आयोग का एक महासचिव भी होता है।

4. पुनीत कुमार - मानव अधिकार एवं भारतीय लोकतंत्र- पेज नं. 77 2012

आयोग के कार्य :

अधिनियम 1994 के अनुसार आयोग के निम्नांकित कार्य किये जाते हैं।

1. स्वयं पीडित या किसी प्रतिनिधी द्वारा प्रस्तुत याचिका पर (क) मानव अधिकारों का उल्लंघन या दुर्भावनापूर्ण ऐसे किसी कृत्य की रोकधाम, (ख) किसी पदाधिकारी द्वारा मानव अधिकारों के उल्लंघन के निषेध हेतु की गयी उपेक्षा की जाँच
2. सम्बन्धित न्यायालय की अनुमति से मानव अधिकारों के उल्लंघन से सम्बन्धित प्रकरण में हस्तक्षेप करना।
3. जेल या अन्य ऐसी संस्था या अस्पताल या सुधार गृह आदि की व्यवस्थाओं का निरीक्षण करना।
4. संविधान या विधी द्वारा मानव अधिकारों के संरक्षण हेतु प्रदत्त व्यवस्थाओं की समीक्षा करना तथा उनके प्रभावशाली क्रियान्वयन हेतु आवश्यक अनुसंधान करना।
5. मानव अधिकारों के संवर्धन में आतंकवाद सहित बाधक तत्वों की समीक्षा करना तथा आवश्यक अनुशंसा करना।
6. मानव अधिकारों से सम्बन्धित अंतरराष्ट्रीय संधियों आदि का अध्ययन करना तथा प्रभावशाली क्रियान्वयन हेतु आवश्यक अनुशंसा करना।
7. मानव अधिकारों के क्षेत्र में शोध को प्रोत्साहित करना।
8. संचार माध्यमों, प्रकाशन और सेमिनार आदि के माध्यम से मानव अधिकार साक्षरता व मानव अधिकार संरक्षण हेतु उपलब्ध साधनों का प्रचार प्रसार करना।
9. मानव अधिकारों से सम्बन्धित गैरसरकारी संगठनों व संस्थाओं के प्रयासों को प्रोत्साहित करना।

10. मानव अधिकारो के संरक्षण व संवर्धन हेतु अन्य आवश्यक उपाय करना।

मानव अधिकार में शिक्षा का महत्व :

शिक्षा वह माध्यम है जिससे व्यक्ति का समग्र विकास होता है, बौद्धिक क्षमता का समुचित प्रकाशन होता है, ज्ञान का एक विशाल भण्डार इकट्ठा होता है और मानव को अपनी सीमाओं का बोध होता है। शिक्षा ही मानव का सुसंस्कृत और सभ्य बनाती है। स्वामी विवेकानंद ने शिक्षा के संदर्भ में कहा है कि, शिक्षा से जीवन को समृद्ध बनाना, मानवता का विकास, चारित्र्य संवर्धन व संकल्पनाओं का आत्मीकरण। शिक्षा के द्वारा सद्विचारों का संस्कार मन पर होगा जरूरी है। सद्विचार मन में आते हैं जो व्यक्ति स्वयंपूर्ण जीने की तयारी करता है।¹⁵ परंतु शिक्षा के अभाव में व्यक्ति निर्धनता की समस्याओं को झेलता है अन्याय एवं अत्याचार को सहता है। व्यक्ति सुसंस्कृत और सभ्य बनाने के लिए एवं सर्वांगिन विकास के लिए शिक्षा आवश्यक है। मानव अधिकार के संरक्षण के लिए शिक्षा का अमूल्य महत्व है। इसी कारण शिक्षा को बढ़ावा देने

5. डॉ. वसुधा देव - शैक्षणिक चिंतन पेज नं. 19/2007

की आवश्यकता है। ताकी मनुष्य अपने अधिकारों के प्रति जागरूक रहे। लोकतंत्र का उद्देश्य नागरिकों के व्यक्तित्व का उच्चतम विकास करना है। इस उद्देश्य को पूर्ण करने हेतु भारत के संविधान ने भाग 3 (अनुच्छेद 14 से 35) में मूल अधिकारों और भाग 4 (अनुच्छेद 36 से 51) में राज्य की नीति के निर्देशक तत्वों की व्यवस्था है। भारतीय संविधान में दिये गये सांविधानिक उपचारों के अधिकार व्यक्ति के अधिकारों को सुरक्षा प्रदान करते हैं परंतु मौलिक अधिकारों की घोषणा तभी सार्थक है जब मौलिक अधिकारों के प्रवर्तन के लिए कोई सक्रिय साधन उपलब्ध हो। जब ही व्यक्ति को न्याय मिलेगा एवं मानव अधिकार घोषणा पत्र में 30 अनुच्छेदों के द्वारा व्यक्तियों को सुरक्षा प्रदान की गई है। इन अधिकारों को जब तक जनता समझ नहीं सकती तब तक उनका महत्व नहीं होता। इसी कारण नागरिकों को शिक्षा देना अनिवार्य है, शिक्षा के माध्यम से मानव व्यक्तित्व का विकास होता है। शिक्षा मानव व्यक्तित्व को गतिशीलता प्रदान करती है। परंतु आज की वर्तमान स्थिति में निर्धनता, बेकारी एवं आरीक्षा की समस्या बढ़ रही है। नागरिक इन समस्याओं से ग्रस्त होने के कारण काम की तलाश व रोजी रोटी की चक्कर में पड़ा है। ऐसे समय में निर्धनता, निरक्षरता एवं बेकारी के कारण

नागरिकों के अधिकारों का हनन होता है। पारिवारिक, सामाजिक, शैक्षणिक व प्रशासनिक क्षेत्र में महिलाओं की स्थिति भी अच्छी नहीं है। महिलाओं को सक्षम बनाने के लिए शिक्षा देना अनिवार्य है। शिक्षा के द्वारा व्यक्ति के अंतर्गत शक्ति का विकास होता है। हर्बर्ट स्पेन्सर ने कहा है कि, "शास्त्रीय ज्ञान का उपयोग मनुष्य के जीवन में होना चाहिए। स्वयंपूर्ण जीने की तयारी याने शिक्षा है"¹⁶ शिक्षा से व्यक्ति के जीवन में सफलता प्राप्त होगी, केवल संस्कार प्राप्त करने से शिक्षा का उद्देश्य पूर्ण नहीं होना, उसमें व्यावसायिक शिक्षा देना भी अनिवार्य है, व्यक्ति व्यावसायिक शिक्षा के द्वारा आर्थिक दृष्टि से स्वावलंबी बने।

नागरिकों की स्थिति एवं समस्याओं को ध्यान में रखते हुए उनके अधिकारों की सुरक्षा के लिए शासन, सामाजिक संस्था एवं शिक्षण संस्थाओं में सेमीनार, चर्चासत्र का आयोजन करना चाहिए। संविधानिक मुलभूत अधिकार एवं मानव अधिकारों की जानकारी देना एवं प्रसार व प्रचार करना चाहिए। हर शिक्षित व्यक्ति का कर्तव्य है कि अन्य व्यक्तियों की अधिकारों की रक्षा के लिए प्रयत्न करे तब ही हम अच्छे सशक्त समाज की अपेक्षा कर सकते हैं। प्रत्येक व्यक्ति ने अपने अधिकारों के प्रति जागरूक रहने की आवश्यकता है।

6. डॉ. बी.एम. कन्हाडे - समाजशास्त्र मुलभूत संकल्पना - पेज नं. 147/2008

संदर्भग्रंथ सूची

- 1) डॉ. वसुधा देव शैक्षणिक चिंतन विनोद लोकरे स्वागत 55 ड्रामा लेआउट, उत्तर अंबाझरी मार्ग, नागपुर-33.
- 2) डॉ. पुखराज जैन आधुनिक राजनीतिक साहित्य भवन पब्लिकेशन डॉ. बी.एल. फडिया सिध्दान्त आगरा - 2008
- 3) डॉ. बी.एल. फडिया आंतरराष्ट्रीय संगठन साहित्य भवन पब्लिकेशन एवं आंतरराष्ट्रीय कानून, आगरा - 2007
- 4) पुनीत कुमार मानव अधिकार व प्रकाशक - कैलाश भारतीय लोकतंत्र पुस्तक सदन हमी दिया मार्ग भोपाल-2012
- 5) डॉ. एम. पी. राय भारतीय राजनीतिक कॉलेज बुक डेपो, 83 शशी के. जैन व्यवस्था त्रिपोलियो बाजार, जयपुर - 1989
- 6) डॉ. बी.एम. कन्हाडे समाजशास्त्र मुलभूत पिंपलापूरे अॅण्ड कं. संकल्पना पब्लिशर्स, नागपुर. प्रथम आवृत्ती, जून 2008

अस्तित्व की भाषा।

डॉ. वंदना खुशालनी

प्राचार्य, दयानंद आर्य कन्या महाविद्यालय नागपुर

संत विनोबा भावे ने कहा है मैंने हिन्दी का सहारा न लिया होता तो कश्मीर से कन्याकुमारी और आसाम से केरल गांव-गांव जाकर भूदान ग्रामदान का क्रांतिपूर्ण संदेश जनता तक न पहुंच सकता। आज भारत में हिन्दी एकमात्र भाषा है जिससे देश के एक कोने से दूसरे कोने में आप अपना काम कर सकते हैं। 98 प्रतिशत भारतीय जिस भाषा में विचार विनिमय कर रहे हैं वह हिन्दी ही है।

हिन्दी भारत के हृदय की वाणी है और हृदय का कार्य है कि शरीर में रक्त का संचार करे। गुरुदेव रविन्द्रनाथ टैगोर ने इसलिए कहा है कि श्लाघुनिक भाषाओं के हार की मध्यमणि हिन्दी भारत, भारती होकर विराजती रहे। आज अगर किसी भाषा के अनेक रूप मिलते हैं तो वे हिन्दी के हैं। भारत के जितने राज्य व प्रदेश हैं उतने ही हिन्दी के रूप हैं।

सन 1923.24 में शहीद भगतसिंह ने पंजाबी की लिपी गुरमुखी की जगह हिंदी बनाने की बात की थी।¹

भारत का विधान लोकतांत्रिक है उसी भाँति हिन्दी भी लोकतांत्रिक चरित्र की है। हिन्दी की यह राष्ट्रव्यापी सर्वग्राहिता एवं समरसता ही सिद्ध करती है कि हिन्दी ही भारत है। राष्ट्रव्यापी स्तर पर कोई भी एक भाषा जब अपरिहार्य थी जिसका प्रवाह उत्तर से दक्षिण पूर्व से पश्चिम तक पहुंच सके तो वह हिन्दी ही रही। भारत की संपूर्ण आत्मा को एक ही स्वर में गुँजा सकने की जो अपरिमित क्षमता हिन्दी में है वह किसी अन्य भाषा में नहीं है। आज भी कोई राष्ट्रव्यापी आन्दोलन केवल हिन्दी में ही संभव है।

भारत एक महान देश है जिसकी भौगोलिक सीमाओं एवं नामों में समय-समय पर परिवर्तन होता रहा है। ब्रह्मवर्त भरतखंड जम्बूद्वीप, आर्यावर्त, उत्तरापथ, दक्षिणापथ भारत तथा भारतवर्ष आदि हमारे देश के प्राचीनतम नाम हैं। भारतवर्ष का उल्लेख महाभारत में तथा भारत का वायु पुराण तथा विष्णु पुराण में मिलता है। हिन्द एवं हिन्दुस्तान शब्द भी हमारे देश के नामों के रूप में अति प्राचीन काल से प्रचलित रहे हैं। स्वयं इहिन्दीश नाम विदेशियों का दिया हुआ है।²

फारस वालों ने सिंधु नदी को हिंदहोश कहकर पुकारा और इससे इस देश का नाम हिंद पड़ गया। श्री रामधारीसिंह दिनकर ने लिखा है

ईरान तथा उसके पास के लोग स का सही उच्चारण न कर सकने के कारण सिंध को हिंद कहने लगे।³

हिंद के निवासी के अर्थ में हिन्दी शब्द के प्रयोग के संबंध में पण चंद्रबली पांडे का कथन है कि अरब में हमें सदा से हिन्दी कहते आ रहे हैं। बीसवीं सदी में डॉ इकबाल का तरानाए हिन्दी है हमए वतन है हिंदोस्तॉ हमारा इसी ओर संकेत करता है। हिन्दी भारतवासी के अर्थ में अति प्राचीन प्रयोग है। डॉ ग्रियर्सन ने माना है कि यह एक फारसी शब्द है और फारसी भाषा के लेखक भारत के निवासियों को हिन्दी कहते थे। इस प्रकार हिन्दी का मूल अर्थ है हिन्द का अथवा भारतीय। धीरे-धीरे हिन्दी शब्द का प्रयोग भारत का वासी और भारत की भाषा दोनों अर्थों में हुआ। पण श्यामसुंदर दास ने लिखा है व्यवहार में हिंदी एक बड़े भूमिभाग की भाषा मानी जाती है। डॉ. उदयनारायण तिवारी ने लिखा कि यह वही भाषा थी जिसका हिन्दू और मुसलमान समान रूप से व्यवहार करते थे। कालांतर में हिन्दी भाषा के लिए प्रयुक्त होने वाले नामों में राष्ट्रभाषा शब्द का प्रयोग होने लगा था। हिन्दी प्रचार समिति के स्थान पर राष्ट्रभाषा प्रचार समिति नाम इसी बात का प्रमाण है। हिन्दी को राष्ट्रव्यापी बनाने का प्रमुख श्रेय देश की तत्कालीन राजनैतिक एवं सांस्कृतिक सामाजिक एवं धार्मिक परिस्थितियों को है जिसके कारण आज हिन्दी हिन्दी भाषा प्रदेशों की सीमाओं को लांघ कर अहिन्दी भाषी प्रदेशों तक पहुँची है। अहिन्दी भाषी प्रदेशों के अनेकानेक व्यक्तियों द्वारा यह साहित्यिक अभिव्यक्ति का माध्यम रही। जैन और बौद्ध प्रचारकों ने सूफ़ी संतों ने सगुण, निर्गुण धारा के संत कवियों ने समाज सुधारकों एवं राजनीति मर्मज्ञों ने भारत के जन-जन तक अपनी बात हिन्दी में पहुँचायी। वर्तमान हिन्दी किसी एक प्रदेश की नहीं है अपितु संपूर्ण देश की है।

धस्तुतः जिस भाषा का क्षेत्र जितना ही विस्तृत होगा उसके रूप या उसकी शैलियाँ भी उतनी ही अधिक होगी। इस तरह

आदर्श रूप में हिंदी का एक ही मानक रूप भले ही हो वास्तविक प्रयोग में उसके उतने ही मानक रूप बन जाते हैं जितनी कि उसकी मुख्य बोलियां हैं।⁴

विभिन्न क्षेत्रों में हिन्दी का व्यवहार थोड़े से स्थानीय प्रभाव के साथ हो रहा है। देश की अन्य भाषाएं यथा संस्कृतए कश्मीरीए सिंधीए पंजाबीए गुजरातीए असमियाए मराठीए बंगलाए तेलगूए कन्नडए तमिलए मलयालमए उडियाए उर्दू आदि अपने-अपने क्षेत्रों में अपनी-अपनी विशिष्ट शब्दावली को हिन्दी में घुला मिला कर उसे अपना रहे हैं। मानवी जीवन में सांस का जो महत्व है वही भारतीय जीवन में हिन्दी का है। हमारी समस्त भारतीय भाषाओं का विकास हिन्दी के विकास जुड़ा है।

हिंदी को एक और फर्ज अदा करना है और वह है सही अर्थों में अपने साथ प्रादेशिक भाषाओं को भी उच्च शिक्षा और सारे ज्ञान विज्ञान के माध्यम के योग्य बनाना।⁵

आज उक्त प्रायः सभी भाषाओं में हिन्दी के लेखक अनुवादक उत्पन्न हो चुके हैं और उनकी रचनाओं के भीतर से अनेक भाषाओं के पुट हिन्दी में उतरते जा रहे हैं। हिन्दी इस देश की जनशक्ति का प्रतीक बनती जा रही है। भारत ने आज जिन वैश्विक चुनौतियों को स्वीकार किया है तथा भारत की गणना जिस तरह दुनिया के अग्रणी देशों में हो रही है उनका मेधा एवं प्रतिभा का जिस तरह लोहा माना जा रहा है उसी तरह हिन्दी ने भी अपना सामर्थ्य बढ़ाया है। अब वह केवल साहित्य एवं शिक्षण की भाषा नहीं है लेखन और बोलचाल की भाषा ही नहीं है। गोष्ठी और कार्यालय उद्योग और जनसंचार शेर बाजार की भी भाषा बन चुकी है। विभिन्न संचार माध्यमों में व्यवहृत हिन्दी का यह नया रूप निरंतर आगे बढ़ रहे भारतीयों की यशोगाथा के समान है जो विज्ञापनों की रंगीन दुनिया से लेकर व्यवसाय के ठोस यथार्थ तक भारत की सशक्त राष्ट्रीय छवि को उदघाटित करने में समर्थ हुई है। भूमि का भाषा के साथ जो संबंध होता है उसे हिन्दी ने भारत के ही नहीं भारतवासियों के संदर्भ में भी बखूबी निभाया है। यह बात विदेशों में बसे भारतवासियों के संबंध में भी सत्य है। हिन्दी में जब भी चाहें जहाँ भी चाहें सारे भारतवासी बोल सकते हैं। यह इसलिये कि हिन्दी के निर्माण में इस देश के कोन-कोने का योगदान है। समस्त भारतीय समाज ने माँ दुर्गा के जन्म के समान हिन्दी के जन्म को भी सार्थक बनाने में अपने अपने अंग के रक्त का दान दिया है। यह अपनी निर्मिति में ही पूरे भारत की भाषा है। उसकी

चेतना में समरस हुई भाषा है आकाशबेल नहीं। अंग्रेजो ने भी इसकी महत्ता को पहचाना था। इसलिए लार्ड डफरिन और महारानी विक्टोरिया ने भी हिन्दी सीखी थी। अगर देश पराधीन न होता या कई-सौ वर्ष पूर्व स्वतंत्र हो गया होता तो भी हिन्दी ही भारत की मुख्य भाषा होती। चूंकि हिन्दी का भाग्य सारे भारत से जुड़ा हुआ है। अतः भारत की प्रगति के साथ हिन्दी को भी उत्तरोत्तर महत्व प्राप्त हुआ है। यह इतिहास का सच है कि भारत में राज करने वाले मुगलए अंग्रेज आदि ने जब अपनी भाषाओं को प्रधानता दी तब भी हिन्दी का जीवन समाप्त नहीं हुआ क्योंकि जितनी ताकत के साथ भारत जिंदा था उतनी ही शक्ति के साथ हिन्दी चुपचाप फलती-फूलती रही। इसलिए जब देश में लोकतंत्र आया तब हिन्दी को ही संविधान ने राजभाषा बनाया। आज भी जब विदेशियों की रुचि भारत में बढ़ रही है तो वे हिन्दी साहित्य के अनुवाद की ओर प्रेरित हो रहे हैं। विश्व की अनेक भाषाओं में हिन्दी साहित्य का अनुवाद हो रहा है। हिन्दी भाषा से हमारा तात्पर्य आज भारतीय चेतना के साथ हिन्दी बोलनाए पढ़ना और लिखना है।

दूसरी बात यह कि जिस प्रकार अन्य भाषाओं में भी व्याकरण और नियम है उसी प्रकार हिंदी में भी। यदि नियम की सहायता से सात समुद्र पार की भाषा सीखी जा सकती है तो हिंदीए जो इस देश की मिट्टीए हवा और पानी में उपजी और पली है कठिन लगे यह बात साधारण बुद्धि की पकड़ में आने की नहीं है।⁶

भारत में ऐसे सैकड़ों जनपद हैं जो अपनी विशिष्ट बोलियों से जाने जाते हैं। ऐसे ही विविध प्रदेश भी अपनी प्रादेशिक भाषाओं से जुड़े हैं। बिना बंगला के बंगलाए बिना मराठी के महाराष्ट्रए बिना गुजराती के गुजरातए बिना पंजाबी के पंजाबए बिना उडिया के उड़ीसाए बिना कन्नड के कर्नाटकए बिना तमिल के तमिलनाडू की पहचान यदि असंभव है तो वह कौन सी भाषा है जिसमें कोई जनपद प्रदेश या प्रांत नहीं बोलता किंतु जिससे समस्त देश का बोध होता है

जिस तरह अंग्रेजी से इंग्लैंड का चीनी से चीन काए जापानी से जापान काए नक्शा सामने आता है ठीक उसी तरह कोई बताये कि वह कौन सी भाषा है जिससे भारत का नक्शा आँखों के सम्मुख साकार होता है। अगर भाषा का सवाल भारत के किसी एक प्रांत या क्षेत्र से नहीं अपितु पूरे राष्ट्र की समरसता एवं एकसूत्रता से तुड़ा है तो निर्विवाद रूप से वह

भाषा हिन्दी है और इसलिये यह कथन चरितार्थ होता है कि हिन्दी ही भारत है।

हिन्दी में सभी भाषाओं के शब्द हैं और इसे भारत के सारे प्रांतों के लोग अपनी शैली तथा अभिव्यंजना के अनुसार बोलते हैं। जो कुछ देवनागरी लिपि एवं हिन्दी क्रियापदों की परिधि में आ गया है वह हिन्दी है। किसी हिन्दीतरभाषी द्वारा बोली या लिखी गई नितांत ऊटपटांग हिन्दी में भी व्याकरणिक त्रुटियों को ढूँढ सकते हैं पर यह नहीं कह सकते कि यह हिन्दी नहीं है। इस संबंध में डॉ धर्मवीर भारती एक चेतावनी भी देते हैं कि

हिंदी बिना नियमों की भाषा नहीं है। कोई इस मामले में इसका अपमान करने की कुचेष्टा न करे कि हिंदी जंगलियों की भाषा है। हिंदी एक ही अनुशासन को मान सकती है और वह इसका अपना अनुशासन है।⁷

भारत की समस्त भाषाओं के पृथक-पृथक रूपों का जो एक आत्मिक समन्वय हिन्दी में दिखता है वह इस बात का साक्ष्य है कि हिन्दी ही भारत है। हिन्दी जिस प्रदेश में भी गईए वहाँ की प्रादेशिक भाषा को रचमात्र भी हानि नहीं पहुँचायी। यह सुरसरि सम सब कर हित होईइ की कहावत को चरितार्थ करती है। भारत एक राष्ट्र है और एक राष्ट्र मूलतः एक भावना है, एक लोक भावना। राष्ट्र का स्वरूप वस्तुतः लोकमानस में निर्मित होता है उभरता है। हिन्दी को भी इसी लोकमानस ने भारत की राष्ट्रभाषा के रूप में विकसित किया है। हिन्दी के सभी रचनाकार किसी न किसी लोकभाषा से निकटता से जुड़े हैं। हिन्दी एवं भारत समानार्थी बन चुके हैं। हिन्दी भारत के मानसिक स्पंदनए संवेदना तथा भारतीयता की भावना के उत्थान-पतन से जुड़ी है। किसी भी देश की पहचान राष्ट्रध्वजए राष्ट्रगान एवं राष्ट्रभाषा से होती है।

भारत की अंतरराष्ट्रीय जगत में पहचान राष्ट्रीय तिरंगे राष्ट्रगान जन.गण.मन तथा राष्ट्रभाषा हिन्दी से है। यूनेस्को में भारत की जिस भाषा को प्रतिनिधि भाषा मानकर स्वीकार किया

गया है वह हिन्दी है। राष्ट्रसंघ में भारतए जिस भाषा को शामिल करवाना चाहता है वह हिन्दी है क्योंकि हिन्दी ही भारत के जन मानस की आशा-आकांक्षाओं का मूर्त रूप है। अज्ञेयजी ने कहा थाए श्यह कहना भी अटपटा लगता है कि चलो हम हिन्दी की रक्षा करें। सही बात तो यह है कि हम अपनी रक्षा के लिए हिन्दी की प्रतिष्ठा करें। रक्षा हमें अपनी करनी होती हैए यदि हमें अपनी रक्षा करनी है तो उन तत्वों को व्यवहार में उतारना पडता है जो हमारे कवच-कुंडल बन सकें। इस कथन की व्याख्या में यही कहना है कि जो लोग शहिन्दी ही भारत है कथन की गहराई एवं व्यापकता में विश्वास नहीं करते वे भारत और भारतीयता को समझ नहीं पाये हैं और प्रादेशिकता की आग में राष्ट्रीय एकता को झुलसाना चाहते हैं। हिन्दी तो वह शीतल जल है जो बाहर भीतर शीतल करता हैए शान्ति देता हैए सुख देता है और सबको समरस करके प्रगति की ओर अग्रसर करता है। अततः

हिंदी स्वाधीनता की भाषा है। वह अस्तित्व की पुकार है। वह जोड़ने का कार्य इस देश में करती रही हैए करते रहना चाहती है।⁸

संदर्भ

1. एक जनभाषा की त्रासदी - डॉ. गिरिराज किशोरए पृष्ठ 70
2. राजभाषा हिंदी - डॉ कैलाशचंद्र भाटियाए पृष्ठ 9
3. संस्कृतिए भाषा और राष्ट्र - श्री रामधारीसिंह दिनकर ए पृष्ठ 52
4. हिंदी भाषा - डॉ भोलानाथ तिवारीए पृष्ठ 318
5. राष्ट्रभाषा हिंदी - श्री राहुल सांकृत्यायनए पृष्ठ 100. 101
6. राष्ट्रभाषा हिंदी: समस्याएं और समाधान - आचार्य देवेन्द्रनाथ शर्माए पृष्ठ 75
7. हिंदी की आत्मा - डॉ धर्मवीर भारतीए पृष्ठ 313 . 314
8. हिंदी और हम - श्री विद्यानिवास मिश्रए पृष्ठ 48

वैश्विक परिवर्तनाचे आणि महिला सशक्तीकरणाचे पुढील आव्हाने - एक अध्ययन

प्राध्या. सौ. किर्ती आनंद वर्मा

गृह अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख जनता महाविद्यालय, चंद्रपूर

कोणत्याही राष्ट्राची प्रगती ही महिलांच्या प्रगतीवर अवलंबून असते. संयुक्त राष्ट्रसंघाने समाज, राष्ट्र तसेच आंतर-राष्ट्रीय स्तराचा विकास होण्यासाठी सन 1975 मध्ये महिला दशक साजरे करण्याची घोषणा केली होती.

वर्तमान काळात भारतीय महिलांचा स्तर उंचावण्यासाठी ऐच्छिक महिला संघटन निर्माण केले आहे. 1995 मध्ये सरकारी नौकरीमध्ये 30 टक्के आरक्षण देण्याची घोषणा केली. सन 1948 साली संयुक्त राष्ट्रसंघात मानवी हक्काची सनद तयार करण्यात आली. 1985 मध्ये नेरोबी येथे भरलेल्या आंतरराष्ट्रीय महिला परिषदेत सबलीकरण ही संकल्पना मांडण्यात आली. वैश्विक परिवर्तनामध्ये महिलांची समानता आणि लिंग भेदभावाला संपवून लक्ष्याला प्राप्त करून नविन आव्हाने केन्द्रीत केले आहे. महिलांना रोजगाराचे शुभ प्रसंग समजू लागले. 19 व्या शतकापर्यंतची स्त्री गृह कृत्यात दक्ष असलेली व वरिष्ठांच्या आज्ञेत वागणारी पतिसेवेत तत्पर, मुलांच्या संगोपणात, कर्तव्यात नेहमी दंग असणारी स्त्री अशी तीची प्रतिमा होती. स्त्रियांना समाजात अत्यंत खालच्या दर्जाचे स्थान होते. एक भोग वस्तू म्हणूनच तिचा विचार केला आहे. स्त्री ही या जगात स्वतः करीता जगत नाही तर तीचे जीवन हे कुटुंबाकरीताच असते. तीचे व्यक्तित्व समर्पित आहे हे हिन्दू स्त्रियांच्या जीवनाचे तत्व आहे.

आपण विसाव्या शतकातील भारतातून आज आधुनिक 21 व्या शतकातील भारतात प्रवेश करतो आहे. आज स्त्रिया घराच्या चार भिंतीत न राहता पुरुषासोबत काम करीत आहे. आज देशाच्या सामाजिक व आर्थिक आणि राजनैतिक, वैज्ञानिक, सांस्कृतिक विकासात त्यात स्त्रियांची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. जीवनातील असे कोणतेही क्षेत्र नाही जिथे स्त्रिया कार्य करीत नाही, परंतु तरीही आज स्त्रियांना सन्मानजनक स्थान मिळालेले नाही. त्यांना अनेक सामाजिक, मानसिक, शारिरीक छळ, हत्या, अपहरण अशा अनेक घटकांचे आकडे वाढतच आहेत. स्त्रियांच्या सबलीकरणाकरीता, संरक्षणाकरीता रोज नविन कायदे तयार होत आहेत.

स्त्रिया जशा घराबाहेर पडू लागल्या, आपल्या कार्यस्थळी पोहचू लागल्या तसतशा त्यांच्या समस्या ह्या वाढू लागल्या. 20 वर्षांपूर्वी आई-वडील आपल्या मुलीच्या लग्नाकरीता एक घरगुती मुलगी शोधायचे परंतु आजच्या स्थितीत थोडा बदल झालेला आहे. आज नौकरी करणारी मुलगी ही सर्वाची आवड झालेली आहे.

“ यत्र नार्यस्तु पुज्यते, रमन्तेत देवता ”

याचाच अर्थ जिथे स्त्रियांची पुजा होते, तिचा आदर केला जातो व प्रेम मिळते, विश्वास केला जातो त्याच ठिकाणी देवता वास करते असे म्हटल्या जाते. स्त्रियांनी आज सर्वच क्षेत्रात प्रगती केली आहे. जसे देशाच्या राजकीय क्षेत्रात राष्ट्रपती श्रीमती प्रतिभाताई पाटील, सोनियाजी गांधी, अॅड. मायावती माजी मुख्यमंत्री उ. प्रदेश, ममता बॅनर्जी पश्चिम बंगाल, प्रशासकीय किरण बेदी, संगीत गायिका लता मंगेशकर.

ग्रामीण भागातील स्त्रियांची स्थिती त्यापेक्षा भयानक गंभीर स्वरूपाची आहे. तेथील पुरुष वर्ग स्त्रियांना पायातील चप्पल समजतात, त्यांना कठपुतली प्रमाणे नाचवतात, स्त्रियांचा आदर केला जातात, स्त्रियांना रात्र-दिवस राहावे अशी त्यांची दयनिय अवस्था आहे. कवि मैथिलीशरण गुप्त म्हणतात की, “ हाय अबला तेरी कहानी आँचल मे दुध, आखें मे पाणी ”

अशाप्रकारे भारतीय महिलांची स्थिती आहे. जेव्हा स्त्रिया आपल्या कुटुंबाला चालविते तेव्हा एक गाव चालतो आणि त्यांच्यासोबत एक राष्ट्र किंवा वैश्विक चालतो याच प्रकारे भारतीय स्त्रियांमध्ये वैश्विक परिवर्तन घडून येते.

अध्ययन क्षेत्र

प्रस्तुत अध्ययन क्षेत्र हे चंद्रपूर जिल्ह्यातून घेण्यात आले आहे. चंद्रपूर शहरातील 50 माध्यमिक शिक्षकांची जे शाळेमध्ये कार्यरत आहे त्यांची निवड करण्यात आली व त्यांची प्रश्नावली तसेच मुलाखात पध्दतीचा वापर करून अध्ययन करण्यात आले.

अध्ययनाचे उद्देश -

- 1) स्त्री सशक्तीकरणासंबंधी कुटुंबांचा सहभाग जाणले
- 2) स्त्रियांवर होणा-या अत्याचाराविषयी मत जाणले
- 3) स्त्रियांच्या आर्थिक बाबींवर होणारा निर्णय क्षमतेचा विकास जागृत होणे
- 4) स्त्रियांकडे बघण्याच्या दृष्टिकोनातील बदल संबंध जाणून घेतले

गृहितके -

- 1) स्त्रिया स्वतः संरक्षणाकरीता सक्षम नाही
- 2) स्त्रियांना नौकरी करण्याची संधी आणि प्रोत्साहन मिळू शकत नाही.

- 3) संघ स्थितीत किंवा पुर्ण विश्वासाचे स्त्रियांकडे बघण्याच्या दृष्टिकोनातील बदल होत आहे.

संशोधन पध्दती -

प्रस्तुत अध्ययन क्षेत्र हे चंद्रपूर जिल्हयाच्या माध्यमिक स्त्रिया, अध्यापकांचे आणि स्त्री सशक्तीकरणाचे व वैश्विक परिवर्तनामध्ये पुढील आव्हाने संशोधनाच्या आराखडयात संबंधीत आहे. जसे तथ्यांचे विश्लेषण या आधारावर काही निष्कर्शांचे निर्वाचन केले आहे.

नमुना निवड -

50 माध्यमिक शिक्षिकांची निवड करण्यात आली.

तथ्यांचे विश्लेषण

अ.क. विधान	सहमत	शे. प्रमाण	अ. सहमत	शे. प्रमाण	एकूण	शे. प्रमाण
01 नौकरी करण्यात कुटुंबाकडून प्रोत्साहन मिळते	45	90%	05	10%	90	10
02 कमवत्या स्त्रिला मानसन्मान मिळतो	45	94%	03	06%	50	100:
03 स्त्रि कडे बघण्याच्या दृष्टीकोनात बदल होणे	46	92%	04	08%	50	100
04 घरात राहणारी व काम करणा-या स्त्रियांना मान सम्मान मिळविणे	48	96%	02	04%	50	100:

वरील सारणीतील विधानावरून नौकरी करण्यास कुटुंबाकडून प्रोत्साहन मिळते या विधानासाठी 50 पैकी 45 उत्तरदायीत्या शिक्षिकांनी सहमत दिले आहे. आज कुटुंबाच्या गरजा वाढलेल्या आहे. वाढत्या गरजांची पूर्ती करण्याकरीता पुरेसा पैसा हवा. याकरीता पत्नीनी सुध्दा नौकरी करून व अर्थार्जन करून कुटुंबाला हातभार लावलाच पाहिजे आणि यात 5 शिक्षिकांनी असहमती दिली आहे.

45 कमवत्या स्त्रीला सम्मान मिळविण्याची सहमती दिली आणि 3 स्त्रियांना मान सन्मानामध्ये असहमती दिली आहे. व 46 कमवत्या स्त्रियांकडे बघण्याच्या दृष्टीकोनात सहमती दाखविली. आणि यात 4 कमवत्या स्त्रियांकडे बघण्याच्या दृष्टीकोनात असहमती दाखविली. 48 घरात राहणा-या व काम करणा-या स्त्रियांना मान सन्मान मिळावा. 2 घरात राहणारी व काम करणा-या स्त्रियांना मान सम्मानामध्ये असहमती मिळाली कारण त्यांना घरच्या कामात जास्त आवड नव्हती.

निष्कर्ष -

- 1) नौकरी करणा-या पेशावर स्त्रियांचे शारिरीक, मानसिक समस्या समजून घेणे.
- 2) नौकरी व व्यवसाय करणा-या स्त्रियांना जास्तीत जास्त वाव मिळाला पाहिजे.
- 3) घरात राहणा-या व काम करणा-या स्त्रियांना मान सन्मान मिळविणे आवश्यक आहे.
- 4) स्त्री सशक्तीकरणाची प्रक्रीयाला वाव मिळविणे आवश्यक आहे.

म्हणून एक राष्ट्रीय स्तरावर आर्थिक स्वतंत्राची स्थापना आणि एक वैश्विक स्तरावर आर्थिक न्याय आणि बाब मिळणे महत्वाचे मानले जाते.

उपाय व सुचना -

प्रस्तुत अध्ययन क्षेत्र हे चंद्रपूर जिल्हयाच्या माध्यमिक शाळेतील

शिक्षिकाशी संबंधीत आहे यात सकारात्मक बदल दिसतो परंतू नौकरी व्यवसायात नसलेल्या शहरातील स्त्रीयांची अवस्था, व ग्रामीण क्षेत्रातील स्त्रियांची अवस्था बिकट आहे. यामध्ये बदल घडवून आणावयाचे असेल तर स्त्री सक्षमीकरण करीता शासकीय योजनांची व अधिनियमांची प्रभावी अमलबजावणी करणे हे सुध्दा अत्यंत गरजेचे आहे तसेच महिला संघटनांना प्रोत्साहन देवून समाजात जाणीव जागृति निर्माण करणे आणि पुरुषांमध्ये समाजात मानसिकतेमध्ये सकारात्मक बदल घडवून आणणे हे खरे आव्हान आहे. ही आहेत स्त्री सशक्तीकरणाचे पुढील आव्हाने.

संदर्भ ग्रंथसुचि

- 1) महिला सशक्तीकरण - आशा कौशिक
- 2) आधुनिक महिला आणि समाज - संजय गौड
- 3) भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या - रा. ज. लोटे
- 4) महिला सशक्तीकरण - रमा शर्मा, एस. के. वर्मा
- 5) भारतीय सामाजिक संस्थान - रविन्द्रनाथ मुखर्जी
- 6) प्राचीन भारतीय समाज - डॉ. श्रीमती शशी अवस्थी

केंद्रीय आणि राज्य शिक्षण मंडळाद्वारे संचालित अभ्यासक्रम असलेल्या विनाअनुदानित इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांमधील शिक्षकांचे कार्यसमाधान एक तुलनात्मक अध्ययन

डॉ. सी.पी. अल्लेवार

मार्गदर्शक तथा असो. प्रोफेसर, जनता शिक्षण महाविद्यालय, चंद्रपूर

प्रास्ताविक

शिक्षण ही प्राचीन काळापासून चालत आलेली प्रक्रिया आहे. मानवने आपल्या विकासासाठी तसेच सर्वांगीण विकासा साधण्यासाठी जीवनाच्या वाटचालीत कधी अनुभवातून तर कधी आपल्याला ज्ञानसंपादनाने महत्त्वपूर्ण व्यक्तींकडून शिकत असतो आणि तेच शिक्षण प्रक्रियेतून आपला विकास साधत असतो.

आधुनिक युगात शिक्षण ही महत्त्वाची सामाजिक शक्ती मानली गेलेली आहे. कारण जगाच्या ओघात ज्ञानभरत उणिवा निर्माण होताना, परंपरेत दोष निर्माण होताना आणि जीवनाचे आवर्धन अपुरे पाहू शकण्यात जीर्ण मीट्टीचा त्याग करून काळाचे समोर जाणे हीच अनुकूलता आहे. त्यानुसार समाजरचनेत बदल घडवून आणण्याकरीता वैचारिक पार्श्वभूमी निर्माण करण्याचे कार्य शिक्षण अभ्यासक्रमाच्या माध्यमातून करते. ज्या काळात आपण जगतो, ज्या वृत्तावर आपण राहतो तसे कल्पकरी, वृत्तावरूनही जुळवून घेत जीवनात सुखाचे निर्माण करावे लागते. हा मानवी जीवनाचा आवश्यक भाग आहे. या काळातील चार्लस डार्विन यांचा 'अस्तित्वासाठी संघर्ष' हा नियम सर्वांगीत आहे.

राज्याचे शिक्षण हे "सर्वत्र केंद्री" आहे. हे लक्षात घेऊन शिक्षणाची उद्दिष्टे मांडली आहेत. ती उद्दिष्टे पूर्ण करण्याच्या प्रक्रियेत अभ्यासक्रम, क्रमिक पुस्तके, शिक्षक-शाळा आणि आवश्यक ती साधनसामुग्री इत्यादींचा सहभाग महत्त्वाचा मानला जातो. शिक्षकांच्या वाढतील येणाऱ्या जबाबदाऱ्यांसाठी शिक्षकांची महत्त्वसंरक्षित अनन्य साधारण आहे. शाहा १९६७, कृत् १०-११) शिक्षकांचे महत्त्व पुढील प्रमाणे स्पष्ट करतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. इंग्रजी माध्यमाच्या विना अनुदानित शाळेतील केंद्रीय अभ्यासक्रम शिकविणाऱ्या शिक्षकांच्या कार्यसमाधानाचा शोध घेणे.
२. इंग्रजी माध्यमांच्या विनाअनुदानित शाळेतील राज्यशासनाच्या अभ्यासक्रम शिकविणाऱ्या शिक्षकांच्या कार्यसमाधानाचा शोध घेणे.
३. इंग्रजी माध्यमाच्या विनाअनुदानित शाळेतील केंद्रीय अभ्यासक्रम शिकविणाऱ्या शिक्षक व शिक्षकांच्या कार्यसमाधानाचे तुलनात्मक अध्ययन करणे.
४. इंग्रजी माध्यमाच्या विनाअनुदानित शाळेतील राज्य शासनाच्या अभ्यासक्रम शिकविणाऱ्या शिक्षक व शिक्षकांच्या कार्यसमाधानाचे तुलनात्मक अध्ययन करणे.

५. इंग्रजी माध्यमाच्या विनाअनुदानित शाळेतील केंद्रीय व राज्य शासनाचा अभ्यासक्रम शिकविणाऱ्या शिक्षक व शिक्षकांच्या कार्यसमाधानाचे तुलनात्मक अध्ययन करणे.

परिचलपना :

१. शिक्षक - शिक्षिकांच्या कार्यसमाधानाचे अध्ययनात (कार्यसमाधानाचे घटक (१) ते (६) लक्षणीय फरक नाही.

संशोधनाचे परिक्षेत्र, व्याप्ती व मर्यादा :

प्रस्तुत संशोधनाकरीता चंद्रपूर शहरातील केंद्रीय व राज्य मंडळांचा अभ्यासक्रम लागू असलेल्या इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांची निवड करण्यात आली.

- १) संशोधनाची विनाअनुदानित इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील शिक्षण शिक्षिकांची निवड करण्यात आली आहे.

- २) संशोधनात फक्त चंद्रपूर शहरातील विनाअनुदानीत इंग्रजी माध्यमांच्या शाळेचा समावेश करण्यात आला.
- ३) संशोधनासाठी १०० शिक्षकांचा अंतर्भाव करण्यात आला.
- ४) संशोधनासाठी १०० शिक्षकांपैकी ५० शिक्षक व ५० शिक्षिकांना समप्रमाणात अंतर्भाव करण्यात आला आहे.
- ५) प्रस्तुत विषय हा फक्त चंद्रपूर शहरातील विनाअनुदानीत इंग्रजी माध्यमाच्या शाळापुरताच मर्यादित आहे.

संशोधनाची कार्यपद्धती :

चंद्रपूर शहरातील ८ शाळांनी शिक्षकांसाठी निवड करण्यात आली. सर्वात प्रथम शाळेचे प्राचार्य/मुख्याध्यापक यांचेशी संपर्क साधून त्यांना येण्याचा उद्देश स्पष्ट करतांना आपण जनता शिक्षण महाविद्यालयात एम.एड. अभ्यासक्रमांतर्गत संशोधन करीत असल्याचे सांगितले आणि विषयाबद्दल माहिती दिली. शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या परवानगीने एकूण १०० शिक्षकांना (५० व ५० शिक्षिकांना) चाचणी देण्यात आल्या. त्यांना चाचणी कशी सोडवायची याबद्दल शिक्षकांना निर्देश दिले व परीक्षण चाचणीचा उपयोग प्रस्तुत शोध कार्यसाठीच केला जाईल. तसेच दिलेल्या प्रतिसादाची गुप्तता राखण्यात येईल. त्यासाठी निसंकोचपणे प्रतिसाद द्यावा असे शिक्षकांना सांगण्यात आले.

शिक्षण प्रश्नावतील सर्व प्रश्न सोडविले अथवा नाही याची खात्री करून अपूर्ण चाचण्या शिक्षकांइतून सोडवून घेतल्या. शिक्षकांनी प्रश्नावली भरून दिल्यानंतर त्या चाचणीचे संकलन करण्यात आले. सहकार्य करण्याच्या मुख्यध्यापक, मुख्याध्यापिका, शिक्षक वृंदानचे आभार मानलेत व सर्वांना पुढील आयुष्याकरीता शुभेच्छा दिल्यात.

मॅन्युअलच्या आधारे शिक्षकांच्या प्रतिसादाने गुणंकण करून सांख्यिकीय प्रविधीच्या आधारे त्यांचे स्पष्टकरण करून निष्कर्ष काढण्यात आले.

विश्लेषण : विना अनुदानित इंग्रजी माध्यमाच्या शिक्षक-शिक्षिकांच्या कार्यसमाधानचे घटकानुसार मध्यमान दर्शविणारी सारणी.

एकूण	590	685	982	351	719	3341
मध्यमान	11.80	13.70	19.64	7.02	14.38	66.82
एकूण	656	720	1000	332	728	3436
मध्यमान	13.12	14.40	20.00	6.64	14.56	68.72

विश्लेषण :

वरील स्तंभालेखामध्ये शिक्षक-शिक्षिकांच्या कार्यसमाधानचे घटकानुसार मध्यमातील फरक दर्शविलेला आहे. यावरून असे लक्षात येते की, शिक्षक-शिक्षिकांमध्ये C-Psycho-Social such as intelligence, social circle यात सर्वाधिक मध्यमान आढळे तर सर्वात कमी मध्यमान D- Economics such as salary, allowance या घटकात आढळून आले.

निष्कर्ष :

- १) केंद्रीय व राज्यमंडळाच्या विनाअनुदानित इंग्रजी मध्यमाच्या शिक्षकांच्या कार्यसमाधानाच्या घटकाच्या मूळ प्राप्तांकामध्ये सर्वाधिक मध्यमान C-Psycho-Social such as intelligence, social circle चे मध्यमान १९.६४ असून D- Economics such as salary, allowance चे मध्यमान ७.०२ हे कमी प्रमाणात आढळून आले.
- २) केंद्रीय व राज्य मंडळाच्या विनाअनुदानित इंग्रजी माध्यमाच्या शिक्षकांच्या कार्यसमाधानाच्या घटकाच्या मूळ प्राप्तांकामध्ये सर्वाधिक मध्यमान C-Psycho-Social such as intelligence, social circle चे मध्यमान २०.०० असून D- Economics such as salary, allowance चे मध्यमान ६.६४ हे कमी प्रमाणात आढळून आले.
- ३) केंद्रीय व राज्य मंडळाचा विनाअनुदानित इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील शिक्षक-शिक्षिकांच्या कार्यसमाधानातील घटकांच्या मूळ प्राप्तांकामध्ये तुलना केल्यास सर्वाधिक मध्यमान दोन्हीचे सारख्याच घटकांचे म्हणजे C-Psycho-Social such as intelligence, social circle हे आहे. कमी माध्यमान सुद्धा सारख्याच घटकांचे म्हणजे D-Economics such as salary, allowance हे आहे.
- ४) केंद्रीय व राज्य मंडळाचा विनाअनुदानित इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील A- place of posting, working condition या घटकांतील फरक ०.०५ स्तरावर सार्थ आढळून येतो.
- ५) केंद्रीय व राज्य मंडळाचा विनाअनुदानित इंग्रजी मध्यमाच्या शाळेतील B- Co-operation, democratic

- functioning etc. या घटकांतील फरक ०.०५ स्तरावर सार्थक आढळून येतो.
- ६) केंद्रीय व राज्य मंडळाचा विनाअनुदानीत इंग्रजी मध्यमाच्या शाळेतील शिक्षक-शिक्षिकांमधील D-Economic such a salary, allowance या घटकातील फरक ०.०५ स्तरावर सार्थक आढळून येतो.
- ७) या सर्व घटकांच्या एकूण कार्यसमाधानाचे निष्कर्ष काढला असता असे दिसून येते की, केंद्रीय व राज्य मंडळाचा विनाअनुदानीत इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील शिक्षक व शिक्षिकांमधील "एकूण कार्यसमाधानाच्या घटकातील" फरक ०.०५ स्तरावर सार्थक आढळून येतो.

संदर्भग्रंथसुची :

- १) आगलावे, प्रदिप (२००१) संशोधन पद्धती व तंत्रे, नागपूर, विद्याप्रकाशन
- २) कदम, चा.प. (१९८९) शैक्षणिक संख्याशास्त्र, पुणे, नूतन प्रकाशन
- ३) कुलकर्णी, के.वी (१९९९) शैक्षणिक संख्याशास्त्र, पुणे, श्री विद्या प्रकाशन
- ४) कुंडते, म.बा. (१९७३) शैक्षणिक तत्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र, पुणे, श्री विद्या प्रकाशन
- ५) डॉ. कंरंदीकर, शैक्षणिक मानसशास्त्र सुरेख (२००१) कोल्हापूर, फडके प्रकाशन
- ६) खरात, आ.पा. (१९७४) प्रगत शैक्षणिक मानसशास्त्र पुणे, श्री विद्याप्रकाशन
- ७) जगताप, ह.ना. (१९८८) शैक्षणिक व प्रायोगिक मानसशास्त्र पुणे, नूतन प्रकाशन
- ८) जोशी, अनंत व महाले, संशोधन अहवालाची लेखन संजीवनी (१९९९) पद्धती नाशिक, यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ
- ९) जोशी, अनंत भाग-२ शिक्षणाचे मानसशास्त्रीय (१९९७) यथार्थदर्शन, नाशिक, यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ
- १०) डोंगरे ग.भा. (१९८७) माध्यमिक शिक्षण - काल, आज, उद्या, पुणे इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ एज्युकेशन
- ११) दांडेकर, वा.ना. शैक्षणिक व प्रायोगिक (१९७२) मानसशास्त्र पुणे, नूतन प्रकाशन
- १२) देशपांडे, प्रकाश व संशोधन पद्धती, नाशिक, पाटाळे, एन.के. (१९९७) यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ प्रा. नानकर, प्रभाकर सुबोध शैक्षणिक (१९९९) मानसशास्त्र, पुणे, नूतन प्रकाशन

कनिष्ठ महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या महत्वाकांक्षा व चिंता-एक अभ्यास

डॉ. अशोक जीवतोडे

प्राचार्य, जनता शिक्षण महाविद्यालय, चंद्रपूर

“महत्वाकांक्षा म्हणजे जीवनशिखरावर पोहोचण्याची अमृतवल्ली”

झेपावण्याच्या पंखांना क्षितिजे नसतात. त्यांना फक्त झेपेच्या कवेत येणारे आकाश असते, प्रबळ इच्छाशक्ती असणाऱ्या माणसांना “अशक्य” हे शब्द माहितच नसतात. परंतु त्यासाठी आपले “ईप्सित” साधण्यासाठी योग्य मार्गाने जावे लागते. म्हणजे सर्व प्रयत्न सफल होतात. माणसांची ‘आंतरिक प्रेरणा’ हीच मुख्य त्यांचा कार्याची दिशा असते. म्हणूनच अनेक महात्मे कठोर परिश्रमाने, दृढ निश्चयाने विचारांच्या शिखरावर उभे राहतात. खरी इच्छा वा तळमळ मनुष्यास आपले ध्येय गाठेपर्यंत चैनच पडू देत नाही. म्हणूनच जगात प्रचंड कार्ये घडतात. “सर्व यशाचा मार्ग एक प्रबळ इच्छाशक्ती आहे. सफलतेच्या भावनेला एका शक्तीची जोड आहे व ती म्हणजे महत्वाकांक्षा.”

महत्वाकांक्षा म्हणजे काय?

“महत्वाकांक्षा म्हणजे जीवनशिखरावर पोहोचण्याची” “महत्वाकांक्षा म्हणजे जीवनासिध्दीची गुरुकिल्ली.” जीवनात खास काहीतरी करण्याची, प्राप्त करण्याची इच्छा सर्वांनाच असते, आणि ते प्राप्त करण्याची सर्वात मोठी गुरुकिल्ली म्हणजेच महत्वाकांक्षा. महत्वाकांक्षा व्यक्तीच्या जीवनात सर्वात मोठा भाग बजावित असते, आणि व्यक्तिला सफलतेच्या दिशेने घेऊन जात असते. महत्वाकांक्षा या शब्दात दोन शब्द आहे. महत्व आणि आकांक्षा. महत्व म्हणजे मोठेपणा आणि आकांक्षा म्हणजे इच्छा. मोठेपणाची प्रबळ इच्छा म्हणजेच महत्वाकांक्षा. ही इच्छा जितकी प्रबळ-तीव्र असेल त्यानुसार मानसाला पुढे जाता येईल. प्रगती करता येईल.

चिंता : अर्थ व संकल्पना:

चिंता, मूल्य, संघर्ष, एकटेपणा आणि भ्रम आजच्या युगाचे पुरस्कर्ते आहेत. आजच्या युगात मानवासाठी आनंद मिळविण्याचे मार्ग निष्फटक नाहीत. जातीवाद, भेदभाव, घृणा, द्वेष हे मानवासाठी तसेच समाजासाठीही हानीकारक आहेत. आज

सर्वच विभक्त कुटुंब-पध्दती दिसून येते. प्रत्येक व्यक्तीची एक-दुसऱ्याशी असणारी स्पर्धा, चढाओढ समूह संघर्ष, बेकारी, काढती लोकेसंख्या, महागाई, तीव्र गतीने होणारे सामाजिक परिवर्तन लहान-सहान गोष्टींवरून घडून येणारी आंदोलने युद्ध, हिंसाचार या सर्व गोष्टी ‘चिंते’ ची मुख्य कारणे आहेत. अनपेक्षितपणे येणारे संकट, भीती, शंका यांनी मनुष्य व्याकुळ होतो व त्यातून चिंता निर्माण होते. म्हणूनच आवश्यक प्रमाणात चिंता निर्माण व्हायला हवी. चिंतेमुळेच विद्यार्थ्यांची शिकण्याची प्रक्रिया सतत चालू राहू शकते. चिंता किती प्रमाणात निर्माण करावी हे ठरविणेही आवश्यक आहे. कारण चिंतानिर्मितीचे प्रमाण जास्त झाले तर शिकण्याच्या प्रक्रियेत ती बाधक ठरेल आणि चिंता अगदीच कमी प्रमाणात निर्माण झाली तर त्याला आवश्यक तेवढी उत्तेजन, प्रोत्साहन मिळणार नाही.

संशोधनाची गरज व महत्त्व:

शाळा महाविद्यालये म्हणजे देशाला ज्या ज्या व्यक्तींची गरज असते त्या पूर्ण करणाऱ्या संस्था आहे. प्रभावी वक्ते, लेखक, राजकीय पुढारी, शास्त्रज्ञ, तंत्रज्ञ आणि उत्तम प्रशासक आदिची समाजाला आणि देशाला सदैव गरज असते. नीतिसंपन्न आणि चारित्र्यसंपन्न लोकच देशाचे नेतृत्व करू शकतात आणि हे सर्व प्रभावी महत्वाकांक्षेशिवाय, उद्दिष्ट ठरविल्याशिवाय, ध्येय ठरविल्याशिवाय पूर्ण होऊ शकणार नाही. शालेय जीवनापासून विद्यार्थ्यांनी अशी उच्च महत्वाकांक्षा समोर ठेवून ती पूर्ण करण्याचा सतत प्रयत्न केला तरच समाजाचा आणि देशाच्या गरजा पूर्ण होऊ शकतील. म्हणूनच आज महत्वाकांक्षेचा अभ्यास आवश्यक आहे. आज विद्यार्थ्यांना यश प्राप्तीसाठी सतत प्रयत्न करावे लागतात कारण आजचे जीवन हे चढाओढीचे आहे. आजचा प्रत्येकच विद्यार्थी उच्च महत्वाकांक्षा बाळगतो. या महत्वाकांक्षाची पूर्ती करण्यासाठी तो सतत धडपड करीत असतो. पण यात त्याला यश मिळतेच असे नाही. महत्वाकांक्षा पूर्ण करतांना तसेच महत्वाकांक्षाची पूर्ती झाली नाही तर त्यातूनच चिंताची निर्मिती होते. चिंतेतूनच पुढे वैफल्य निर्माण होते वैफल्यामुळे भावनिक ताण व अस्वस्थता उत्पन्न होता. त्यांचा

निरास करण्यासाठी काही ना काही कृती करावी ही प्रेरणा उत्पन्न होते. या प्रकारच्या कृतीची विविधता अमर्याद आहे. वैफल्यातून उत्पन्न होणाऱ्या प्रतिक्रिया सर्वसामान्य व्यक्तींच्या विद्यार्थ्यांक प्रत्यक्ष कृती तो गंभीर मनोविकृतीच्या मानसिक लक्षणांपर्यंत विस्तारलेल्या आढळून येतात. आजचा विद्यार्थी हा चिंतेच्या जाळ्यात अडकलेला आहे. आजच्या सफल, यशस्वी व प्रगत जीवनात प्रत्येकच विद्यार्थ्यांला पुढे जायच आहे. पूर्ण जगाचे भविष्य त्याच्या हातात आहे तेव्हा आजची कनिष्ठ महाविद्यालये याबाबतीत किती तत्पर आहेत ते जाणणे आवश्यक आहे. आजची कनिष्ठ महाविद्यालये विद्यार्थ्यांच्या महत्वाकांक्षाची कशा प्रकारे पूर्ती करतात ते पाहणे आवश्यक आहे. आणि यामध्ये सर्वात महत्वाचे म्हणजे विद्यार्थी महत्वाकांक्षाची पूर्ती होते का? यातूनच चिंताची निर्मिती होते का? याबद्दल सखोल अध्ययन करणेही आवश्यक आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत संशोधनाची उद्दिष्टे खालील प्रमाणे निश्चित करण्यात आलेली आहे:

- 1) विज्ञान शाखेतील विद्यार्थ्यांमधील महत्वाकांक्षेच्या प्रभावाचा शोध घेणे.
- 2) विज्ञान शाखेतील विद्यार्थ्यांच्या महत्वाकांक्षेचा शिक्षणावर काय परिणाम होतो ते अभ्यासणे.
- 3) विज्ञान शाखेतील विद्यार्थ्यांमधील मानसिक चिंताचा शोध घेणे.
- 4) विज्ञान शाखेतील विद्यार्थ्यांच्या महत्वाकांक्षा व चिंता यांचा परस्पर संबंध अभ्यासणे.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा:

- 1) वरील संशोधन चंद्रपूर शहरातील विज्ञान कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांपुरतेच मर्यादित आहे.
- 2) विज्ञान (कनिष्ठ महाविद्यालयात) अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांनाच या संशोधनात अंतर्भूत करण्यात आले आहे.
- 3) निवडलेल्या "महत्वाकांक्षा व चिंता" या क्षेत्रापुरतेच प्रस्तुत संशोधन मर्यादित आहे.

न्यादर्श व न्यादर्श निवड:

एकूण 100 विद्यार्थ्यांची सहेतूक निवड करण्यात आली. चंद्रपूर शहरातील दोन विज्ञान कनिष्ठ महाविद्यालयातील सर्व वर्गात शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांमधून 100 मुले व मुली यांची निवड करण्यात आली. ही निवड मुले व मुली यांची संख्या समान

येईल हा निकष लक्षात घेऊन करण्यात आली.

संशोधनाची साधने:

या संशोधनात आवश्यक असलेल्या महत्वाकांक्षा व चिंता याबद्दल माहिती मिळविण्यासाठी खालील साधनांचा उपयोग करण्यात आला.

- 1) Educational Aspiration scale (EAS) Form (v) by -Dr. V.P. Sharma, Dr. Anuradha Gupta.
- 2) Sinha's Comprehensive Anxiety Test (SCAT) By- A.K.P. Sinha & L.N. K. Sinha.

Educational Aspiratin scalp (EAS) form v हि कसोटी Hallerana and Miller यांच्या Concept & Technique वर आधारीत आहे.

विद्यार्थ्यांच्या (Boys) उच्च व निम्न महत्वाकांक्षा व त्यांच्या चिंता यातील सहसंबंध:

महत्वाकांक्षा व चिंता यामधील सहसंबंध काढण्यासाठी उच्च व निम्न महत्वाकांक्षा स्तर अशा दोन गटांची निवड करण्यात आली. महत्वाकांक्षेच्या मध्यमानात त्याचे प्रमाण विचलन मिळवून येणाऱ्या संख्येच्या वरचे प्राप्तांक उच्च महत्वाकांक्षा गटात घेण्यात आले. तसेच महत्वाकांक्षेच्या मध्यमानातून प्रमाण विचलन वजा करून येणाऱ्या संख्येखालील प्राप्तांक निम्न महत्वाकांक्षा गट यात अनुक्रमे 21 व 20 विद्यार्थी घेण्यात आले. उच्च महत्वाकांक्षा असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या चिंताशी सहसंबंध गुणांक काढण्यात आला तो सहसंबंध 0.0367 इतका आला. हा गुणांक शुन्य च्या जवळपास आहे. म्हणजेच उच्च महत्वाकांक्षा गटात चिंताशी कोणत्याच प्रकारचा सहसंबंध नाही हे स्पष्ट होते. याचप्रमाणे निम्न महत्वाकांक्षा गट तयार करण्यात आला. चिंताशी असलेला सहसंबंध गुणांक काढण्यात आला. तो सहसंबंध -0.02 इतका आला. हा सहसंबंध ऋण स्वरूपाचा असून तो शुन्याच्या जवळपास आहे. म्हणजेच निम्न महत्वाकांक्षा गटाचा व त्यांच्या चिंताचा सहसंबंध नाही हे स्पष्ट होते.

विद्यार्थिनींच्या उच्च व निम्न महत्वाकांक्षा व त्यांच्या चिंता यातील सहसंबंध :

महत्वाकांक्षेच्या मध्यमानात त्याचे प्रमाण विचलन मिळवून येणाऱ्या प्राप्तांकाच्या वरचे प्राप्तांक उच्च महत्वाकांक्षा गटात घेण्यात आले. तसेच महत्वाकांक्षेच्या मध्यमानातून त्याचे प्रमाण विचलन वजा करून येणाऱ्या प्राप्तांकाच्या खालील प्राप्तांक घेण्यात आले. अशा प्रकारे उच्च महत्वाकांक्षा व निम्न महत्वाकांक्षा गटात अनुक्रमे 12 व 11 विद्यार्थिनी घेण्यात

आल्या. उच्च महत्वाकांक्षा असलेल्या गटात त्यांच्या चिंताच्या स्तराशी असलेल्या सहसंबंध गुणांक काढण्यात आला. तो - 0.44 इतका आला. हा सहसंबंध ऋण स्वरूपाचा असून तो "शून्य" च्या जवळपास आहे. याचप्रमाणे निम्न महत्वाकांक्षा गट तयार करण्यात आला. त्यांचा चिंताशी असलेल्या सहसंबंध गुणांक काढण्यात आला. तो सहसंबंध - 0.479 इतका आला. हा सहसंबंध ऋण स्वरूपाचा असून तो शून्य च्या जवळपास आहे. म्हणजेच निम्न महत्वाकांक्षा गटाचा व त्यांचा चिंताचा सहसंबंध नाही हे स्पष्ट होते.

विद्यार्थ्यांच्या उच्च व निम्न चिंता व त्यांचा महत्वाकांक्षा यातील सहसंबंध :

उच्च चिंता असलेल्या विद्यार्थ्यांचा त्यांचा महत्वाकांक्षाशी असलेला सहसंबंध गुणांक काढण्यात आला. तो - 0.36 इतका आला. हा सहसंबंध ऋण स्वरूपाचा असून तो शून्य च्या जवळपास आहे. म्हणजेच उच्च चिंता असलेल्या विद्यार्थ्यांचा त्यांचा महत्वाकांक्षाशी सहसंबंध नाही हे स्पष्ट होते. याचप्रमाणे निम्न चिंता स्तर निवडण्यात आला. निम्न चिंता स्तर असलेल्या विद्यार्थ्यांचा त्यांच्या महत्वाकांक्षाशी असलेला सहसंबंध गुणांक काढण्यात आला. तो सहसंबंध -0.24 इतका आला. हा सहसंबंध ऋण स्वरूपाचा असून तो शून्यच्या जवळपास आहे. म्हणजेच निम्न चिंता असलेल्या विद्यार्थ्यांचा त्यांचा महत्वाकांक्षाशी सहसंबंध नाही हे स्पष्ट होते. निम्न चिंता स्तर व त्यांचा महत्वाकांक्षाशी सहसंबंध नाही हे स्पष्ट होते. विद्यार्थिनींच्या उच्च व निम्न चिंता व त्यांच्या महत्वाकांक्षा यातील सहसंबंध :

उच्च चिंता असलेल्या विद्यार्थिनींचा त्यांचा महत्वाकांक्षाशी असलेला सहसंबंध गुणांक काढण्यात आला. तो 0.029 इतका आला. हा सहसंबंध गुणांक शून्यच्या जवळपास आहे. म्हणजेच उच्च चिंता असलेल्या विद्यार्थिनींचा त्यांच्या महत्वाकांक्षाशी सहसंबंध नाही हे स्पष्ट होते. तसेच निम्न चिंता स्तर निवडण्यात आला. निम्न चिंता स्तर असलेल्या विद्यार्थिनींचा त्यांचा महत्वाकांक्षाशी असलेला सहसंबंध गुणांक काढण्यात आला. तो सहसंबंध - 0.38 इतका आला. हा सहसंबंध ऋण स्वरूपाचा असून तो शून्याच्या जवळपास आहे. म्हणजेच निम्न चिंता स्तर असलेल्या विद्यार्थिनींचा त्यांच्या महत्वाकांक्षाशी सहसंबंध नाही हे स्पष्ट होते. त्याचप्रमाणे संपूर्ण मुलांच्या महत्वाकांक्षा व त्यांच्या चिंता यांचा सहसंबंध काढण्यात आला. सहसंबंध 0.206 इतका आला. हा सहसंबंध शून्यच जवळपास आहे.

म्हणजेच मुलांच्या महत्वाकांक्षा व चिंता यात सहसंबंध नाही असे आढळून आले. तसेच संपूर्ण मुलींच्या महत्वाकांक्षा व त्यांच्या चिंता यांचा सहसंबंध काढण्यात आला. सहसंबंध - 0.013 इतका आला. हा सहसंबंध ऋण स्वरूपाचा असून तो शून्य च्या जवळपास आहे. म्हणजेच मुलींच्या महत्वाकांक्षा व चिंता सहसंबंध नाही असे आढळून आले

निष्कर्ष :

- 1) Educational Aspiration Scale Form (V) यांनी तयार केलेल्या प्रमाणित प्रमाणकापेक्षा संशोधकाने अभ्यासिलेल्या विद्यार्थ्यांचा महत्वाकांक्षा स्तर हा कमी आढळून आला. म्हणजेच विज्ञान शाखेतील विद्यार्थ्यांच्या महत्वाकांक्षाचा प्रभाव कमी आहे असे आढळून आले.
- 2) विज्ञान शाखेतील विद्यार्थ्यांच्या महत्वाकांक्षांचा त्यांचा शैक्षणिक संपादनाशी सहसंबंध नाही असे आढळून आले.
- 3) Sinha's Comprehensive Anxiety test (SCAT) यांनी तयार केलेल्या प्रमाणित प्रमाणकापेक्षा संशोधकाने अभ्यासिलेल्या विद्यार्थ्यांच्या चिंतास्तर हा कमी आढळून आला.
- 4) विज्ञान शाखेतील विद्यार्थ्यांच्या महत्वाकांक्षा व चिंता यात परस्पर सहसंबंध आढळून आला नाही

संदर्भग्रंथ सूची

1. Crow D. Lester & Crow Alice (1958): *Educational Psychology*. American Book Company, New York, 1958
2. "शैक्षणिक टिपा कोष" पुणे, सौ. सुधा श. सोहोनी, सोहोनी शं. कृ. (1993) : गुलमोहोर, ब्लॉक नं. 1, पेशवे पार्क जवळ, पहिली आवृत्ती.
3. Gates, Jersild, Mc. Connell, (1972) : *Education Psychology*, 3rd Edition The Macmillan Company, New York, 1972.
4. Garrettt, Henry, E. (1985) : 'Statistics in Psychology and Education' Simon Ltd. Bombay, 1985 PP 491
5. हर्बर्ट सोरेनसन, (अनु) (1976) : *शिक्षणातील मानसशास्त्र* गोगटे, श्री. ब. श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे 1976 पृ 701
6. खरात, आ. पा. (1974) : *प्रगत शैक्षणिक मानसशास्त्र* श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे 1974 पृ. 370
7. Meuley George J. (1970) : *The Science of Educational Research*, New York, Van Nostrand Rainhold co. 1970 PP 515

वीजपुरवठा व कृषी विकास चिकित्सक अभ्यास (1990-91 to 2012)

प्रा.डॉ.अजय एन. सरटकर

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

यशवंतराव गुडधे (पाटील) मेमोरियल महाविद्यालय, नागपुर

प्रस्तावना :-

भारत हा शेती प्रधान देश आहे. भारताच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीपासून मिळणा-या उत्पन्नाचा वाटा 60% पेक्षा जास्त आहे. तेव्हा भारतीय शेतीचा विकास करणे हे देशाच्या हिताचे दृष्टीने आवश्यक आहे. तेव्हा शेतीचा करण्यासाठी विज/उर्जा मोठ्या प्रमाणात लागते. शेतीच्या विविध प्रकारच्या कामयासाठी विज लागते त्यामध्ये शेतीचे ओलीत करणे, धान्य काढणे, मळणी करणे इत्यादी मागील 50 वर्षांत शेतीसाठी लागणारी विज 0.25 kw/ha दर हेक्टर झाली आहे. विज्ञानात झालेल्या बदलामुळे यांत्रिकी व विद्युत साधनात बदल झाले आहेत. आज पिक उत्पादनासाठी (शेतीकरीता) विज/उर्जा फार कमी प्रमाणात उपलब्ध आहे. कारण 1951 मध्ये शेतीकरीता विजेचा वापर 2.6 होता तो 2001 मध्ये 82% पर्यंत वाढ झाल्याची दिसते.

महाराष्ट्रात विजेची मागणी आणि विजपुरवठा यामध्ये 4 ते 5 हजार मेगावॉट (डॅ) एवढी तफावत असून ते 11 व्या पंचवार्षिक योजनेच्या शेवटपर्यंत म्हणजे 2012 पर्यंत मोठ्या प्रमाणात भेडसावत राहिल असा विजक्षेत्रातील तज्ञांनी अंदाज व्यक्त केला आहे. 1995 पर्यंत महाराष्ट्र राज्य आपली स्वतःची विजेचा गरज पूर्ण करून इतर शेजारच्या राज्यांनाही विजेचा पुरवठा करत होते परंतु गेल्या 12-15 वर्षांपासून या परिस्थितीत बदल झालेला असल्यामुळे विजेच्या असण्याच्या मागणीपेक्षा कितीतरी कमी प्रमाणात विजेचे उत्पादन होत आहे. त्यामुळे विजेचा तुटवडा निर्माण होतो व भारनियमानाचा सामना करावा लागतो

उद्देश :-

- 1) वीज वापरा वीषयी जनजागृतीचा अभ्यास करणे.
- 2) वीज उत्पादन वापर व स्रोताचा अभ्यास करणे.
- 3) वीजमंडळच्या सेवेतील त्रुटीचा अभ्यास करणे.
- 4) वीज चोरी वीजकपात, वीज संकट त्याच्या परिणामासह तपासणे.

गृहिते :-

- 1) वीज टंचाईमुळे शेतकऱ्याचे जीवन उध्वस्त होत आहे.
- 2) वीज उत्पादन व स्रोत यात वाढ करणे आवश्यक आहे.
- 3) वीज उत्पादन व वापर यात विसंगती आहे.

व्याप्ती :-

1990-91 ते 2012 हे दोन दशक आर्थिक हवटीने महत्वाची मानली जातात या काळात एकूण राजकीय व आर्थिक धोरण स्वीकारल्या गेले त्यामुळे वीज उत्पादन वापर व स्रोत कृषीवरील परिणामासह या काळात तपासले योग्य ठरावेत.

संशोधन पध्दती :-

आर्थिक सुधारणातील या काळाचा अभ्यास समष्टी पातकेवरच्या आहे. वीज उत्पादन वापर गुंतवणुक इ. माहिती प्राप्त करण्यासाठी प्राथमिक तथा दुय्यम स्रोताचा वापर करण्यात आला आहे. संख्यात्मक माहितीचे शास्त्रीय विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न आहे.

अभ्यासपध्दती :-

विजेची वाढती मागणी पूर्ण करण्यासाठी पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासूनच प्रयत्न करण्यात येत आहे. खालील तालिकेद्वारे

प्रत्यक्षातील लक्ष्य व फलसुप्ती यातील भिन्नता दिसून येते.

योजना	लक्ष्य (मेगावॅट)	प्राप्ती (मेगावॅट)	कमतरता (%)
पहिली योजना	1300	1100	15
दुसरी योजना	3500	2300	36
तिसरी योजना	6000	4500	36
चौथी योजना	9300	4600	50
सहावी योजना	19670	14230	28
सातवी योजना	22250	21500	4
आठवी योजना	30540	16420	46
नववी योजनी	40250	19015	53
दहावी योलना	41110	34020	17
अकरावी योजना	92577	-	-

तालिकेवरून दिसून येत की, विजनिर्मितीचे उद्दिष्टे कोणत्याही योजनेत साध्य होवू शकले नाही. परंतु मागणी मात्र सतत वाढत राहिली आहे. जवळपास दरवर्षी 10% ने विजेची मागणी वाढत आहे. मागील 50 वर्षात विजेची मागणी वाढत आहे. विजेची स्थापित क्षमता 1950-51 मध्ये 2300 मेगावॅट होती ती वाढून 2006-06 मध्ये, 1.5700 मेगावॅट झाली. तरी देखील 1950-51 पासूनच भारतात विजेची कमतरता भासत आहे

आहे. विजेची मागणी दिवसेंदिवस वाढत आहे. महाराष्ट्राच्या बाबतीत तर हा प्रश्न अधिक गंभीर आहे. महाराष्ट्रात औद्योगिक वापरसाठी विजेची मोठी मागणी असून एकूण वापरापैकी 38% वापर उद्योगक्षेत्रासाठी आहे. राज्यात पायाभूत भारक्षमता पुरेशी असली तरी अपुरी निर्मिती क्षमता, सतत वाढत असलेली विजेची मागणी, वितरण व पोषण यामधील अत्युच्च पातळीवर गेलेली हानी यामुळे कार्यक्षमता खालावलेली आहे. क्षमता वाढविण्यात होणा-या विलंबामुळे विजेची मागणी व पुरवठा यातील तफावत वाढत गेली आहे.

केंद्र व राज्य शासनाचे ओलीत विषयक धोरण :-

केंद्र सरकारने भविष्यात निर्माण होणा-या संकटाचा विचार करून देशाचे व राज्याचे ओलीत विषयक धोरण आखले आहे. त्यानुसार एकूण शेतीच्या क्षेत्रापैकी 60% शेती ही कोरडवाहू आहे. ती ओलीताखाली आणण्याकरीता प्रयत्न करणे दृष्ट्या 2020 पर्यंत 293.5 मिलीयन टन धान्य लागणार ती गरज पूर्ण करणे या धान्य उत्पादनासाठी 2300kw/ha दर हेक्टरी विज लागणार आहे. देशात 1996 ला 15000 विजेचा तुटवडा निर्माण झाला होता. आणि 2010 पर्यंत 1,40,999 विद्युत अतिरीक्त विज लागणार ती निर्माण करण्यासाठी अंदाजे 5,50,00 करोड रु. खर्चाचा अंदाज व्यक्त करण्यात आला आहे. विज तुटवडा निर्माण झाल्यामुळे त्याचा सर्वसामान्य ग्रामिण व शहरी जनतेवर परिणाम होतो व जास्त परिणाम हा शेती व शेतीशी संबंधित कामे करणा-या ग्रामीण जनतेवर मोठ्या प्रमाणात परिणाम होतो.

शेतीसाठी उपलब्ध विज व त्यापासून मिळालेले उत्पन्न.

Sr. No.	Name of the State	Farm Power Availability (kw/ha)	Food grain productivity (kw/ha)
1	Punjab	3.50	40342
2	Haryana	2.25	3088
3	Uttar Pradesh	1.75	2105
4	Andhra Pradesh	1.60	1995
5	Uttaranchal	1.60	1712
6	West Bengal	1.25	2217
7	Tamil Nadu	0.90	2262
8	Kamataka	0.90	1406
9	Kerala	0.80	2162

10	Assam	0.80	1443
11	Bihar	0.80	1622
12	Gujrat	0.80	1169
13	Madhya Pradesh	0.80	907
14	Himachal Pradesh	0.70	1500
15	Maharashtra	0.65	757
16	Rajasthan	0.60	884
17	Jharkhand	0.60	1095
18	Jammu & Kashmir	0.60	1050
19	Orissa	0.60	799
20	Chhattisgarh	0.60	799
21	All India	1.35	1723

बंगाल येथे 1.60, 1.75, 1.60, 1.25, एवढी कमी झाल्याने कमी उत्पादन झाले आणि इतर राज्यांमध्ये 50 ते 90 एवढीच दर हेक्टरी विज उपलब्ध झाल्याने दर हेक्टरी उत्पादन कमी असल्याचे दिसते.

भारतीय शेतीसाठी उपलब्ध विज

Source wise %

Year	Farm Power kw/ha	Animate	Mechanical	Electrical
1951	0.25	97.4	2.1	0.5
1961	0.31	94.9	3.7	1.4
1971	0.36	79.2	16.3	4.5
1981	0.63	48.2	32.3	19.5
1991	0.92	34.5	34.7	30.8
2001	1.35	18.0 (36.68)*	55.0	27.0

वरील तक्त्यावरून असे निदर्शनास येते की, 1951 ला शेतीला 5. % विज वापरण्यात येत होती परंतु आज 27. % विज वापरण्यात येत लागली आहे. आज भारतीय शेतीची उत्पादकता वाढविण्याकरीता यांत्रिकी व विद्युत शक्तीची मोठ्या प्रमाणात गरज आहे.

विज संकटाचा शेती क्षेत्रावर परिणाम -

महाराष्ट्र राज्यात शहरी भागापेक्षा ग्रामीण भागाला कमी प्रमाणात विजपुरवठा करण्यात येतो. त्यातही गावठाण फिडर, सिंगल फेज योजना सुरू केल्यामुळे शेतीला ओलीत करण्यासाठी जो विजपुरवठा पाहिजे तो मिळत नाही. त्यामुळे शेती उद्योगावर मोठ्या प्रमाणात परिणाम झालेले दिसतात.

1. गावातील लोकांचा शेतीवरील विश्वास नष्ट झाला. सरकारच्या धोरणाविषयी व अमंलबजावणी विषयी व अमंलबजावणी विषयी अनास्था निर्माण झाली व हळुहळू तो शेती उद्योग करणे बंद करीत आहे.
2. शेतात असलेली विहीर व पंप याचा उपयोग होता येत नसल्यामुळे पंप विक्रीला विहीर व पंप याचा उपयोग होता येत नसावा.
3. शेतीला बारमाही काल्याद्वारे, बोअरवेल, विहीरीद्वारे होणारा पाणीपुरवठा बंद झाला आहे. त्यामुळे बेरोजगारी वाढण्यास मदत झाली आहे.

4. विज टंचाई / भारनियमामुळे शेतीची 50% कामे वेगळ्या वेळी न होता चालढकल करून उशीरा होतात त्याचा परीणाम दर हेक्टरी उत्पादन कमी होण्यात झाला आहे.
5. गावात निर्माण होणारा रोजगार बंद झाल्यामुळे गावातील लोक शहरात स्थलांतरीत होवून दारीद्रय रेषेखाली जीवन जगत आहेत. त्यामुळे असाध्य रोग सुध्दा बळावत आहेत.

अशाप्रकारे विज संकटामुळे शेती क्षेत्रावर आणि उद्योगावर परिणाम होवून ग्रामीण जीवन उध्वस्त झाल्याचे जाणवते.

**विजेचे एकुण उत्पादन आणि वेगवेगळ्या उपयोगातील वापर
(दशलक्ष किलोवॉट तास)**

वर्ष-क्षेत्र	एकुण उत्पादन	एकुण उपभोग	औद्योगिक	कृषी	घरगुती	वणिक	रेल्वे	सार्वजनिक कामे	सार्वजनिक दिवाबत्ता	संकिर्ण
1991	37311	29971	14706	6604	5065	2068	970		291	267
1994	42236	36995	15824	8923	6494	2448	1301	1225	351	429
1995	47259	41104	16646	11735	6853	2566	1364	1120	364	456
1996	51301	45924	18053	13621	7732	2849	1419	1220	382	648
1997	54037	47092	18119	14115	8349	3185	1452	1241	404	227
1998	55384	49672	17976	15689	9058	3355	1483	1380	449	282
1999	57973	51695	18099	16286	9931	3576	1537	1523	466	274
2000	63312	48904	19522	10668	10666	3908	1598	1620	539	353
2001	62457	47289	18363	9940	11172	4105	1581	1199	551	378
2003	64740	49945	18156	10642	12267	4669	1748	1416	666	381
2004	66991	52233	19806	10572	12617	5015	1749	1493	632	349
	54818	45529	17752	11709	9109	3134	1473	1347	463	368

विजेची मागणी उपलब्धता व तुट (मेगावॉटमध्ये)

वर्ष	मागणी	उपलब्धता	तुट
2005-06	14061	9856	4205
2006-07	14850	9840	5010
2007-08	16200	12380	3820
2008-09 (संभाव्य)	17600	12900	4700
2009-10 (संभाव्य)	19300	15200	4100
2010-11 (संभाव्य)	21100	17900	3200
2011-12 (संभाव्य)	23100	23750	650

विजेचा योग्य वापर आणि विज बचतीच्या योजना

1. ग्रामीण भागात एक लाख ट्रान्सफॉर्मरवर कॅपॅसिटर लावल्यास 800 मेगावॉट विजेची बचत होईल.
2. ग्रामीण व शहरी भागातील पथदीवे एकाआड एक असे सुरू ठेवल्यास निम्मे पथ दिवे बंद होवून 150 मेगावॉट विजेची बचत होईल.
3. विविध होर्डिंग व रोशाणाई रात्र भर सुरू न ठेवता रात्री 12 च्यानंतर बंद केल्यास 200 मेगावॉट विजेची बचत होईल.
4. उच्चप्रतीच्या आयात कोळसाच्या वापर केल्यास 500 मेगावॉट जास्तीच्या उत्पादन होईल.

5. उर्जाबचत उपकरणांच्या मोहीमेतुन 500 मेगावॉट विजेची बचत होईल.
6. सीएफएल लावल्यास 300 मेगावॉट विजेची बचत होईल.
7. गरज नसेल तेव्हा दिवे, पंखे व विजेची इतर उपकरणे बंद ठेवावे.
8. भरमसाठ वीज खाण-या वॉटर हीटरचा वापर टाळावे.
9. सकाळी व सायंकाळी 6.00 ते 10.00 या वेळात इस्त्री, मित्सर, गीझर, ओव्हन, वॉशींग मशीन यासारख्या जास्त वीज खाणा-या वॉटर हीटरचा वापर टाळावे. व इतर कामातही यांचा वापर कमीत कमी करावे.
10. गरज नसेल तेव्हा टी.व्ही., टेपरेकॉर्डर, म्युझिक सिस्टिम इ. उपकरणांची बटणच बंद करावे. जंदक इल उवकमध्द मध्ये उपकरणे ठेवल्यास अनावश्यक वीज वापर सुरूच राहतो.
11. संगणकावर काम नसेल तेव्हा संगणक शक्यतो पुर्णपणे बंद करावे.
12. बल्ब, टयुब ऐवजी सीएफएलचा वापर करावे.
13. स्वच्छता गृह, शयनकक्ष, व्हरांडा अशा ठिकाणी मंद प्रकाश देणाऱ्या कमी क्षमतेचा दिव्याचा वापर करावे.
14. ग्रामीण व शहरी भागातील पथदिवे वेळेवर बंद करावे.
15. जास्त वीज वापरणाऱ्या ग्राहकांवर अतिरीक्त शुल्क आकारावे.
16. सर्व शासकीय कार्यालयात विजेचा योग्य वापर करावा.
17. विज चोरी करणाऱ्यावर योग्य ती कार्यवाही करावी.

विजेची गळती

महाराष्ट्रामध्ये विजेच्या संदर्भात ज्या अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. त्यामध्ये विजेच्या गळतीमध्ये निर्माण झालेले विजेचे संकट ही फार महत्वाची समस्या आहे. वीज निर्मितीचे प्रकल्प हातात घेऊन वीज निर्मिती करणे हे वर्ष-दोन वर्षांचे काम नव्हे, त्यासाठी योजना आखून तसे प्रकल्प निर्माण करून भविष्यसतील वीज निर्मितीचे संकट दूर करता येऊ शकते. पंपतु उपलब्ध असलेल्या वीजेतुन वीज गळती रोखण्यात वीज मंडळ यशस्वी झाले तर वीज टंचाईची समस्या दूर होऊ शकते. नोव्हेंबर 2009 मध्ये महाराष्ट्रात वीज चोरीच्या संदर्भात सडक मोहीम राबविण्यात आली. या मोहिमेमध्ये सुमारे 13 कोटी

88 लाखाच्या वीज चोऱ्या पकडण्यात आल्या. सुमारे 1 लाख 12 हजार वीज जोडण्या तपासण्यात 2 कोटी 65 लाखांची वसुली संबंधीत ग्राहकाकडून करण्यात आली.

परिमंडळ	वीज जोडण्या तपासणी	वीज चो-या उघडीस	रूपये (कोटी)
अमरावती	18715	3226	1.28
कल्याण	--	2526	1.72
भांडुप	23553	1477	1.53
नागपुर	16447	931	0.26
नागपुर शहर	12313	1345	1.16
पुणे	12671	1875	3.2
औरंगाबाद	--	874	0.98
जळगांव	6370	971	0.45
नांदेड	865	1589	0.50

वीज समस्या निर्माण होण्याची कारणे :-

1. मागणी इतके उत्पादन न केल्यामुळे तुट निर्माण झाली.
2. राज्यसरकारानी महाराष्ट्रात विद्युतीकरणाची आश्वासने व घोषणा पुर्ण करण्यासाठी वीज जोडणी कार्यक्रम हाती घेतल्याने.
3. शेती क्षेत्रात सिंचित करण्यासाठी शेती पंपाना मान्यता देण्यात आली.
4. विद्युत नियामक मंडळात नियंत्रण नसल्याने मोठ्या प्रमाणात तुट वाढली.
5. घरगुती सर्वच साधने व उपकरणे विजेवर चालणारी असल्याने विजेचा वापर वाढला.
6. सरकारी कार्यालय आणि सार्वजनिक ठिकाणी विजेचा वापर करण्यात येतो.
7. परंपरागत सण, विविध कार्यक्रमासाठी मोठ्या प्रमाणात रोषनाई करण्यात येते.
8. विजमंडळाची सदोष विजपुरवठा पध्दती असल्याने वीज गळतीचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात आहे.

विज टंचाई दुर करणारा कायदा :-

महाराष्ट्र राज्य विद्युत महामंडळाने सन 2003 मध्ये विद्युत अधिनियम 2003 हा विज कायदा तयार करण्यात आला व या कायद्याने देशात विज उद्योग वाढीसाठी नवी दिशा मिळाली. यासाठी पारेषण मुक्त प्रवेश, विजदराच्या शर्ती व अटी आणि राज्य ग्रीड संहिता या बाबत चार नियम करण्यात आले. त्यानुसार पारेषण यंत्रनेत भाग घेणा-यांनी पाळावयाचे नियम, मार्गदर्शक सुत्रे व मानके स्पष्ट केलीत. व विजेच्या टंचाईवर मात करण्यासाठी विजेचा मर्यादीत वापर व ग्राहक विजबचत कशी यासाठी कशी करेल यासाठी व्यवस्थापनाच्या योजना कार्यान्वीत करण्यात आल्यात.

महावितरणाने वितरण हानी जी देशापातळीवर चिंतेचा विषय आहे तो विद्युत मंडळाच्या पुर्नरचनेनंतर 28.85 हानी कमी होवून 22.35 एवढी झाली वर्षभरात विजचोरीचा हल्लाबोल कृषी स्वाभिमानी योजना, अभिनव फोटो मीटर रीडिंग, फिडरवर मीटर, स्वतंत्र पोलीस ठाणे अशा अनेक उपक्रमाद्वारे वितरणातील हानी कमी करण्यात आली. अशा उपायांमुळे ग्रामीण भागात 10 ते 12 तास असणारे भार नियमन कमी होण्यासाठी मदत होणार आहे, याशिवाय ग्राहकांना विज बिल भरण्याची सुविधा, तक्रार निवारण केंद्र, गतिमान विद्युत विकास व सुधार कार्यक्रम अशी अनेक ग्राहकाभिमुख कामे 15 ते 20 कोटी रुपयाची कामे सुरु आहेत.

विद्युत वापराची स्थिती :-

भारतातील इतर सुधारित राज्यांच्या तुलनेत विद्युत वापराची स्थिती खालील तक्तावरून दिसून येते.

उपयोग	आंध्रप्रदेश	गुजरात	हरियाणा	हिमा.प्रदेश	कर्नाटका	मध्यप्रदेश	महाराष्ट्र
घरगुती	22.5	10.6	21.5	19.9	22.6	14.8	20.8
व्यापारी	4.7	3.0	4.1	4.7	6.5	3.2	4.3
कृषी	40.4	45.9	47.2	0.5	40.0	39.9	25.3
उद्योग	24.9	28.3	18.8	37.0	21.8	25.6	38.1
रेल्वे	3.4	1.3	0.9	00	0.2	6.4	2.3
इतर	4.1	10.9	7.5	37.09	8.9	10.1	9.2

उपरोक्त तक्ता क्र.2 ची माहिती भारतातील सुधारित राज्यांची वीज वापरा विषयक वेगवेगळ्या कालावधीतील दिलेली आहे. या आकडेवारीत महाराष्ट्राचे कृषि क्षेत्रात विद्युत वापराचे प्रमाण आंध्र. गुजरात, हरियाणा, कर्नाटक व मध्यप्रदेशपेक्षा सुद्धा कमी दिसून येते. याचा अर्थ कृषि क्षेत्रात विद्युत वापर व पुरवठा इतर राज्यांच्या तुलनेत कमी होत आहे. म्हणजे राज्याचे कृषि क्षेत्रात उत्पादन वाढीच्या दृष्टीने विद्युत पुरवठा वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजे.

अंदाज :-

वीजेचा भयानक तुटवडा चालू असाच चालू राहिला व वापराचा किंवा पुरवठ्याचा हाच कल राहिला तर इ.स. 2015 पर्यंत दर वर्षाला हा वापर उद्योगाच्या बाबतीत एकूणत 18.3 प्र.ष ने किंवा वर्षाला सरासरीने 1.22 प्र.ष. ने वाढेल असा अंदाज निघतो. इ. स. 2020 पर्यंतचा विचार केला तर एकूण वाढ 26.7 प्र. ष. होईल आणि वाढीचा सरासरी वार्षिक दर 1.34 प्र.ष. राहिल. कृषीच्या बाबतीत वापराचा अंदाज इ.स. 2015

एकूण 52 प्र.ष. आणि प्रतिवर्ष 4.3 प्र.ष. दराचा आहे. त्यावेळी इ.स. 2020 पर्यंतचा एकूण वाढीचा 69 प्र.ष. आणि वार्षिक वाढीचा 3.4 प्र.ष. अंदाज आहे. उत्पादनात मात्र प्रतिवर्ष 0.76 आणि 0.38 प्र.ष. वाढीची अपेक्षा आहे. जो वेग वापरातील वाढीच्या वेगापेक्षा कमीच आहे. त्यातून प्रत्यक्षातील वितरणाचे प्रश्न निर्माण होतील हे उघड आहे. या अंदाजानुसार 2015 मध्ये एकूण उपभोगात उद्योगांचा हिस्सा 28 प्र.ष. राहिला आहे. जो 12 वर्षात 39 प्र.ष. या सरासरी प्रमाणापेक्षा कमी आहे. कृषीचा हिस्सा 2015 मध्ये 19 प्रतिशत होईल जो 26 प्र. ष. सरासरीपेक्षा कमी आहे. ही उपभोगाची पातळी राखणे तेव्हाच शक्य होईल की ज्यावेळी उत्पादनाचा वेग वाढेल पण जर उपभोग उत्पादनाचा हाच कल राहिला तर उपभोगाची मागणी जास्त व उत्पादन कमी होवुन 2015 पर्यंत 13 प्र.ष. व 2020 पर्यंत एकूण 41 प्र.ष. विजेची टंचाई निर्माण होईल.

उर्जेची गरज -

महाराष्ट्रातील प्रचलित वीज वापर लक्षात घेवुन अधिकची

जमीन सिंचनात आणावयाची असेल तर किती विजेची गरज लागेल याचा अंदाज काढला आहे. 1990-91 ते 2004 चा 12 वर्षातील सरासरी वापर लक्षात घेवुन अंदाज काढले आहेत. 12 वर्षात सरासरीने 289730.8 हेक्टर जमीन सिंचनासाठी वापरली गेली. त्यासाठी सरासरीने 11708.64 दशलक्ष किलोवॅट तास वीज वापरात आली म्हणजे सरासरीने प्रति हेक्टर विजेचा वापर (11708.64/289730.8) 40413 किलोवॅट तास किंवा 0.040413 द.ल. कि. वॅट तास झाला. हा वापर प्रमाण माणुन सिंचनक्षेत्र वहित क्षेत्राच्या 40, 50, 60, 100 प्रतिशतपर्यंत वाढविले तर किती वीज लागेल ते अंदाज केले आहे. जसे समजा महाराष्ट्रात सिंचनाची मर्यादा एकुण वहीत क्षेत्राच्या 40 प्रतिशत पर्यंत वाढवायची ठरविली तर सरासरीने प्रचलित वापराच्या 3 पट वीज लागेल, संपुर्ण जमीन सिंचनात आणण्यासाठी 7.5 पट विज लागेल इ.

निष्कर्ष -

1. सिंचनाचा प्रश्न वीज उत्पादनाशी अंत्यत निगडीत आहे. किंबहुना ही दोन्ही साधने एकमेकांना शतप्रतिशत पुरक आणि आवश्यक आहे. या दोन्ही साधनांच्या अभावी विदर्भ आणि मराठवाडा भागातील ग्रामीण जीवन उध्वस्त झाले आहे.
2. महाराष्ट्रात गत 4 वर्षात मोठ्या प्रमाणावर विजेचा तुटवडा जाणवतो आहे. त्यामुळे प्रचंड पीक हानी आणि मनुष्य हानी आहे. महाराष्ट्रातील वीज उत्पादन गरजेच्या तुलनेत वाढतांना दिसत नाही. महाराष्ट्राच्या वीज उत्पादनात 14 वर्षात केवळ 44.30 (म्हणजे वर्षाला 3.1 प्र.ष.) वाढ आहे. ज्याला कासवाची गती म्हणता येईल.
3. महाराष्ट्रातील विजेच्या औद्योगिक वापराचे प्रमाण भारतीय सरासरी वापरापेक्षा दीड प्र. ष. जास्त आहे. तर कृषी क्षेत्रातील वापर भारतीय वापरापेक्षा 3.7 प्र.ष. ने कमी आहे.
4. वीजेच्या भयानक तुटवडा असाच चालु राहीला. तर कृषीच्या बाबतीत इ.स. 2015 ला इ.स. 2004 च्या तुलनेत एकुण 21 प्र.ष. घटीच्या दराचा अंदाज आहे. एकुण उपभोगातील कृषीचा हिस्सा 2020 मध्ये केवळ 17.34 प्र. ष. होईल.
5. विजेच्या वापरात विदर्भ व मराठवाडा माघारलेले दिसतात. कोकणात सर्वाधिक तर सर्वात कमी मराठवाड्यात विजेचा वापर दिसुन येतो. विद्युतीकरणाचा अनुशेष पश्चिम महाराष्ट्रात ऋणात्मक आहे. त्यामुळे पश्चिम महाराष्ट्र उद्योग व कृषी संपन्न झाला आहे.

उपाय योजना -

1. विज निर्मीतीचा आराखडा तयार करून त्याची अमलबजावणी करणे.
2. विज नियामक आयोगाने सर्व वितरण कंपन्यांच्या वीज निर्मीती आणि वीज खरेदी आराखड्याची समीक्षा करणे.
3. विभागावर विजेची मागणी आणि विजेचा पुरवठा याचे नियोजन करून विज उत्पादनाबाबत तशा सुधारणा करणे.
4. आहे ते विज निर्मीतीचे प्रकल्प अधिक सक्षमपणे व त्यांची पुर्ण कार्यक्षमता कार्यान्वित करून चालविणे.
5. चालु असलेल्या प्रकल्पांना अधिक विज उत्पादनाबाबत कार्यशील करता येईल काय? याचेही नियोजन करणे.
6. भांडवली खर्चावर नियंत्रण ठेवुन विज अधिक स्वस्त कशी उपलब्ध करता येईल असे प्रयत्न करणे.
7. भांडवली खर्चावर नियंत्रण ठेवुन विज अधिक स्वस्त कशी उपलब्ध करता येईल असे प्रयत्न करणे.
8. विज निर्मीती, त्याचे वितरण याबाबत पारदर्शी व्यवहार ठेवण्याचा प्रयत्न करणे.
9. झालेल्या खर्चाची उपयोगिता वाढविण्याचा प्रयत्न करणे.
10. अधिकृत विज जोडण्या वाढविण्याचा प्रयत्न करणे.
11. विज चोरीला आळा घालणे, या संदर्भातील उपाययोजना काही कालावधीसाठी न करता दीर्घकाळ व नियमीत स्वरूपात अमंलात आणणे.
12. तांत्रिक दृष्टीने होणारी वीज गळती कमी करण्याचा प्रयत्न करणे.

संदर्भसुची -

1. भारत सरकार आर्थिक समिक्षा 2006-07 नागपुर
2. दै. सकाळ दि. 18 जानेवारी 2009 नागपुर
3. दै. सकाळ दि. 17 जानेवारी 2009
4. भारतीय अर्थव्यवस्था
5. योजना मासिकजुन 2005, जानेवारी-06, जुन-07
6. गुप्ता आर. पी. विकास एवं पर्यावरण का अर्थशास्त्र म.प्र.हिं.ग्र.अ., भोपाल
7. नागर, मेहता भारतीय अर्थव्यवस्था म. प्र. हिं. ग्र.अ., भोपाल
8. गुप्ता विकास एवं पर्यावरण का अर्थशास्त्र म.प्र.हिं.ग्र.अ., भोपाल
9. चौहान एस. औद्योगिक भारत, उ.प्र.हिं.सं. लखनऊ
10. शंकर एल. अपरपरागत उर्जा, उ. प्र.हिं.सं. लखनऊ

कृषीमालाच्या आधार किमती आणि खुली बाजार व्यवस्था

प्रा. डॉ. एस. बी. कटमुसरे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

राणी इंदिराबाई भोसल महाविद्यालय, कुही जि. नागपुर

भारतीय लोकशाहीने इ. स. 1990 नंतर लोकशाहीला सुसंगत अशी मुक्त बाजारपेठेची व्यवस्था स्विकारली. हा निर्णय इ. स. 1948 च्या निर्णयाप्रमाणे मोठ्या प्रमाणावर राष्ट्रीय उहापोह करून न होता काहीसा घाईने, काहीसा हतबलतेने, काहीसा अपरिहार्यतेमुळे आणि ब-याच प्रमाणात आंतरराष्ट्रीय दबावामुळे करण्यात आला. याकडे पाहण्याचा बहुतांशी तज्ञांचा दृष्टिकोणशी 'एक पर्याय नसलेला अनिवार्य मार्ग' हाच दिसून येतो. दुसऱ्या शब्दांत शासनाने अपरिहार्य म्हणून आणि तज्ञांनी इष्टापती म्हणून अनिच्छेने स्विकारलेली ही आर्थिक प्रणाली आहे. कृषीच्या समस्या अत्यंत गुंतागुंतीच्या व व्यापक आहेत. त्या एकाबाजूने टोकाच्या स्थानिक आहेत तर दुसऱ्या बाजूने थेट आंतरराष्ट्रीय पातळीशी त्यांचा संबंध आहे. जागतिक बाजार त्यांच्यासाठी खुला झाला आहे. पण या बाजारपर्यंत स्वबळावर आणि स्वतंत्रपणे पोहचणे लाखो तथाकथित शेतमालकांना अशक्य आहे. ते मालक आहेत, उत्पादक आहेत. पण ते वणिक अर्थाने संयोजक नाहीत. कोणत्याही मापाने अगदी मोठ्या शेतमालकालाही आकारमानाच्या बाह्य व अंतर्गत बचतीचा लाभ नगण्य असतो. एखादी बहुराष्ट्रीय कंपनी भारताच्या सकल उत्पादनाच्या 44 प्रतिशत उत्पन्न मिळवू शकते, कोणत्याही एका शेतकऱ्याला किंवा शेती कॉर्पोरेटला हे शक्य आहे काय? आणि शक्य झाले तरी त्यात 0.49 हेक्टर धारण करणाऱ्या शेतकऱ्यांचा सहभाग असेल काय? असे प्रश्न निर्माण होतात.

वारंवार बदलणारी जागतिक बाजारपेठ शासनासाठी आणि पर्यायाने शेतकऱ्यांसाठी त्रासदायक झाली आहे. असे जवळ जवळ सर्व मूल्य आयोगांचे अवलोकन आहे.

इन्फ्रास्ट्रक्चरचा अभाव ही भारतासाठी कृषीची मोठी समस्या आहे.

जागतिक व्यापार संघटनेमुळे कल्याणकारी राज्य आणि मुक्त अर्थव्यवस्था यापैकी ठाम निवड शासन करू शकत नाही.

वेळोवेळी या दोन प्रणालीत समन्वय साधून कल्याणाचे दायित्व निभावण्यासाठी शासनाने केलेले प्रयत्न आणि शेतकऱ्यांचे स्वतःचे प्रयत्न यांचा परिणाम प्रस्तूत संशोधन लेखातून तपासण्याचा प्रयत्न आहे.

गृहितके -

1. कृषीमालाच्या आधार किमती काढतांना अधिक कार्यक्षम प्रदेशातील खर्च लक्षात घेतला आहे.
2. कृषीमालाच्या किमतीत होणारी उच्चवचने याची जबाबदारी शासनाची आहे.
3. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेशी देशी बाजारपेठ जोडल्यामुळे मागणी पुरवठ्यात असंतुलन निर्माण झाले आहे.
4. किमंत धोरणाच्या बाबतीत शासनाचा अनेकदा स्वतःच्या धोरणावरील विश्वास ढळतो आहे.
5. अधिक आधार किमंत, अधिक बाजारभाव हे चक सुरू आहे.

उद्दिष्टे -

अन्नधान्याला किमान हमी भाव (आधारभूत किमंत), खरेदी व वितरण अशी तीन प्रकारची धोरणे शासनाने ठरविली व त्यासाठी खुल्या बाजारव्यवस्थेचा आरसा वापरला.

1. शेतकऱ्याला आपल्या उत्पादनाचा मोबदला मिळावा हे निश्चीत करणे कृषी आधारभूत किमंत ठरविण्यामागील भुमीका होती.
2. कृषी आधारभूत किमतीची शास्त्रोक्त पध्दतीने गणना करताना उत्पादन खर्च, जगण्याचे मूल्य, मूल्य समानता यासारख्या बाबींचा विचार अभ्यासणे.
3. कृषी आधारभूत किमती शेतकऱ्याला शाश्वत करते की, नाही ते तपासणे.
4. शेतकरी विविध पर्यायाकडे पाहून दिल्या जाणाऱ्या मुल्यांच्या तुलनेत खर्चाचा विचार करून योग्य पिकांची

निवड करू शकतो का? किंमत जास्त असेल त्याप्रमाणे आपले उत्पादन शासनाला किंवा खुल्या बाजारभाव विकु शकतो का? याचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती -

संपूर्ण अभ्यासाचा भर स्थूल पातळीवरील संख्यात्मक विश्लेषणावर आहे. वापरलेली विश्लेषण पध्दती, सारण्या आणि आलेख तथ्यांचे स्वयमेव अर्थवहन करतात. विशयाला त्याच्या व्यापकतेमुळे अनेक परिमिती आहेत. पैकी प्रथमतः आणि अंतिमतः देखील महत्त्वपूर्ण परिमिती म्हणजे, त्या त्या राष्ट्राने स्विकारलेली राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक तत्त्वे, त्या त्या राष्ट्राची सामाजिक दायित्वाबद्दलची भूमिका किंवा त्या त्या राष्ट्राने एकूणतः स्वीकारलेले जीवनदर्शन होय.

आधार किमतीचे उद्दिष्ट्ये -

आधारभूत किमती शासनाद्वारे राबवल्या जाणा-या महाकाय खरेदी प्रक्रियेशी जुळलेल्या आहे. शासनाच्या दृष्टिकोनातून यामागे तीन कारणे आहेत.

1. संकटकाळात अन्नधान्य साठा उपलब्ध व्हावा.
2. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेसाठी खरेदी करणे जेणेकरून गरीबांच्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे शासनाच्या विविध योजनांच्या माध्यमातून धान्य स्वस्तात उपलब्ध होईल.
3. किमती स्थिर ठेवण्याचे खुल्या बाजार योजनांच्या माध्यमातून साठे बाजारपेठेत उतरवून पुरवठा वाढविणे आणि किमती खाली आणून ते साध्य केले जाते.

आयोगाची अवलोकने -

सर्व आयोगांच्या शिफारशींचा एक स्वतंत्र अभ्यास होणे आवश्यक आहे. बहुतांशी आयोगांनी शासनाच्या धोरणातील त्रुटी दाखविल्या आहेत, पण नेमकेपणाने सूचना केलेल्या नाहीत. काही सूचना परस्पर विसंगत आहेत. आयोगाची काही महत्त्वपूर्ण अवलोकने पुढील प्रमाणे आहेत.

खर्च काढतांना अधिक कार्यक्षम प्रदेशातील खर्च लक्षात घ्यावेत. पण असे केल्यास अनेक माघारलेल्या प्रदेशांतील शेतकऱ्यांचा कोणताही दोष नसतांना केवळ सोई सवलती अभावी जास्त खर्च करावा लागून त्यांच्या वस्तूचे मूल्यांकन कमी खर्चाचे केले जाईल.

अ) परिवहन खर्चाचा उत्पादन खर्चात समावेश करणे आवश्यक आहे. हे योग्यच आहे.

ब) बाजारातील चढउतारामुळे कृषिमालाच्या किमतीत होणारी उच्चावचने आणि त्यातून निर्माण होणारे प्रश्न याची जबाबदारी शासनावर येणार आहे. गरीब देशाच्या मुक्त अर्थव्यवस्थेत हे अपरीहार्य आहे.

क) अधिक आधार किंमत, अधिक बाजारभाव हे चक्र कुठेतरी थांबले पाहिजे. मुळात हे उलट आहे अधिक बाजारभाव म्हणून अधिक आधार किंमत हे ओघानेच येते.

ड) गरीब तेलबिया उत्पादकांकडून श्रीमंत गहू उत्पादकांकडे उत्पादकाचा प्रवाह सुरू आहे. तेलबियांची आयात वाढलेली आहे. हाही मुक्त व्यवस्थेचा स्वभावधर्म आहे.

इ) आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेशी देशी बाजारपेठ जोडल्या गेल्यामुळे मागणी पुरवठ्याचे निर्माण झालेले असतुलन दूर करण्याची गरज आहे. प्रथम आजार निर्माण करून मग उपाय शोधण्याचा हा प्रकार आहे.

ह) There is a felt need for proper co-ordination between price policy, technology policy and import policy in this regard.

ग) आयोगाच्या मते महाराष्ट्रातील कापूस एकाधिकार योजना रद्द करण्यात यावी. चीनकडून अपेक्षित स्पर्धेमुळे ही शिफारस आयोगाने केलेली आहे. पण तसे करणे चुक होईल केवळ एकाच पिकाला वेगळा न्याय तोही केवळ भितीपोटी हे चुक ठरेल.

एकूणतः किंमत धोरणाच्या बाबतीत शासनाचाच अनेकदा स्वतःच्या धोरणावरील विश्वास ढळतांना दिसून येतो. किंवा शासन अनिच्छेनेच सामाजिक दायित्व घेते असे दिसून येते. इ.स. 2002 चे धोरण याचे उत्तम उदाहरण आहे. शासकीय किंमत धोरणाचे व्यापक उद्दिष्ट उत्पादकांच्या खर्चाची भरपाई होऊन अधिक गुंतवणूक आणि अधिक उत्पादन करण्यास प्रेरणा मिळावी हे असते. मात्र आधार किमती गोठवाव्यात असे या पहाणीत सुचविण्यात आले. कारण शासनाच्या मते, सातत्याने आधार किमती वाढविल्यामुळे देशांतर्गत किमती विस्कळीत झाल्या, त्याच प्रमाणे भारताची निर्यात स्पर्धात्मकता कमी झाली.

बफर स्टॉक धोरण

शेतकं-याच्या उत्पन्नात स्थैर्य निर्माण करण्यासाठी आणि उपभोक्त्यांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी सरकार गहू, तांदुळ, ज्वारी, बाजरी, मका इत्यादी अन्नधान्याची किमान आधार

किंमत व खरेदी किंमत दराने खरेदी करून भारतीय खाद्यान्न महामंडळ, राज्य वखार महामंडळाच्या गोदामांमध्ये जमा करते. यालाच बफर स्टॉक म्हटले जाते. खुल्या बाजारातील किंमतीत जेव्हा वाढ होते तेव्हा सरकार किंमत स्थिरता निर्माण करण्यासाठी कमाल दर ठरवून त्या दराने धान्याचा साठा वाढती मागणी पूर्ण करण्यासाठी अपुरा पडत असेल तर सरकार धान्याची आयात करून मागणी - पुरवठ्यात संतुलन निर्माण करून स्थैर्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न करते. याउलट एखाद्या वेळेस धान्याची अतिरिक्त खरेदी आणि साठा होत असेल तर

त्याची निर्यात करून किंमत स्थैर्य निर्माण केले जाते.

किंमत स्थिरीकरण -

चहा, कॉफी, रबर आणि तंबाखू या व्यापारी पिकांच्या किंमतीत तिव्र चढ उतार कमी सरकारने 300 कोटी रूपये भांडवल उभारून किंमत स्थिरीकरण निधी ची स्थापना फेब्रु. 2003 मध्ये केली. सरकारकडून या निधीतुन 2 ते 4 हेक्टरपर्यंत जमीन धारक शेतकं-याना मदत करण्यात येते. 31 मार्च 2007 पर्यंत 45,268 शेतकं-यानी मदतीसाठी अर्ज केले होते.

आधार किमती

Sl. Commodity	Variety	92-93	93-94	94-95	95-96	96-97	97-98	98-99	99-00	00-01	01-02	02-03	02-03 Special Drought relief price
1	2	4	5	6	7	8	9	10	12	13	14	15	16
1.Paddy	Common	270	310	340	360	380	415	440	490	510	530	530	20
	Fine	280	330	360	375	395	-	-	-	-	-	-	-
	Super Fine	290	350	380	395	415	-	-	-	-	-	-	-
	Grade 'A'	-	-	-	-	-	445#	470	520	540	560	560	20
2.Coarse Cereals		240	260	280	300	310	360	390	415	445	485	485	5
(Jowar Bajra - Ragi)													
3. Maize		245	265	290	310	320	360	390	415	445	485	485	10
4. Wheat		\$ 330	\$ 350	360	380	475 *	510 x	550	580	610	620	620	10
5. Barley		260	275	285	295	305	350	385	430	500	500	500	5
6. Gram		600	640	670	700	740	815	895	1015	1100	1200	1220	5
7. Arhar		640	700	760	800	840	900	960	1105	1200	1320	1320	5
8. Moong		640	700	760	800	840	900	960	1105	1200	1320	1330	5
9. Urad		640	700	760	800	840	900	960	1105	1200	1320	1330	5
10.Masur (lentil)		-	-	-	-	-	-	-	-	1200	1300	1320	5
11. Sugar cane @		31.00	34.50	39.10	42.50	45.90	48.45	52.70	56.10	59.50	62.05	69.50	-

12. Cotton	F-414/H-777	800	900	1000	1150	1180	1330	1440++	1575++	1625++	1675	1675	20
	H-4	950	1050	1200	1350	1380	1530	1650	1775	1825	1875	1875	20
13. Groundnut-in-shell		750	800	860	900	920	980	1040	1155	1220	1340	1355	20
14. Jute		400	450	470	490	510	570	650	750	785	810	850	-
15. Rape seed/Mustard		760	810	830	860	890	940	1000	1100	1200	1300	1330	10
16. Sunflower Seed		800	850	900	950	960	1000	1060	1155	1170	1185	1195	15
17. Soya	Black	475	525	570	600	620	670	705	755	775	795	795	10
	Yellow	525	580	650	680	700	750	795	845	865	885	885	10
18. Safflower		720	760	780	800	830	910	990	1100	1200	1300	1300	5
19. Toria		725	780	800	825	855	905	965	1065	1165	1265	1295	10
20. Tobacco (VFC)	Black Soil (F2 Grade)	16.00	18.00	18.50	19.00	19.00	20.50	22.50	25.00	26.00	27.00	28.00	-
(Rs. per kg.)	Light Soil (L2 Grade)	17.50	20.00	21.00	21.50	22.00	23.50	25.50	27.00	28.00	29.00	30.00	-
21. Copra	Milling	N.A.	2150	2350	2500	2500	2700	2900	3100	3250	3300	3300	-
(Calender Year)	ball	N.A.	2350	2575	2725	2725	2925	3125	3325	3500	3550	3550	-
22. Sesamum		-	-	-	850	870	950	1060	1205	1300	1400	1450	5
23. Nigerseed		-	-	-	700	720	800	850	915	1025	1100	1120	-

आधार : & Indian Economic Survey, Govt. of India 2002-03. P. No.S-65. T.No. 5.5

या आधार किमतीत आयोग व शासन दरवेळेस वाढ करतात. पण ही वाढ जीवन खर्चाच्या मानातील बदलास पुरेशी नसते. ऊस आणि कापूस यांच्या 1990-91 च्या तुलनेत 2001-02

मध्ये आधार किमतीचे वास्तविक मूल्य 46 प्रतिशत दिसून येते. सर्व वस्तूंच्या बाबतीत हेच प्रमाण लागू होते. याचाच अर्थ आधार किमतीत 54 प्रतिशत वाढ होणे गरजेचे आहे.

कृषी पिकांच्या आधारभूत किंमती (प्रति क्वी. रूपये)

पिक	पिकवर्ष व विपणन वर्ष	पिक वर्ष - विपणन वर्ष	
	2008-2009 / 2009-2010	2009-2010 / 2010-2011	2010-2011 / 2011-2012
गहू	1080	1100	1120
भात	850 / 880	950 / 980	1000 / 1030
ज्वारी	840	840	840
बाजरी			
मका			
मुग	2520	2760	3170
उडीद	2520	2520	2900
उस	129.84 (प्रति क्वि.)	139.12	---
काळी सोयाबीन	1350	1350	1400
पिवळी सोयाबीन	1390	1390	1440
तुर	2000	2300	3000
शेंगदाणा	2100	2100	2300
तिळ	2750	2850	2900
नापुस	2500 / 3000	2500 / 3000	2500 / 3000
ज्युट	1375	1575	---
सुर्यफुल	2215	2215	2350

(आधार योजना साप्ताहिक)

कृषीमालाच्या आधार किंमती धोरणाच्या फेरविचारी गरज
आर्थिक सर्वेक्षणानुसार गहू आणि भारताच्या खरेदीचा खर्च साधारणपणे 2.12 ते 2.89 रूपये प्रति किलो येत असून वितरणावर 1.82 ते 2.45 रूपये प्रति किलो खर्च करावे लागत आहे. एकुण खर्चाचा विचार केल्यास तांदळासाठी 18.93 रूपये प्रति किलो व गव्हासाठी 14.02 रूपये प्रति किलो येत असताना गरीबांना तांदूळ व गहू 3.00 / 7.95 रूपये प्रति किलो व 2.00 / 6.10 रूपये प्रति किलो (BPL/APL) दराने मिळत असल्याने आधारभूत किंमती वाढवितांना विचार करावा लागतो.

कृषी मालासंदर्भात दोन मुद्दे वेगळ्या मनः स्थितीतून सोडविणे आवश्यक आहे आणि त्याची सांगड घालणेदेखील गरजेचे आहे. या प्रक्रियेत नेमकी काय उद्दिष्टे प्राप्त करावयाची आहेत? किमान आधारभूत किंमत शेतक-यासाठी अखेरचा पर्याय असायला हवा आणि त्यात वाढ करताना तो महामार्ग निर्देशकांत वाढ करणारा नसावा. खरे तर शेतक-याने सरतेशेवटी बाजारपेठेशी नाळ जोडायला हवी. त्याशिवाय आपल्या देशातील डाळी, तेलबिया, साखर व अन्य पिकपध्दतीत बदल घडवून आणण्यासाठी सवलत आधारीत यंत्रणा आणून अन्य पर्यायाचाही विचार करायला हवा.

उत्पादन खर्च

Row	Perhectare							% Net A	% Net
	productivity	Gross Re	cost A	cost C	cost/reA	cost/reC			
Rbj	4.2	5271.08	3078.91	5254.23	58%	100%	42%	0%	
maiza	38.89	22413.21	13857.44	19763.44	62%	88%	38%	12%	
JKHHb	18.7	12719.65	7238.05	10821.87	57%	85%	43%	15%	
Rice	25.25	17145.08	11297.22	16402.25	66%	96%	34%	4%	
Wheat AG	10.65	8914.65	8479.745	12086.34	95%	136%	5%	-36%	
Wheat	7.1	6063.39	5114.64	7181.93	84%	118%	16%	-18%	
Wheat2	14.2	11765.91	11844.85	16990.75	101%	144%	-1%	-44%	
TKDAG	8.60	9816.04	5608.25	8706.14	57%	89%	43%	11%	
Tor	10.63	17371.73	9050.64	13953.71	52%	80%	48%	20%	
mung	4.67	7556.61	4717.34	7208.11	62%	95%	38%	5%	
udid	4.9	7604.08	4679.06	7160.39	62%	94%	38%	6%	
Gram	14.21	6731.73	3985.96	6502.33	59%	97%	41%	3%	
T-H	12.42	12051.73	6518.30	10228.02	54%	85%	46%	15%	
Cotton AVG	6.55	14065.40	8691.85	12854.28	0.62	0.92	0.38	0.08	
Cotton1	8.47	18245.07	11495.77	16570.79	63%	91%	37%	9%	
Cotton2	7.22	15888.77	9079.14	13628.75	57%	86%	43%	14%	
Cotton3	4.96	10657.18	6981.91	10284.73	66%	97%	34%	3%	
Cotton4	5.56	11470.59	7210.58	10932.84	63%	95%	37%	5%	
Cotton5	4.94	9935.57	6650.94	10471.96	67%	105%	33%	-5%	
AVg of Oseeds	8.35	14130.40	6498.73	10230.76	0.50	0.81	50%	0.19	
Saffl	4.65	6655.28	3113.05	6099.01	47%	92%	53%	8%	
Sesamum	3.23	11024.52	6466.91	9801.55	59%	89%	41%	11%	
Soya	10.14	12585.09	8149.27	11623.55	65%	92%	35%	8%	
Sunfl	15.39	26256.69	8265.7	13398.91	31%	51%	69%	49%	

आधार - Agricultural Prices Scheme, Dr. Pangabrao Deshmukh Krishi Vidyapeeth, Akola, Cost of Cultivation of the Major Crops Grown in Vidarbha for the year 2004-05.

कृषी मालाच्या किंमती व घाऊक बाजारातील किंमती

आहे.

यातील फरक

पिके	आधारामुत किंमत (प्रति क्विंटल रुपये)	घाऊक बाजारातील दर
तांदुळ	1080	1800-2000
ज्वारी (हलकी प्रत)	980	1800-2000
ज्वारी (मालदोडी)	1000	2000-2200
बाजरी	980	1400-1660
मका	980	1600-1800

(काही निवडक पिके 2011 - 2012)

भारतातील उत्पन्नातील औद्योगिक आणि विशेषतः सेवा क्षेत्राचे योगदान वेगाने वाढते आहे. हे एका बाजूने औद्योगिक प्रगतीचे आणि जागतिक बदलाशी तादात्म्य साधले जाण्याचे गमक आहे तर दुसऱ्या बाजूने, शीचे योगदान घटते आहे. हे पाया कच्चा होत जाण्याचे लक्षण आहे. कृषी मालाची उल्लेखनीयरीत्या न वाढलेली उत्पादकता, कृषकांची हालाकीची स्थिती त्या धोरणांच्याच नव्हे प्रणालीच्या असफलतेची साक्ष

या धोरणामुळे न पूर्णतः मुक्त बाजाराचे लाभ मिळत आहेत, न पूर्णतः शासकीय मदतीचा लाभ मिळत आहे. नवीन धोरणाने खतांच्या किमतीचे मिळणारे अनुदान उत्पादकतेशी जोडले. ही बाब आंतरराष्ट्रीय व्यापार संघटनेच्या धोरणाशी सुसंगत आहे. पण उत्पादकता आणि खते ही परस्पर पुरक नसून उत्पादकता खतांवर अवलंबून असते, असा एकतर्फी संबंध आहे याकडे दुर्लक्ष झाले. कार्य आणि कारण संबंधाची उलटापालट झाली.

अनेक प्रकारच्या योजना केंद्र आणि महाराष्ट्र शासनाच्या आहेत. पण या योजनांमध्ये समन्वय नाही. या सर्व योजना समांतर जातात. अनेक वेळा अधिकार क्षेत्राचा प्रश्न उद्भवतो. अनेक वेळा एकाच प्रकारच्या विविध योजना असतात. त्यांच्या कार्याची व्याप्ती आणि सीमा स्पष्ट नसतात. एकच कार्यक्रम वेगवेगळ्या योजनेच्या अंतर्गत राबविला जातो.

लक्ष्ये पूर्वनिर्धारित करून बहुतांशी धोरणे आखलेली आहेत. हे निर्धारण शासनाच्या अंदाजपत्रकातील खतेवाटपाच्या वित्तीय मर्यादित आखले जाते. गरजेवर आधारित लक्ष्ये घेऊन आखली जात नाहीत. विशेषतः बी-बियाणांचे वाटप याचे उदाहरण

आहे. शासनाजवळील बी-बियाणांचा साठा आणि शेतकऱ्यांची बियाण्यांची गरज यांच्यात समायोजन नाही.

निश्कर्ष -

1. कृषी मालाच्या उत्पादकतेत वृद्धी व्हायला पाहिजे.
2. कृषी मालाची किंमत ठरवितांना लघु व सिमांत शेतकऱ्याचा विचार करण्याला पाहिजे.
3. खाद्यान्नांची कमाल किंमत निश्चित व्हायला पाहिजे.
4. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेत सुधारणा व्हावी.

उपाय -

कृषी मालाच्या आधारभूत किंमती व खुली बाजारव्यवस्था यामध्ये शेतकऱ्याचे हित साधायचे असेल तर पुढील उपाय आपत्ता येतात.

1. सर्वप्रथम देशात शेतकऱ्या प्रमाणान्वय तफावत असल्याखेरीज किमान हमी भाव ठरवायला नको. शासनाने त्याऐवजी बियाणे, रासायनिक खते, सिंचन या माध्यमातून थेट अनुदान द्यायला हवे. ज्यायोगे शेतकऱ्यांना किंमतीत कृत्रिमरीत्या वढउतार घडवून न आणता अधिक उत्पन्न मिळेल व आपल्या लगवडीखालील क्षेत्र आणि उत्पादन अशा दोन्ही गोष्टी एकचवेळी वाढविता येईल. खरे तर डाळी, तेलबिया यासारख्या पिकाकडे वळणाऱ्या शेतकऱ्यांना तुलनेने अधिक अन्न कुपन्स किंवा अधिक पाणीपुरवठा अशा पध्दतीने पुरस्कृत करायला हवे.
2. शासनाने शेतकऱ्याला आपले उत्पादन इलेक्ट्रॉनिक तात्काळ बाजारात विकण्यास समर्थ बनविले पाहिजे. जेथपर्यंत त्यांना तेथे उच्च भाव मिळत राहिल, तेथपर्यंत हे शक्य होण्यासाठी भावाची माहिती, व्यापारी केंद्र मालाचा दर्जा ठरविणे आणि साठवणुक सुविधा यासारख्या आवश्यक यंत्रणा उभारायला हवी.
3. सर्वोत्कृष्ट किंमत देणारे पिक-कोणते? हे ठरविण्याकरीता शेतकऱ्यांनी वायदेबाजारातील कृषी उत्पादनाच्या भावाच्या फायदा उचलण्यासाठी प्रोत्साहन द्यायला हवे. त्यामुळे त्यांना तांदुळ व गव्हाला चिकटून न राहता अन्य पिकांकडे वळणे शक्य होईल.
4. कृषी धोरणे अशा पध्दतीने आखली जावी की, ज्यामुळे पिकपध्दतीत सातत्याने बदल होत राहतील आणि अर्थव्यवस्थेत योगदान देतानाच शेतकऱ्याला आपल्या उत्पादनाचे योग्य मुल्य मिळेल.
5. सध्या आधारभूत किंमत धोरणात 27 पिकांचा समावेश आहे. पिकांच्या संख्येत वाढ होणे आवश्यक आहे.

आधारभूत किंमत निश्चित करताना उत्पादन खर्च, धोका, आवश्यक नफा इत्यादी बाबींचा विचार करायला हवा.

6. आधुनिक शेतीच्या गरजा आणि कृषी क्षेत्रात खुल्या बाजारव्यवस्थे अंतर्गत होणारी खाजगी गुंतवणुक आकर्षित करण्यासाठी जीवनाश्यक वस्तु कायदा आणि कृषी उत्पन्न बाजार समिती कायद्यात परिस्थितीनुरूप सुधारणा करणे आवश्यक आहे.
7. शेतीमाल निर्यातीला परवानगी देवून शेतीमालाची किंमत ठरविण्यासाठी स्वतंत्र न्यायाधिकारणाची नियुक्ती करावी व न्यायाधिकाराने शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाचे समीक्षात्मक अध्ययन करून आधारभूत किंमती निश्चित कराव्या व त्या उत्पादन खर्चावर आधारित असाव्यात.

संदर्भसुची -

1. सुभाष मल्होत्रा, "वैश्विकरण एवम भारतीय अर्थव्यवस्था", रिजु पब्लिकेशन, जयपुर, प्रथम संस्करण 2011.
2. डॉ. सुधाकर शास्त्री, "भारतीय अर्थव्यवस्था", विश्व पब्लिकेशन्स अँड डिस्ट्रीब्युशन, नागपुर.
3. प्रा. एन.एल. चव्हाण, "भारतीय अर्थव्यवस्था", प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, प्रथम आवृत्ती 2009
4. 2007 Banjerjee, Amalesh, Indian Economic Reforms and Kanishka Publishers Response of State New Delhi
5. 2006 खंडेल, एम. सी. उदारीकरण और भारतीय अर्थव्यवस्था Pointer Publishres, Jaipur
6. 2006 Pandya, Kiran Regional Development and Himalaya Publishing Agricultural Wages House, India
7. 2006 Sinha, Ajit K.Sen Economics of Amartya Sen Deep & Deep Raj K. Publications, New Delhi
8. 2007 Kumar, Shashi Encyclopedia of Agriculture and Anmol Publications Pvt. Food Science Ltd. New Delhi
9. 2005 Choubey, S. Economics Reforms in India Sarup and sons Publishers, Need Effects and Suggestions New Delhi
10. 2004 Chennappa, D. New Economics Policy and Anmol Publications Pvt. Ltd. Self Employment Schemes New Delhi

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांच्या त्यांच्या कुटुंबावर होणारा परिणाम

डॉ. शेखराम परसराम येळेकर

प्रा. किशोर माणिकराव वाठ

सहाय्यक प्राध्यापक

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाचे बॅरि. एस.के. वानखेडे शिक्षण महाविद्यालय, नागपूर

आज विदर्भात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचा प्रश्न खुप मोठा गंभीर प्रश्न आहे. विदर्भातील सर्वच जिल्हे या समस्यांनी ग्रासलेली आहेत. आसू पुसून आशवासनांचा पाऊस पडत आहे, परंतु शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचे प्रमाण कमी होत नाही. शेतकरी हा खरा उत्पादक आहे. त्याच्याच मेहनतीवर व भरवशावर देशातील इतर वर्गातील लोक जीवन जगत आहेत. शेतकऱ्याला आपल्या मनाचा राजा म्हणतात. भारताचे माजी पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री यांनी तर 'जय जवान जय किसान' असा नाराच लावला होता. इतक्या आधीपासून शेतकऱ्यांकडे लक्ष देवूनही आजपर्यंत शेतकऱ्यांची स्थिती का सुधारली नाही? हे न उलगडलेले कोडे आहे. शेतकरी मेला तर त्याच्या आत्महत्येवर राजकारण करून आपली पोळी शेकून घेणारे स्वार्थी राजकारणी लोक कमी नाहीत. कुठेतरी या बळीराजाची दिशाभूल होते आहे. कोणीतरी जवळचाच त्याला फसवत आहे. आपल्या नशिबाचे भोग म्हणून सर्व मुकाटयाने सहन करून मनातल्या मनात झुरून उद्याचा दिवस चांगला निघेल ही आशा घेवून सारे काही सहन करतो आहे आणि सहनशीलतेचा अंत झाल्यावर कोणी विष प्राशन करून, कोणी गळ्यात दोराचा फास लटकवून, कोणी तलावात उडी घेवून तर कोणी रस्त्यावर वाहनापुढे येवून आत्महत्या करतो आहे.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांची कारणे:-

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांची अनेक कारणे अनेक आहेत त्यापैकी काही ठळक कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत:-

1. शेतीतील उत्पन्न कमी येणे.
2. मुलीच्या लग्नात हुंडा द्यावा लागणे
3. सावकारांचे कर्ज वाढत जाणे.
4. सावकाराकडून शेतकऱ्यांची फसवणूक होणे.
5. शेतीसाठी निसर्ग साथ न देणे.
6. चिंतेमुळे अति प्रमाणात मादक पदार्थांचे सेवन करणे.
7. शिक्षणाच्या सोयी सुविधांचा योग्य प्रमाणात लाभ न घेणे.
8. शेती उत्पन्नाला योग्य भाव न मिळणे.

10. व्यापाऱ्यांकडून शेतकऱ्यांची फसवणूक होणे.
11. दलालाकडून शेतकऱ्यांची फसवणूक होणे.
12. राजकीय लोकांकडून शेतकऱ्यांची फसवणूक होणे.
13. बँकाचे कर्ज फेडू न शकणे.
14. रूढीपरंपरातून बाहेर न पडणे.
15. जन जागृतीचा अभाव
16. उत्पन्नापेक्षा खर्च अधिक करणे.
17. प्रशासकीय कामातील गुंतागुंत.
18. भ्रष्टाचाराचे वाढते प्रमाण
19. उच्च पदस्थ लोकांचे ऐकमेकांशी साटेलोटे.
20. आरोग्य विषयक सोयी सुविधांचा अभाव
- 21 वाढती महागाई

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचा त्यांच्या कुटुंबावर होणारा परिणाम:-

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचा त्यांच्या कुटुंबावर मोठ्या प्रमाणात विपरीत परिणाम होतो, ह्या परिणामाचे काही ठळक मुद्दे पुढीलप्रमाणे आहेत:-

1. कर्ता पुरुष गेल्याने घरची आर्थिक स्थिती खालावते.
2. घरच्या व्यक्तींनी आत्महत्या केल्यामुळे घरातील इतर सदस्यांचे मनोबल कमी होते.
3. कर्ता पुरुष गेल्याने घरातील शिकणाऱ्या मुलांना शिक्षण अर्धवट सोडून मिळकतीचे मार्ग शोधावे लागतात.
4. विधवा स्त्री कडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टीकोन बदलतो.
5. कमावणारा पुरुष नसेल तर विधवा स्त्रीला अडचणीच्या वेळी कर्ज द्यायला बरेच लोक नकार देतात.
6. विधवा स्त्रीयांना मुलामुलीचे लग्न जोडण्यात बऱ्याच अडचणींना सामोरे जावे लागते.
7. कर्त्या पुरुषाशिवाय संसाराचा रथ व्यवस्थित चालत नाही त्यामुळे बऱ्याच कौटुंबिक समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

8. आत्महत्येला बळी पडलेल्या घरातील सामाजिक विकास खुंटतो.
9. आत्महत्येला बळी पडलेल्यांच्या शेतीतील भावी उत्पन्नात घट होते.
10. कर्त्या पुरुषाशिवाय विधवा स्त्रीला जीवन असुरक्षित वाटते.

उपाययोजना:-

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी तसेच ज्या कुटुंबात आत्महत्या झालेल्या आहेत त्यांच्यासाठी शासकिय पातळीवर, विद्यापीठ स्तरावर, सामाजिक संघटनांमार्फत तसेच एनजीओ मार्फत पुढीलप्रमाणे उपाययोजना व्हायला पाहिजे.

1. शेतकऱ्यांनी आत्महत्या का केली याच्या कारणांचा खोलवर शोध घेतला पाहिजे. शेतकऱ्यांच्या कुटुंबाला मानसिक आघात सहन करण्याची क्षमता कशी विकसित करता येईल याचा शासकिय पातळीवर प्रयत्न व्हायला पाहिजे.
2. शेतकऱ्यांच्या समस्यांकडे विशेष लक्ष देवून त्यांच्या निराकरणार्थ प्रयत्न व्हायला पाहिजे.
3. शेतकऱ्यांच्या समस्या निर्माणच होणार नाही यासाठी खूप प्रयत्न करावे लागतील.
4. शेतकऱ्यांची दलांकांकडून फसवणूक होणार नाही यासाठी योग्य यंत्रणा कार्यरत ठेवावी.
5. शेतकऱ्यांची व्यापाऱ्यांकडून फसवणूक होणार नाही यासाठी योग्य यंत्रणा कार्यरत ठेवावी.
6. शेतकऱ्यांची सावकारांकडून फसवणूक होणार नाही कायद्याच्या चाकोरीतून पळवाटा शोधण्यासाठी योग्य यंत्रणा कार्यरत ठेवावी.
7. शेतकऱ्यांना शेतीविषयक विशेष पॅकेज देण्यात यावे तसेच ह्या पॅकेजचे वितरण करणारी यंत्रणा प्रामाणिक कशी राहिल यासाठी योग्य यंत्रणा कार्यरत ठेवावी.
8. शेतकऱ्यांना शेतीविषयक कर्ज, पीक, विमा याबाबतीत जागृत करावे.
9. शेतकऱ्यांना देण्यात येणारी योजना त्यांच्यापर्यंत व्यवस्थित पोहचली किंवा नाही यासाठी योग्य यंत्रणा कार्यरत ठेवावी.
10. माहितीचा अधिकार योग्य रीतीने वापरण्यासंबंधी जन जागृती करावी.
11. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येवर राजकारण करणाऱ्यापासून सावध राहावे.
12. शेतकऱ्यांच्या मालाला योग्य भाव कसा मिळेल यासाठी उचित असे शासकिय प्रयत्न व्हायला पाहिजे.

13. कुटुंब नियोजन, सामुहिक विवाह पध्दती याविषयी समाजात जागृती व्हायला पाहिजे.
14. शेतकऱ्यांना चांगल्या प्रतीचे बी बियाणे पुरविण्याची शासकिय पातळीवरची योग्य यंत्रणा कार्यरत ठेवावी.
15. आत्महत्या ग्रस्त कुटुंबाला शासकिय मदत, एन जी ओ कडूनही मदत कशी मिळेल, त्यांच्या कुटुंबाविषयी सतत जाणून घेणारी योग्य यंत्रणा कार्यरत ठेवावी.
16. कृषी, अकृषी व मुक्त विद्यापीठांनी शेतकऱ्यांच्या समस्या, उपाय, आधार व संधी या संबंधी अभ्यासक्रमांची निर्मिती करावी.

उपसंहार:-

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचा प्रश्न खूप मोठा गंभीर प्रश्न आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांमार्गे त्यांच्यावरील कर्ज, शेतीतील उत्पन्न कमी, मुलीच्या लग्नात हुंडा, सावकारांकडून शेतकऱ्यांची फसवणूक, बे भरवशाची शेती, सोयी सुविधांचा योग्य प्रमाणात लाभ न घेणे, प्रशासकीय कामातील गुंतागुंत, भ्रष्टाचाराचे वाढते प्रमाण, उच्च पदस्थ लोकांचे ऐक्येकरीती साटेलोटे, आरोग्य विषयक सोयी सुविधांचा अभाव, वाढती महागाई असे अनेक कारणे आहेत. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांमुळे घरची आर्थिक स्थिती खालावते, इतर सदस्यांचे मनोबल कमी होते, विधवा स्त्री कडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टीकोन बदलतो, सामाजिक विकास खुंटतो. आत्महत्येला बळी पडलेल्यांच्या शेतीतील भावी उत्पन्नात घट होते तसेच कर्त्या पुरुषाशिवाय विधवा स्त्रीला जीवन असुरक्षित वाटते. शेतकऱ्यांनी आत्महत्या का केली याच्या कारणांचा खोलवर शोध घेतला पाहिजे. शेतकऱ्यांच्या कुटुंबाला शासकिय पातळीवर मदत व्हायला पाहिजे, शेतकऱ्यांच्या समस्यांकडे विशेष लक्ष देवून त्यां निराकरणार्थ प्रयत्न व्हायला पाहिजे. शेतकऱ्यांची व्यापाऱ्यांकडून, दलांकांकडून, सावकारांकडून, फसवणूक होणार नाही यासाठी योग्य यंत्रणा कार्यरत ठेवावी. शेतकऱ्यांना शेतीविषयक विशेष पॅकेज देण्यात यावे शेतकऱ्यांना शेतीविषयक कर्ज, पीक विमा कुटुंब नियोजन, सामुहिक विवाह, माहितीचा अधिकार, चांगल्या प्रतीचे बी बियाणे याबाबतीत जागृत करावे. असे केल्यास शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारेल व देशाचीही स्थिती सुधारेल.

संदर्भग्रंथ :

1. नरेंद्र लांजेवार : शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, चिंतन आणि उपाय, सुमेरू प्रकाशन, मुंबई, 2007
2. शिवनाथ बोरसे : शोध आणि बोध, वसुधा प्रकाशन नाशिक, 2005

झाडीपट्टी प्रदेशातील शालेय ते महाविद्यालयातील स्तरावरील शास्त्रीय संगीतातील समस्या - एक अध्ययन

प्रा. डॉ. अस्मिता नानोटी

अशोक मोहरकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
अड्याळ, जि. भंडारा.

परिचयना-
विद्यार्थी विकासासाठी झालेली झाडीपट्टी भागातील जगता एकमेकांच्या हातात हात घालून पाऊलबुल्लुंगद्वारे नव्या विद्या साधण्याचा प्रयत्न करित आहे. निसर्गातून निर्माण झालेल्या संगीताला विश्वव्यापी स्थान मिळाले असते. तरी शास्त्रीय संगीताची उगित झाडीपट्टी भागात फारच मोठ्या प्रमाणावर आहे. ही उगित भरून काढण्याकरिता झाडीपट्टी भागातील शास्त्रीय संगीत एक अभ्यासात्मक दृष्टिकोनातून विचार होणे गरजेचे आहे. शास्त्रीय संगीत हा जगातच शास्त्र आहे हे उक्त वाक्य आहे तर ते तत्समाख्याप्रधान प्रोहकवाक्यच होवे. शास्त्र समीत हा विश्वव्यापी झालेला, मनःशंती प्रदान करणारा महाविश्विकतेचा नित्यनवा अविष्कार करणाऱ्या उपासनेचा विषय आहे. "दृश्यत्या विचारणे माणस कधीच नित्य नसत. जिकण्यासाठी सर्वात पहिली ती आवश्यक पुरुष असते ती म्हणजे जिकण्याच्या विचाराची जिकण्याच्या विश्वव्यापी."

उच्च शिक्षण प्राप्त नैसात कालव्याप्तीत कस लावून मोठी उच्चप्याची अभ्यास झाडीपट्टी, प्राचीन भागातच आहे. मागील संशोधन प्रकल्पाने आम्ही प्राचीन भागातील, झाडीपट्टीतील नामसिक सुखसमाधानाच्या शोधात आहिल आसे नाही. त्याचवेळी शोधन करत आहिल ना. शास्त्रीय संगीतसाधना चढवून घेण्यात आलेला तर कलेकालन का होईना संगीताचे साधना जेव्हा होईना.

संशोधनाची उघिष्टे :-

- झाडीपट्टी भागात शास्त्रीय संगीताचे महत्व प्रतिपादन करणे.
- झाडीपट्टी भागात शास्त्रीय संगीताची अभिरुची वाढविणे.
- झाडीपट्टी प्रदेशातील भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर, गडचिरोली जिल्ह्यातील शास्त्रीय संगीताचे स्थान शोधणे.
- झाडीपट्टी भागातील संगीताला शास्त्रीय संगीताची जोड देणे.
- शास्त्रीय संगीताचा मानसिक स्वास्थावर होणाऱ्या परिणामाची जाणिव करून देणे.
- झाडीपट्टी भागात शास्त्रीय संगीतातून रोजगार निर्मितीचे साधणे.
- पशुधन आणि वनस्पतीवर शास्त्रीय संगीताचा होणारा

परिणाम.

वरिल उघिष्टे लक्षात घेऊन संशोधन अभिप्रेत आहे.

गृहितके :-

- झाडीपट्टी भागात शास्त्रीय संगीताचे अज्ञान/अल्पज्ञान.
  - झाडीपट्टी भागात शास्त्रीय संगीताच्या अभिरुचीचा अभाव.
  - झाडीपट्टी भागात शास्त्रीय संगीताचा प्रतिकूल प्रतिसाद.
  - शालेय, कनिष्ठ विद्यालयीन, महाविद्यालयीन स्तरावर शास्त्रीय संगीताचा अभ्यास कमात अभाव.
  - शास्त्रीय संगीतातील संस्था निर्मिताचा अभाव.
- संगीत ही विश्वभाषा आहे साहित्याला देखील भाषांतरावाचून देशोदेशीच्या सीमा उल्लंघता आल्या नाहीत पण संगीतरूपी

बाणाने कित्येक देशातील अंतःकरणांना मधुर जखमा झालेल्या आहे. संगीताला भाषा, धर्म, जातीचे बंधन नाही केवळ स्वरांनी नटलेले संगीत हे जर ग्रामीण भागात सखोलतेने अभ्यासले गेले तर झाडीपट्टी प्रदेशाच काय संपुर्ण चराचरात संगीताचे नंदनवन फुलेल. झाडीपट्टीतील धडपडणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा शोध घेतला तेव्हा असे आढळून आले की शिक्षणासाठी 20-25 कि.मी. जंगलातून पायी, आणि सायकलने प्रवास करणारे विद्यार्थी आहे. अशा विद्यार्थ्यांना संगीतासारखा आनंददायी, मानसिक आरोग्य व शरीर स्वास्थावर सुदृढ परिणाम करणाऱ्या विषयाची गरज आहे.

संगीताची मधुरता मनुष्याचा ताण तणाव कमी करते, अवजड वस्तुंचे काम करित असतांना, शेतात रोवतांना, जात्यावर दळतांना, ओवीरुपी, मंत्ररुपी, काव्यरुपी गायनाने मनुष्यांचे कष्ट निवारण होते. अनेक विश्रांत जीवांना अवघ्या विश्वाला मोहिनी घालणारी ही कला आहे संगीत ही मानवी आत्म्याची भाषा आहे. संगीतामुळे शारीरिक मानसिक आणि आत्मिक अशा सर्व स्तरावर बदल होऊ शकतात. संगीताचे प्रादेशिक भेद असले तरी मानवी भावनांचे समुच्चय करण्याचे कार्य घडून येण्यास ते आड येत नाही हे संगीताचे वैशिष्ट्य आहे ! मानवातील वंशिक, राष्ट्रीय, भाषिक असे सर्व प्रकारचे भेद मिटविण्याचे महान कार्य संगीतात आहे. भारतात अकबराच्या काळात हिंदु-मुसलमानांची मने एकत्र करण्याचे कार्य संगीताने केले आहे असे म्हणता येईल. संगीत सम्राट तानसेनासारखे महान संगीत तज्ञ राजदरबारामध्ये सन्मानाने वावरत असत. अकबराने आपली राजधानी सोडून स्वामी हरिदासांचे गायन ऐकण्यासाठी वृंदावनाची वाट धरली अशा प्रकारच्या ऐतिहासिक घटना संगीतामध्ये आहे. भारत ही संताची भूमी आहे, संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, संत कबीर, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, संत गाडगेबाबा हे सर्व संत कुठल्याही विद्यापीठात शिकले नाहीत मात्र राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, संत गाडगेबाबा यांच्या नावाने विद्यापीठ आहे. ही सर्व संत मंडळी त्यांच्या संगीत साधनेने आजही अमर आहे. हा संगीताचा होणारा परिणाम केवळ मानवावरच नाही तर पशु प्राण्यांवर सुद्धा होतो. मध्यप्रदेशात बैतूल जिल्ह्यातील कोठा नावाच्या गावात मात्र अशी एक गाय आहे जी संगीत ऐकल्याशिवाय दुध देत नाही. तिला संगीत ऐकवले तरच ती दुध देण्यास तयार होते. मैहरचे उस्ताद बाबा अल्लाउद्दीन खॉं सरोद वादन करित असतांना एक काळा सर्प येऊन बसत असे व वादन थांबताच

निमुटपणे निघून जात असे. पिंजऱ्यातील चवताळलेल्या सिंहाला पं. ओंकारनाथ ठाकुरांनी आपल्या गायनाने शांत केले. एवढे की पंडितजींच्या सांगण्यावरून पिंजऱ्याचा दरवाजा उघडला असता तो सिंह प्रसन्न चित्ताने पंडितजींचे हात चाटायला लागला हे तत्कालीन अनेक रसिक श्रोत्यांनी बघितले आहे. सृष्टीतील कोकीळा फक्त वसंतातच गाते पण या संगीताने मात्र प्रत्येक ऋतूला वासंतिक दिलासा दिला आहे. आज संगीताचा उपयोग म्युझिक थेरेपी म्हणून केला जातो. महान गायक पं. ओंकारनाथ ठाकुरांनी डॉ. जगदीशचंद्र बोस यांच्या प्रयोग शाळेत वनस्पतींवर प्रयोग केला ज्या झाडांना त्यांनी भैरव राग ऐकविला त्यांच्यावर एक विशेष चमक दिसून आली. जबलपुरच्या डॉ. गोरेंनी हे सिद्ध केले आहे की रोज झाडांना 30 मिनीट संगीत ऐकविले की त्यांची वाढ जलद गतीने होऊन त्यांना फळ जास्त प्रमाणात लागतात.

समाजस्वास्थासाठी संगीताने फार मोठे कार्य केले आहे. संगीत श्रवणाद्वारे रोगमुक्ती ही जरी नवी कल्पना नसली तरी तिचे बरेच प्रयोग पाश्चात्य देशात आणि भारतातही झालेले आहेत. परदेशातही आपले शास्त्रीय संगीत शिकविले जाते. अमेरिकेतील 30 टक्के लोक मानसिक व्याधीने ग्रासलेले आहे. मानसिक शांतीसाठी येथे शास्त्रीय संगीत शिकविले जाते व त्या साहाय्याने येथील लोक मनःशांती मिळवितात. अमेरिकेसारख्या प्रगत देशात भारतीय शास्त्रीय संगीत शिकविल्या जाते तर भारतात झाडीपट्टीप्रदेशात शास्त्रीय संगीत कां मागे राहावे ?

स्वतःच्या जीवनाचा स्तर स्वतःच्या मेहनतीने उंचावण्याची निर्विवाद योग्यता माणसाजवळ आहे. यापेक्षा प्रेरणादायी गोष्ट नाही. शास्त्रीय संगीताची महती अत्यंत विश्वासाने झाडीपट्टी प्रदेशात जर पटवून दिली तर त्यांच्यात आवड निर्माण होईल. एकदा संगीताची आवड निर्माण झाली की आपण पुन्हा यशस्वी होवू हा विश्वास आपोआप वाढीस लागेल. धडपडणाऱ्या मुलांची जिद्द आणि चिकाटी संगीत या विषयात त्यांना गोडी निर्माण करून पारंगत सुद्धा करू शकतो. अगदी बालकांपासून तर वृद्धापर्यंत शास्त्रीय संगीत रुजवण्याकरिता झाडीपट्टीभागात जर सातत्याने त्या-त्या गावात चर्चासत्रे अधिवेशने, सेमिनार घेणे, छोट्याखानी कार्यक्रम घेणे आवश्यक आहे. गावात कुठल्याही प्रकारचा स्टेज उपलब्ध नसतानाही हौशीने लोक दंडार, तमाशा, नाटके, मंडई ऐकतात. सुगीचे काम संपले की त्यांच्याकडे किरंगुळा मुळी नसतो. त्यांना करमणुकीचे साधन नसल्यामुळे

व्यसनाधीनता वाढीस लागते. शास्त्रीय संगीत हे माध्यम समोर ठेवले तर त्यांच्यात आवड-निर्माण होईल.

विकासाच्या दृष्टीकोनातून जर विचार केला तर शहरांचा विकास हा झाडीपट्टी भागाच्या तुलनेत अतिशय झपाट्याने सातत्याने होऊ लागला आहे. आजही झाडीपट्टीचा भाग हा विकासाचा दृष्टीकोनातून दुर्लक्षितच राहिला आहे. त्यात शास्त्रीय संगीत वावगे कसे ठरणार ? आजही काही जिल्ह्यात शास्त्रीय संगीत शालेय, कनिष्ठ, विद्यालयीन व महाविद्यालयीन स्तरावर सुद्धा पोहचलेले नाही.

उदाहरणादाखल दयाचचे झाले तर भंडारा जिल्ह्यात प्राथमिक शाळेपासून महाविद्यालयीन स्तरापर्यंत शाळा, कनिष्ठ महाविद्यालय, महाविद्यालयांची एकूण संख्या 3424 आहे. यामध्ये संगीत विषय शिकविल्या जाण्याच्या शाळा महाविद्यालयाची संख्या फक्त 25 आहे. यावरून झाडीपट्टी प्रदेशात (भंडारा, मोंदिया, गडचिरोली, चंद्रपूर) येथे संगीताची दिशा आणि दशा काय आहे हे जाणवते.

शालेय स्तरावर संगीत हा विषय कला आणि कार्यानुभव असा ऐच्छिक विषय आहे. शालेय स्तरावर शास्त्रीय संगीत अल्प प्रमाणात घेऊन शालेय स्तरावरील गीते जसे, स्वागतगीत, समुहगीत या प्रकारची गीते शिकविली जातात. शास्त्रीय संगीत हा विषय शालेय स्तर ते महाविद्यालयीन स्तरापर्यंत बोटार मोजण्याइतपत शिकविल्या जातो. शास्त्रीय संगीत शालेय स्तरापासून महाविद्यालयीन स्तरापर्यंत वाढविण्यास काही उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. संगीताची बैठक ही शास्त्रीय संगीत असते.

उपायोजना :-

- शाळा, महाविद्यालयांमध्ये संगीत विषय असणे आवश्यक आहे.
- चर्चासत्रे, अधिवेशन, सेमीनार आणि कार्यक्रम घेणे गरजेचे आहे.
- स्पर्धा घेऊन उघीपीत करणे.
- सांगीतीक संस्था निर्माण करणे.
- गावात एखाद्या ठिकाणी एकत्रित घेऊन विषयावर चर्चा करणे.
- शरीर, मन बुद्धी यांच्यावर आत्मकेंद्रित करणारा, संगीताचा अविष्कार समजवून सांगणे.

- शास्त्रीय संगीताच्या सी.डी./कॅसेट, ऑडीयो, व्हिडीयो यांच्या किमती कमी करणे.

निष्कर्ष :

संगीताचे धडे बालपणापासून गिरवलेत तर त्याची आवड निश्चीतच निर्माण होईल. त्यासाठी संगीत हा विषय शालेय जीवनापासून सुरू करायला हवा. शाळेमध्ये आवश्यक विषयांबरोबर संगीत हा विषय प्रत्येक शाळेत अनिवार्य करावा, जेणेकरून संगीताचे प्राथमिक धडे विद्यार्थ्यांना देता येतील व त्यांच्यामध्ये आवड निर्माण होईल. 'लिटील चॅम्स' सारख्या दूरदर्शनवरील कार्यक्रम त्यांच्यातले संगीताचे ज्ञान तेवढ्या पूरता जागृत करून मूरवून टाकण्यापेक्षा संगीत साधनेचा खरा अर्थ लहान बच्चे कंपनीच्या मर्मांमध्ये घट्ट बसवणे गरजेचे आहे. दोन गाणे म्हणून किंवा इतरांचे अनुकरण करीत गाणे गाऊन हिरो होण्यापेक्षा दोन राग पाच वर्षे आळवणारे पंडित भिमसेन जोशी होणे काळाची गरज आहे. हे पटवून द्यावे लागेल. हिरो हा काही काळापूरता मर्यादित आहे, परंतु भारतरत्न हा अमर आहे. हे जेव्हा कळेल त्या वेळेस खऱ्या अर्थाने शास्त्रीय संगीत कळेल. एन.सी.ई.आर.टी. किंवा तत्सम शिक्षण व्यवस्थेत बसणाऱ्या शैक्षणिक चळवळींनी संगीता-संदर्भात सखोल विचार करावा आणि शालेय जीवनापासून 'संगीत' हा विषय अनिवार्य करावा. महाविद्यालयांमध्येही संगीताच्या प्रचार व प्रसारासाठी संगीत विषय असायलाच हवा. संगीताने मन प्रसन्न होते म्हणून मोबाईल मधील गाणी आवडीने ऐकणारी मुलं शास्त्रीय संगीत का ऐकत नाहीत ? त्याचे कारण आमचा त्याच्यावर भर नाही व ज्ञान नाही. खेळाच्या जगात ज्या ताकतीने आटया-पाटया किंवा खो-खो वर लक्ष वेधले गेले नाही; त्यामुळेच आटया-पाटया, खो-खो मागे पडलेत. ज्यावर जास्त प्रसिद्धी त्याच गोष्टी जास्त प्रचलित होतात. शास्त्रीय संगीताच्या सी.डी., कॅसेट्स यांचे भाव फार वधारलेले असतात. पंडिता किशोरी अमोणकर, शोभा मुद्गल, परविन सुलताना, पं. भिमसेन जोशी या सारख्या अनेक दिग्गजांच्या शास्त्रीय संगीताच्या सी.डी. किंवा कॅसेट 300 रु. ते 400 रु. किंमत असल्यामुळे सामान्य माणसाला विकत घेणे पेलवत नाही. त्यामुळे सामान्य माणसाची शास्त्रीय संगीत ऐकण्याची भूक मंदावते. 'व्हाय थिस कोलावरी डी' सारखी गाणे कमी किंमतीत मिळतात. अगदी 15 ते 20 रुपयात त्यामुळेच ती सामान्यांपर्यंत जाऊन पोहचतात आणि शालेय, महाविद्यालयीन विद्यार्थी व सामान्यगण आळवू लागतात. एखादा

राग नाही, याचेही कारण लक्ष वेधणे होय. म्हणून शाळा-महाविद्यालयांमधून शास्त्रीय संगीताचा पाया पक्का करणे गरजेचे आहे. संगीत एक संस्कार आहे. तो जर बाल्यावस्थेपासून जर मिळाला त्याचा रोजगार निर्मितीसाठी निश्चितच उपयोग होऊ शकतो. संगीतातील केवळ कंठ संगीतच नव्हे तर त्याचा वाद्यसंगीत, तबला, गिटार, बासरी, सतार, संवादीनी, व्हॉयलिन या सारखे अनेक वाद्य वाजविणारे जास्तीत जास्त कलाकार निर्माण होऊन संगीताचे जर महत्व कळले तर मनुष्य इतर व्यसनाधिनतेपासून परावृत्त होऊ शकतो. म्हणून समाजात संगीताचे स्थान असणे अत्यंत गरजेचे आहे. शासनाने जर संगीत ह्या विषयाकडे लक्ष दिले तर संगीत विषयापासून मनुष्याला रोजगार ही भरपूर प्रमाणात मिळू शकते. समाजातील रोजगारासंबंधी विषयांची दरी कमी होण्यास मदत होईल. व्यवसायाभिमुख शिक्षणामध्ये संगीत हा एक अत्यंत दर्जेदार असा विषय आहे.

आधारभूत ग्रंथ :

- 1) ओम् नाद्रब्रम्ह - जाने. 1997
- 2) ताण आणि आरोग्यविषयक मानसशास्त्र - डॉ. वी. एन. बर्वे
- 3) संगीत कला विहार - नोव्हेंबर 1991
- 4) भारतीय संगीत एवं मनोविज्ञान - वसुधा कुळकर्णी
- 5) 'स्वरसेतू' त्रैमासिक - जाने-मार्च 2005
- 6) संगीत ते समाधी - मनोहर हरकरे

नारायण सुर्वे यांची कविता

प्रा. डॉ. सौ. प्रतिभा खिरे

डॉ. एम. के. उमाळे, कला विज्ञान व आर. मोखारे वाणिज्य महाविद्यालय,
भामटी, नागपूर

महाराष्ट्रात साम्यवादी विचारसरणीची लाट इ.स. 1930 ते 1935 च्या दरम्यान उसळली आणि सामाजिक चिंतनाचे युग सुरु झाले. अनंत काणेकर, अनिल, कुसुमाग्रज, विंदा करंदीकर, शरश्चंद्र मुलिबोध यांच्या बरोबरच नारायण सुर्वे यांचे नांव साम्यवादी कवी, कामगारांचा कवी म्हणून प्रसिध्द आहे.

आशय आणि अभिव्यक्तीच्या बाबतीत आपले स्वतंत्र स्थान साठोत्तरी काव्यात निर्माण करणारे, 'जनतेचा कवी' म्हणून लोकप्रियता मिळविणारे नारायण सुर्वे यांनी आपल्या कवितेत श्रमिकांचे, कष्ट करणाऱ्यांचे, शोषितांचे, पीडितांचे दुःख धारदार शब्दात व्यक्त केले आहे.

डॉ. अक्षयकुमार काळे म्हणतात, "नारायण सुर्वे हा केवळ साम्यवादी कवितेचाच नव्हे तर एकुण मराठी काव्याचाच महत्त्वपूर्ण टप्पा आहे. स्वतः कामगार असल्यामुळे 'जसा जगत आहे मी तसाच शब्दात आहे' असे बिनदिवकतपणे आणि मोठ्या सार्थ अभिमानाने ते म्हणू शकले."

'सनद' काव्य संग्रहातील प्रस्तावनेत सुर्वेनी मनोगत व्यक्त केले ते चिंतनीय आहे ते असे, "आपण लोकावर प्रेम करायला आधी शिकले पाहिजे. अंतःकरणपूर्वक प्रेम केले पाहिजे त्यांच्यावर, मग पहा लोक कसे भरभरून तुमच्याशी बोलू लागतात, तुमचे शब्द ते स्वतःच्या हृदयात जपून ठेवतात. त्यांचे वारंवार उल्लेख करतात. कष्टकऱ्यांची बोटे मातीने मळली असतील परंतु त्यांचे अंतःकरण मळकट नसते."

त्यांचे 'ऐसा गा मी ब्रह्म', 'माझे विद्यापीठ', 'जाहीरनामा', 'सनद', हे प्रसिध्द काव्यसंग्रह आहेत. या काव्यसंग्रहातील कवितातून कामगारांचे, शोषितांचे दुःख व्याकुळ करणारे आहे. हृदयाला भिडणारे आहे. या वास्तवजीवनात सुर्वेना धैर्य देणारी जर कोणती गोष्ट असेल तर ती कविता! याविषयीचे सुर्वेचे मनोगत बघण्यासारखे आहे. ते म्हणतात "माझ्यात उध्दटपणा येऊ नये याची काळजी मी सतत घेत आलेला आहे. कारण जीवन जितके समजले त्यापेक्षाही ते अधिक कठोर आहे, अधिक भीषण आहे. आणि ते आपले नवे कलावंत, नव्या कलाकृती जन्माला घालणार आहे. त्या नव्या क्रांतीकारक

कालखंडाला पुन्हा सामोरे जाताना मान उंच करण्याइतके धैर्य माझ्यात राहिले पाहिजे. समोरच्या वास्तवाने आणि माझ्या कवितेने तेवढे धैर्य मला नक्कीच दिलेले आहे". आणि म्हणूनच सुर्वे धारदार तीक्ष्ण शब्दरुपी शब्दाने लढले आहे.

नारायण सुर्वे यांच्या कवितेचा विचार करतांना त्यांच्या पहिल्या काव्यसंग्रहापासून विचार करावा लागेल. डिसेंबर 1962 मध्ये 'ऐसा गा मी ब्रह्म' हा सुर्वेचा पहिला काव्यसंग्रह प्रकाशित झाला, आणि अनेकांचे लक्ष वेधले गेले. कारण आधुनिक समाजजीवनातील वेदनेची चित्रे शब्दबद्ध करित असताना भावी जीवनाविषयी आशावाद जपणारी सुर्वेची वृत्ती होती. कुसुमाग्रजांनी या काव्यसंग्रहाच्या प्रस्तावनेत, "श्री सुर्वे हे कामगार जीवनाशी केवळ समरस झालेले नव्हे, तर ते जीवन प्रत्यक्षात अनुभवणारे कवी आहेत." असे म्हटले आहे. स्वतः कामगार असल्यामुळे त्यांचे कवितेतील जग कामगारांचे, कष्टकऱ्यांचे आहे. केवळ जगण्यासाठी त्यांना रोज संघर्ष करावा लागतो. हमाली करणारे, कारखान्यात मजुरी करणारे, पोस्टर चिकटवणारे असे विविध कष्टकरी जग सुर्वेच्या कवितेत आहे. कष्टकऱ्यांचे जीवन हलाखीचे असते. अबुदाराच्या शेजारीच बेअब्रु झालेल्यांची घरे असतात, आणि सुखासीन आयुष्याच्या शेजारालाच दारिद्र्य नांदत असते. 'चारशब्द' या कवितेत 'कामगार आहे मी तळपती तलवार आहे' या ओळी बरेच काही सुचवितात.

थोडे साहिलेले, पाहिलेले, जोखिलेले आहे.

माझ्या जगाची एक गंधवेणा त्यात आहे.

केव्हा चुकलो, मुकलो नवे शिकलोही आहे.

जसा जगत आहे मी तसाच शब्दात आहे.

बकाल वाटणाऱ्या जगातील मानवी भाव व्यक्त करणारी ही कविता आहे. कष्टकऱ्यांच्या जगाचे झळझळीत रूप, भविष्यकाळातील स्वप्नाचे आभास व कष्टकऱ्यांच्या जगातील मानवी भावांचे दर्शन सुर्वेच्या या कवितेतून होते. "मराठी काव्याचे मानदंड या पुस्तकात डॉ. स. रा. गाडगीळ म्हणतात" सुर्वेचा विद्रोह ज्या परिस्थितीतून प्रगट झाला, त्या परिस्थितीचे,

दैन्य-दारिद्र्याचे, व्यथा वेदनांचे अतिशय विदारक चित्र सुर्व्यांनी आपल्या कवितेत रेखाटले आहे. ते या भेसूर परिस्थितीचे केवळ शाब्दिक वर्णन करीत नाहीत; प्रत्यक्ष ते भेसूर जीवनच साक्षात वाचकापुढे उभे करतात.

नारायण सुर्वेच्या कवितेतील जीवनविषयक जाणीव साधी आहे. त्यांची कविता मनाला भिडते. ती सहज आकलनीय असून पुन्हा पुन्हा वाचावीशी वाटते कारण त्यांच्या कवितेचा घाट साधा, सहज आकलनीय आहे. गोष्टी रुपाने अनुभव स्वीकारणे, अनुभवांना मुर्तरूप देणे या पध्दतीमुळे ते वाचकांशी, श्रोत्यांशी कवितेतून प्रत्यक्ष संवाद साधतात.

याच संग्रहातील 'दोन दिवस' ही प्रसिध्द कविता पहाण्यासारखी आहे.

दोन दिवस वाट पाहण्यात गेले,

दोन दुःखात गेले.

हिशोब करतो आहे किती राहिलेत डोईवर उन्हाळे,

तर कधी ते 'क्षण माघारी गेले' या कवितेत प्रण्याचे सुंदर स्वप्न व्यक्त करतात.

मला ही वाटते तिला हात धरून न्यावे,
निळ्या सागराच्या कुशीत बिलगून बसावे

कष्टकरी जीवनातील वेदना, आईचे वात्सल्य आणि आईच्या मृत्यूतील कारुण्य व्यक्त होते ते 'माझी आई' या कवितेत!

आधीचे नव्हतेच काही
अश्रुंना घालीत अडसर
जागत होतो रात्रभर
झाले पुरते कलंदर

या कवितेतून भावनेच्या पातळीवर राहणारा उत्कट अनुभव प्रकट होतो.

सुर्वेचा 'जाहीरनामा' या संग्रहातील 'कार्लमाक्स' ही कविताही अशीच गोष्टरुपाने व्यक्त होते.

माझ्या पहिल्या संपातच
माक्स मला असा भेटला
नंतर जानकी अक्का म्हणाली वळिखलस ह्याला
ह्यो आमचा माक्स बाबा
जर्मनीत जनमला, पोतभर ग्रंथ लिवले
आणि इंग्लंडच्या मातीला मिळाला.

या कवितेत सुर्वे संसारी असून विरक्त, बुध्दीमान असून सामान्य, कष्टकऱ्याशी नाते ठेवणारे, कलेविषयी आस्था बाळगणारे असे त्यांची विविध रूपे या कवितेतून दिसून येतात.

'ऐसा गा मी ब्रह्म' या कविता संग्रहात कविचे भाव बदलतांनाही दिसतात.

रोटी प्यारी खरी आणखी काही हवे आहे,
याचसाठी माझे जग राजमुद्रा घडवीत आहे.

असा आशावाद दिसतो तर 'घडल्या जाणाऱ्या युगाचा मी खरा स्वामी' असे 'युगस्वामी' या कवितेत सुध्दा हाच आशावाद आहे.

'माफ करा' या कवितेत ठाम जगायचे कसे? ते निश्चित केले आहे.

जगणे कठीण झाले तरी जगायचे आहे,
जीवनापासून पळून जावे तर जावे कुठे?
उठ! तेवढी ती कोपऱ्यातली तलवार शोधून ठेव,
एके काळी तिच्यावर मी माझे नशीब घासले होते.
ही कविता संघर्षाचे प्रतीक आहे.

'जाहीरनामा' ही कविता विसाव्या शतकातील सर्व मानवजातीला उद्देशून आहे.

किती वेळा आपण जमा झालोत माखाड्याच्या पोथीत
कितीदा आयुष्य निघाले होते मोडीत.
एकटाच आलो नाही युगाची ही साथ आहे,
सावध असा, तुफानाची ही सुरुवात आहे.
'चार शब्द' कवितेत त्यांनी असा आत्मविश्वास व्यक्त केला आहे.

समुह चित्रण हे सुध्दा सुर्वेच्या कवितेचे वैशिष्ट्य आहे. आपल्या अनुभवांच्या घाटाला अनुरूप अशी समुह चित्रणाची रचना त्यांनी केली आहे. 'माझे विद्यापीठ', 'मुबई', 'जाहीरनामा' या कविता या बाबतीत बघण्यासारख्या आहेत.

'ना घर होत ना गणगोत, चालेन तेवढी पायाखालची जमीन होती,

दुकानाचे आडोसे होते, मोफत नगरपालिकेची फुटपाथ खुलीच होती'.

याकुब नालाबंदवाल्याचा प्रसंग सुध्दा भावविश्व करतो, सभोवतालच्या बकल वस्तीतून माणूसकीचे प्रकटीकरण होते. याकुब मेला दंग्यात, नव्हते नाते, तरीही माझ्या डोळ्याचे

पाणी खळले नाही.

उचलले प्रेम तेव्हा मिलाद कलयांच्या गजरात मिसळल्या शिवाय राहिले नाही.

या शब्दातुन कारुण्य आणि याकुब विषयीचे माणुसकीचे भाव प्रकट होतात तर आता आलोच आहे जगात, वावरतो आहे या उघड्या नागड्या वास्तवात, जगायलाच हवे, आपलेसे करायलाच हवे, कधी दोन घेत, कधी दोन देत अशी या कवितेत जीवनाविषयीची प्रतिक्रिया व्यक्त होते.

‘मुंबई’ ही कविता आत्मकथाच आहे.

“पटकूर खांद्यावर टाकून, सह्यांद्री घाट उतरून
माझा बाप तुझ्या दारावर उभा राहिला श्रम घेऊन”

नारायण सुर्वेच्या ‘माझे विद्यापीठ’ या संग्रहातुन लालबाग परळ भागात राहणाऱ्या कामगारांची, मराठी कवितेत न भेटणारी सुखदुःखे दिसतात. या कवितेत सलग घटना, प्रसंग, सलग दृश्ये असतात. या सर्वांचे स्पष्ट ठसठशीत वर्णन दिसते. वेगवेगळ्या स्वभावाची माणसे, त्यांची सुखदुःखे, त्यांचे भावनिक ताण याचे चित्रण दिसते. त्यांची कविता वाचकाशी सहज संवाद साधते. माणूस आणि वास्तव यांच्या परस्पर संबंधाचे चित्रण करणारी कविता आहे. तसेच आपले विचार, आपल्या श्रद्धा, जीवनाच्या काही अंगाबद्दल अनुकुलता तर काही वेळा विरोध, जीवनाबद्दलच्या अपेक्षा, आपली स्वप्ने हे सर्व सुर्वे वाचकासमोर मांडतात.

कामगार जगाचे वास्तव, त्यातील माणसे, त्यांची सुखदुःखे व श्रद्धा याचा प्रत्यय येतो. पोस्टर चिटकवणारी पोरे, कामगार मोर्चाचे नेतृत्व केल्याचे अभिमानाने सांगणारा बाप, अलबेल्या, छेळछेबेल्या, गिऱ्हाईकांची सेवा करणाऱ्या चंद्रा, इंदु यांचे चित्रण, नेहरू गेल्यानंतरचे कामगार जगातले वातावरण यातील ताणतणाव सुर्वे साकार करतात. नवरा बायकोचे, प्रियकर प्रेयसीचे नाते असते भावना शृंगाराची असली तरी काही ठिकाणी सहजीवनाची असते. उदा.

‘हारलो कैकदा झुंजीत, तूच पाठीवर शीड उभारलेस
हताश होऊन गोठले, तूच पाठीवर हात ठेवलास
आणि ज्या खडकावर घुसळलीस मान त्या माणसांवर
विश्वास ठेव (विश्वास ठेव)

असे म्हणतात तेव्हा प्रेमाची आणि प्रेमातून सहजीवनाची
अपेक्षा बाळगतात.

‘कर्जपुत्र’ या कवितेत बापाने कर्ज काढून मुलाचे लगीन साजरे करावे, मुलाने कर्जातच ताशेवाजंत्र्यासह मिरवावे ‘छान बाहुली शेजारी काळे हुरुपले खांदे’ असा अनुभव घ्यावा व शेवटी

“वर्गणीच्या ताटीवरच गुंडाळून गेलो पुढे आक्रोशानी टाळ
मागे,

आम्ही कर्जपुत्र” असा शेवट झाला.

‘अस्तित्वाच्या पोकळीतून’ नाहीशा झालेल्या नवऱ्याच्या नावाने रडण्याला कुढण्याला किंमत नसते.

‘जेव्हा मी या अस्तित्वाच्या पोकळीत नसेन तेव्हा एक कर, कढ आवर, नवे हिरवे चुडे भर, उगीचच चिरवेदनेच्या नादी लागु नको!

खुशाल तुला आवडेल असे एक नवे घर कर, मला स्मरून कर.

हवे तर मला विस्मरण कर!

मेलेल्याचे स्मरण ठेवणे आवश्यक नाही, उलट जास्तीत जास्त सुखाची अपेक्षा बाळगीत जगणे हे अधिक महत्त्वाचे आहे. हा स्त्रीवादी विचार त्यांनी व्यक्त केला आहे.

नारायण सुर्वेची कविता स्त्री-पुरुषामधील प्रेमाच्या अनादी, सनातन, रुपाचा वेध घेतांना दिसते. अशावेळी स्त्री-पुरुष संबंधापुरतेच नाही तर विवक्षित वास्तवात माणसांना, त्यांच्या भावनांना, त्यांच्या परस्पर संबधाना प्राप्त होणाऱ्या रुपांचा सुध्दा असाच शोध घेते.

‘त्या खिडकीपाशी नको रे डकंबू

काय कु रे

उसकी मैना रहती है ना उधर .....

सबकी नजर लगेगी तो बांदा .....

‘पोस्टर’ या कवितेत एक मित्र पोस्टर डकवणाऱ्या दुसऱ्या मित्राला सल्ला देतो. तर सुर्वेची ‘मुंबई’ ही कविता गद्य कविता आहे. कारण जीवनाबद्दलची व वास्तवाबद्दलची विधाने सिध्द करण्यासाठी ‘कविता’ असू नये. त्यासाठी गद्यच असावे लागते असे त्यांचे मत होते, त्यामुळेच त्यांचे लेखन एक पदरी, सरळ, एकच एक निश्चित साधु पाहणारे लेखन असते कारण ते नैतिक, धार्मिक आणि राजकीय श्रध्देतून झालेले असते.

“आपल्या स्वतंत्र अनुभवाने व व्यक्त करण्याच्या लक्ष्मीमुळे सुर्वेची आईवरील कविता अक्षर साहित्यात गणली जाईल.” असे मत प्रा. कृष्णा चौधरी यांनी व्यक्त केले आहे.

जेव्हा तारे विज्ञतात, गिरण्यांचे भोंगे वाजतात तेव्हा, आई झपाझप गिरणीकडे चालत जाते. मुलांना दोन पैसे मिळत. भिंग्या, पेपरे घेऊन फुगे उडवीत, मुले पक्षी होत. पण एक दिवस आई गेली. डोईवरील छत्र गेले. आता फक्त पाच भाऊ उरलेले.

त्याच रात्री आम्ही पाचांनी
एकमेकांना बिलगून आईची मायाच समजून
घेतली चादर ओढून
आधीचे नव्हतेच काही
आता आई देखील नाही
अश्रूंना घालीत अडसर
जगत होतो सत्रभर
झालो पुरते कलंदर

व्यवसायाने शिक्षिक असणाऱ्या सुर्वे यांचा कामगार जीवनाशी थेट संबंध होता. कामगार संघटनेत काम करत असतांना त्यांनी कामगारांच्या हक्कासाठी तीव्र संघर्ष केला. 1970 च्या शतकात त्यांचे नांव भारत, तत्कालीन सोव्हिएत रशिया आणि पूर्वेकडील काही देशामध्ये एक सक्रीय कामगार नेता म्हणून गाजत होते.

"सुर्वेच्या कवितेवरची सर्व समीक्षा 'कम्युनिस्ट' या सुर्याभोती फिरत असते." असे नरहर कुरुंदकर यांनी म्हटले आहे. ते खरेही आहे. सुर्वेचा व्यक्तीच्या आणि व्यक्तीसमुहाच्या सामर्थ्यावर विश्वास आहे. माणूस निर्माता असून त्याच्या जीवनात आज ना उद्या पहाट उगवणार आहे असा त्यांना विश्वास वाटतो. एका वेगळ्या समाजाची आणि त्याच्या भावजीवनांची नागर समाजाला ओळख करून देणाऱ्या सुर्वाना आयुष्यात अनेक मानसन्मान मिळाले. पण त्याने हरवून न जाता समाजातल्या शोषितांच्या, वंचितांच्या दुःखाची ओढ त्यांना कायम राहिली. क्रांतीची एक धगधगती ज्वाला सुर्यातच विलीन झाली. "सुधीर रसाळ यांचा संदर्भ अतिशय बोलका आहे ते म्हणतात" सुर्वे हा माणूस कम्युनिस्ट असेल पण त्याची कविता ही फक्त त्यांच्या व्यथेचा हुंकार आहे.

कलाकृती जर जिवंत हृदयातले शब्द घेऊन अवतरली असेल तर इतिहासात आणि रसिकांच्या हृदयात तिचे स्थान राहिलच हे निःसंशय! म्हणून उभ्या मराठी साहित्य जगताला ललकारी देणारे कविवर्य नारायण सुर्वे यांचे मराठी साहित्यातील स्थान ध्रुवासारखे अढळ आहे. त्यांची कविता दाहक अनुभवातून

जन्माला आली आणि व्यापक जीवनानुभवाला स्पर्शून गेली. सुर्वे यांची भाषा खऱ्या अर्थाने जनतेची बोलीभाषा आहे. बोलीभाषेचा अवलंब केल्यामुळे सौंदर्यनुभव इंद्रिय संवेदनाच्या प्रतिमातून, जीवंत स्वरूपात, शब्दातून प्रकट होतो. सुर्वे यांची कविता संवाद प्रधान गद्यप्राय असली तरी ती अनुभवाचा कस कायम ठेवणारी आत्मनिष्ठा युक्त कविता आहे. कवी स्वतः कामगार वर्गातील असल्यामुळे आपल्या कवितेची निर्मिती प्रक्रिया विशद करतांना 'मार्क्स' आपली निर्मिती प्रेरणा असल्याचे सांगतो. कामगाराचे आंगळ व लाजिरवाणे अगतिक जिणे चित्रित करणारा कवी निसर्गात सुध्दा रममाण होतो. तसेच साम्यवादी कवीचा स्त्री विषयक दृष्टीकोन पुरोगामी व क्रांतीकारी आहे. डॉ. अक्षयकुमार काळे नारायण सुर्वेच्या काव्यासंबंधी "आपल्या अस्तित्वासाठी संघर्ष करणाऱ्या व्यक्तीच्या जीवनातील, उद्गारातील न्याय्य हेरण्याची त्यांची क्षमता विलक्षण आहे. बोलीभाषेतील ठसका, तिच्या लकबी, तिच्यातील बारकावे हे सहजगत्या प्रकट करतात."

संदर्भग्रंथ :

- 1) नारायण सुर्वे 'सनद' ग्रंथाली इंडियन एज्युकेशन सोसायटीची महात्मा फुले कन्या शाळा, गोखले रोड, दादर, मुंबई
- 2) नारायण सुर्वे 'ऐसा गा मी ब्रह्म' 1991
- 3) नारायण सुर्वे 'जाहीरनामा' 1975
- 4) नारायण सुर्वे 'माझे विद्यापीठ' पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई
- 5) 'सर्वे सुर्वे' संपादन वसंत शिरवाडकर डिम्पल पब्लिकेशन ठाणे
- 6) डॉ. अक्षयकुमार काळे, "अर्वाचीन मराठी काव्यदर्शन" पा. ना. बनहट्टी, प्रकाशन नागपूर प्रथम आवृत्ती 1999
- 7) डॉ. स. रा. गाडगीळ "मराठी काव्याचे मानदंड" खंड दुसरा पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे प्रथम आवृत्ती 2005
- 8) डॉ. सुधीर रसाळ "बाह्य श्रद्धामुळे गुदमरलेली कविता" लेख "सर्वे सुर्वे" संपादन वसंत शिरवाडकर डिम्पल प्रकाशन वसई रोड स्टेशन जि. ठाणे

भारतीय पर्यटन विकास : एक प्रमुख आर्थिक व्यवसाय

प्रा. सौ. सुमित्रा भय्यासाहेब केदार
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

प्राचार्य अरुणराव कलोडे महाविद्यालय औंकारनगर नागपूर

प्रस्तावना :-

आजच्या जागतिकीकरणाच्या काळात देशातील एक प्रमुख आर्थिक व्यवसाय म्हणून त्याच्याकडे बघितले जाते. म्हणूनच महाराष्ट्र सरकारने 2011-12 चे वर्ष 'पर्यटन वर्ष' म्हणून घोषित केलेले आहे. विविधतेने नटलेल्या भारताचे भौगोलिक व्यक्तिमत्व पर्यटन व्यवसायासाठी फार अनुकूल आहे. भारताचा इतिहास मानवाला भुरळ पाडणारा आहे.

पंडीत जवाहरलाल नेहरूंनी आपल्या डिस्कव्हरी ऑफ इंडिया या ग्रंथात लिहिले आहे की, 'पूर्वी येथे अनेक लोक होवून गेले की, त्यांना जीवन म्हणजे काय? ते कळलेले होते. त्यांनी त्यांच्या विद्वतेने या देशाचा सांस्कृतिक विकास इतिहास घडविला, तो हजारो वर्षे जीवत आहे.' सर्व ऋतुंमध्ये सदाबहार असणाऱ्या देशात पर्यटनाला ब्रिटिश काळात सुरुवात झाली.

पर्यटनाची व्याख्या :- वर्ल्ड टुरिझम ऑर्गनायझेशन

ने पर्यटनाची अशी व्याख्या केलेली आहे की, "Travel to and stay in places outside their usual environment for more than twenty four (24) hours and not more than on consecutive year for leisure, business and other purposes not related to the exercise of an activity remunerated from within the place visited" ग्रामीण पर्यटन, समुद्र पर्यटन, मेडिकल टुरिझम, इको टुरिझम याला फार महत्त्व आलेले आहे. तसेच कृषि पर्यटन, अध्यात्मिक पर्यटन, साहसी पर्यटन, ऐतिहासिक पर्यटन, हेही महत्त्वाचे आहे.

पर्यटन व्यवसायाचे महत्त्व :-

आधुनिक काळात पर्यटन व्यवसायाचे महत्त्व तीन कारणांमुळे वाढलेले आहे.

- 1) जगातील विकसित देशात प्रामुख्याने युरोप आणि अमेरिका:- या व्यवसायात मोठ्या प्रमाणावर लोकांना व्यवसाय उपलब्ध झालेला आहे.

- 2) जगातील अविकसित अशा काही देशांच्या अर्थव्यवस्थेतही या व्यवसायाचा सहभाग दिसून येतो.
- 3) या व्यवसायामुळे अनेक लोकांना डॉलर सारखे आंतरराष्ट्रीय चलन उपलब्ध होते.

भारतातील विविधतेमुळे पर्यटन स्थळामध्ये सुद्धा भारताइतकी विविधता दुसरीकडे नाही. त्यामुळेच मॅक्समुल्लर यांनी म्हटले आहे. की, 'जगातील सर्वात संपन्न, शक्तीशाली व सुंदर देशा कोणता असेल तर तो भारत होय' प्राकृतिक विविधतेबरोबरच लोक जीवन, कला संस्कृती यामध्येही विविधता आहे. सुंदर पर्वत शिखरे, धबधबे, सुंदर किनारे, राष्ट्रीय उद्याने, विविध पशुपक्षी, पवित्र धार्मिक स्थळे पर्यटकांना आकर्षित करतात. तसेच भारताला वास्तुकला, शिल्पकला, यांचा संपन्न व प्रदीर्घ वारसा लाभल आहे. जगप्रसिद्ध ताजमहाल, अजिंठा वेरूळ लेणी, खजुराहो, कोणार्क येथील वास्तुकला व शिल्पे प्रसिद्ध आहेत. चित्रकला, हस्तकला, शिल्पकला, लोककला विशेष आहे. नृत्यकला व संगीतकला ही भारतीयांची प्रमुख संस्कृति आहे. कथक, भरतनाट्यम, कुचीपुडी, ओडिसी, मणिपूरी, भांगडा असे नृत्यप्रकार जगप्रसिद्ध आहेत. भारतीय संगीतकला अनेकांनी डोक्यावर घेतलेली आहे. म्हणूनच भारताला 'पर्यटकांचे नंदनवन' असे म्हणतात. अशा अनेक नैसर्गिक विविधतेमुळे देशात हजारो पर्यटन स्थळे निर्माण झालेली आहेत.

भारतात येणाऱ्या परदेशी पर्यटकांची संख्या दरवर्षी वाढत आहे. त्यामुळे आपल्या देशाला पर्यटनापासून मोठ्या प्रमाणावर परकीय चलन मिळते. तसेच रोजगाराच्या अनेक संधी मिळत आहेत. पर्यटन स्थळांचा शोध घेवून आर्थिक विकास करण्याच्या हेतूने इ.स. 1945 मध्ये सर जॉन सार्जंट यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमण्यात आली होती. पर्यटन विकासासाठी भारतात व भारताबाहेर पर्यटन कार्यालये स्थापन करण्यात आलेली आहेत. 1 मार्च 1958 रोजी वाहतूक मंत्रालयात एक स्वतंत्र पर्यटन मंत्रालयाची स्थापना करण्यात आली व पर्यटनाशी

संबंधित सर्व खाती या मंत्रालयाकडे सोपविण्यात आली. इ.स. 1965 मध्ये भारत सरकारने 'झा समितीच्या' शिफारशीनुसार हॉटेल कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया इंडियन टुरिझम कॉर्पोरेशन व इंडियन ट्रान्सपोर्ट टुरिझम अंडरटेकिंग या खाजगी कंपनी पर्यटन विभागात विलीन केल्या. इ.स. 1966 मध्ये भारत सरकारने पर्यटन विभागाची पुनर्रचना केली. त्यानुसार भारतीय पर्यटन विकास महामंडळ (ITDC) म्हणून ओळखले जाऊ लागले. जुलै 1968 मध्ये सार्वजनिक बांधकाम खात्याकडे ताबा असलेली हॉटेल अशोका, जनपथ व एडमिनिस्ट्रेटिव्ह रिफॉर्म कॉर्पोरेशन यांचा ताबा भारतीय पर्यटन विकास महामंडळाकडे देण्यात आला. या महामंडळाकडे सहा सहाय्यक कंपन्या आहेत.

1. आसाम हॉटेल अशोक कॉर्पोरेशन लि.
2. रांची अशोक बिहार हॉटेल कॉर्पोरेशन लि.
3. उत्कल अशोक हॉटेल कॉ लि.
4. मध्यप्रदेश अशोक हॉटेल का. लि.
5. पॉडिचेरी अशोक हॉटेल कॉ लि.
6. डोनापोला अशोक हॉटेल कॉ. लि यांचा समावेश आहे. या महामंडळाने निवास व भोजन व्यवस्था, आंतरराष्ट्रीय विमानतळावर मुक्त व्यापारी केंद्र चालविणे, दर्जेदार आकर्षक पर्यटन साहित्य उपलब्ध करून देणे इ. कार्ये हाती घेतली आहेत. भारतीय पर्यटन विकास महामंडळ देशांत अनेक ठिकाणी हॉटेल व्यवस्थापन कॅटरिंग व न्युट्रिशन संस्था चालवते.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील पर्यटन विकास :-

इ.स. 1967 मध्ये पर्यटन व नागरी हवाई वाहतुक मंत्रालयाची स्थापना झाली. पर्यटनाचे स्वतंत्र मंत्रालय, हॉटेलस व इतर सुविधांमुळे झालेले वाढ, प्रसिध्दी व जाहिराती यामुळे या क्षेत्रात वाढ होवून सेवाक्षेत्र वाढत आहे. दरवर्षी भारतात सुमारे पन्नास लाख पर्यटक येतात. स्थानिक पर्यटकांची संख्या 5 कोटी आहे. 2009 पर्यंत भारताला 100 अब्ज अमेरिकन डॉलर्स कामई झाली तर 2016 पर्यंत हे उत्पन्न 275.5 अब्ज डॉलर्स जाईल असा. अंदाज राज्य पर्यटन मंत्रालयाचा आहे. अलीकडे 17.9 मिलेनियन विदेशी पर्यटक भारतात आहे. तर देशांतर्गत पर्यटक 740 मिलेनियन होते. एकूण पर्यटक भारतातील महाराष्ट्र, तामिळनाडू दिल्ली उत्तरप्रदेश राजस्थान या पाच राज्यात येण्याचे प्रमाण जास्त आहे. देशांतर्गत पर्यटकांमध्ये आंध्रप्रदेश उत्तरप्रदेश तामिळनाडू व महाराष्ट्र यांचे प्रमाण जास्त आहे.

पर्यटनाचे फायदे :-

1. **रोजगारनिर्मिती** :- भारतासारख्या अति लोकसंख्या असलेल्या देशात पर्यटन व्यवसाय रोजगारावर निर्मितीचे प्रमुख साधन आहे. या व्यवसायात प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रोजगार आहे. या व्यवसायात प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रोजगाराच्या मोठ्या संधी प्राप्त होतात. भारतीय नियोजन आयोगाचे सदस्य श्री डॉ. नरेंद्र जाधव यांनी येत्या काळात पर्यटन क्षेत्रात 96 लाख नोकऱ्या उपलब्ध होतील. असे म्हटले आहे. मात्र एम्प्लायमेंट ट्रेन्ड्स सर्व्हेक्षणानुसार (M.E.T.S) पर्यटन क्षेत्रामुळे हॉस्पिटॅलिटी क्षेत्रात 426668 नविन नोकऱ्या उपलब्ध, होतील.

प्रत्यक्ष रोजगारामध्ये हॉटेलस, अल्पोपहागृहे, मार्गदर्शक, वाहतुक इ. क्षेत्रामधील रोजगाराचा समावेश होतो. तर अप्रत्यक्ष रोजगारामध्ये शेती, हस्तकला, बांधकाम, पशुपालन, मासेमारी इ 40 क्षेत्र येतात. पर्यटकांच्या आवडीप्रमाणे फुले, शेतीपिके, फळे, भाज्या, दुग्धउत्पादन, पशुउत्पादने पर्यटन स्थळांजवळील शेतकरी घेतात. पर्यटकांच्या मागणीनुसार विविध कलाकुसरायुक्त वस्तु, भरतकाम, हस्तकाम केले जाते. पर्यटन स्थळांच्या विकासासाठी रस्ते रेल्वे, इमारती, विमानतळ इ. बांधकामे केली जातात. त्यामुळे अनेकांना रोजगार मिळतो.

2. **स्थानिक रोजगार** :- पर्यटनामुळे स्थानिक रोजगार मोठ्याप्रमाणावर उपलब्ध होतात. विदेशी पर्यटक देशातील महानगरे व प्रमुख पर्यटन स्थळांना भेटी देतात इ.स. 2004 मध्ये स्थानिक पर्यटकांची संख्या 368 दुशलक्ष होती.

3. **विदेशी चलन** :- पर्यटन हे विदेशी चलन मिळविण्याचे प्रमुख साधन आहे. भारतात येणाऱ्या विदेशी पर्यटकांच्या संख्येत दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. इ.स. 2010 मध्ये वर्ल्ड ट्रेव्हल व टुरिझम कौन्सिल (WTTC) च्या अपेक्षेप्रमाणे 1.970 बिलियन रु. भारताला या व्यवसायातून मिळाले असून ते एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या 3.1 टक्के आहे. तर अप्रत्यक्षरित्या मिळालेले हे उत्पन्न एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या 8.6 टक्के आहे.

4. **गुंतवणूक वाढ** :- अर्थतज्ज्ञांच्या मते भांडवल हे उत्पादनाचे महत्वाचे अंग आहे. एस मेडलिक यांच्या Economic Importance of Tourism या ग्रंथात पर्यटनातील एकूण गुंतवणूकीच्या 90 टक्के भांडवल स्थिर व निश्चित वस्तूच्या स्वरूपात गुंतवले जाते. त्यामुळे भांडवल परत मिळण्याची शाश्वती पर्यटन व्यवसायात अधिक असते. त्यामुळे नफा सुध्दा जास्त मिळतो.

5. **प्रादेशिक विकास :-** आपल्या देशात साधन संपत्तीचे वितरण असमान होते. काही राज्ये आर्थिक दृष्ट्या मागासलेली आहेत. परंतु गोवा हिमाचल प्रदेश, जम्मू काश्मीर या राज्यांमध्ये नैसर्गिक सौंदर्य अधिक असल्यामुळे इथे पर्यटनाला खुप वाव आहे.

6. **इतर उद्योगांचा विकास :-** पर्यटनाचा अप्रत्यक्ष परिणाम देशातील निरनिराळ्या उद्योगांवर होतो. कुटिरोद्योग, व्यापार, हॉटेल्स या उद्योगांना चालना मिळते.

7. **वाहतुकीचा विकास :-** पर्यटनामुळे वाहतुकीच्या विकासाला चालना मिळते. पर्वतीय भागात रस्ते बांधले जातात. गेल्या तीन दशकापासून पर्यटनामुळे हवाई वाहतुकीला उत्तेजन मिळत आहे. दळणवळणाची साधने विकसित केली जातात.

8. **आंतरराष्ट्रीय सहकार्य :-** देशादृष्ट्या सामंजस्य वाढते. दुसऱ्या देशाबद्दल गैरसमज दूर होतात. देशाच्या अर्थव्यवस्थेत पर्यटनाच्या वरील योगदानाशिवाय गरिबी निर्मूलन विकासालाही चालना मिळते.

पर्यटन विकासाचे घटक :- काही घटक पुढीलप्रमाणे

1. **पर्यटन स्थळांचा विकास :** ज्या पर्यटन स्थळांकडे पर्यटक येतात. त्या स्थळांचा अधिक विकास करण्याकरित, साधन संपत्ती स्रोत वाढवून त्याचे नियोजन करून पर्यटन स्थळांची जाहिरात करावी लागेल.

2. **पर्यटन सुविधा पुरविणे :** भारतीय पर्यटन व्यवसायात सुविधांचा अभाव दिसून येतो. पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी हॉटेल्स, निवास, वाहतुक व मनोरंजनाच्या सोयी उपलब्ध करून दिल्यास पर्यटनाचा विकास तर होईलच, शिवाय आयुर्वेद, मसाज केंद्रे लोककला व संगीताचाही विकास होईल.

3. **विक्री व्यवस्थेच्या विकास :** भारतातील हस्तोद्योग, ग्रामोद्योग, भरतकाम, सुतीकाम, रेशीमकाम यांचा विकास करावा कस्टम फ्री वस्तुच्या विक्रीची सोय पर्यटन स्थळी करावी.

4. **शांतता व सुव्यवस्था :** पर्यटनाचा अधिक विकास होण्यासाठी शांतता व सुव्यवस्था असणे आवश्यक आहे. बॉम्बस्फोट, दहशतवाद यामुळे पर्यटन व्यवसायावर विपरीत परिणाम होतो. पर्यटन स्थळी स्त्रियांना सुरक्षितता असावी.

5. **शिक्षण :** युवकांना पर्यटनविशयक शिक्षण व संशोधनास चालना द्यावी. मेडिकल टुरिझम, इको टुरिझम यासारख्या क्षेत्राच विकास करावा.

6. **शेजारील राष्ट्रांशी सलोख्याचे संबंध :** भारतात पर्यटनाचा अधिक विकास होण्यासाठी शेजारील राष्ट्रांशी सलोखा ठेवणे आवश्यक आहे. त्यामुळे सीमाजवळील पर्यटन स्थळांचा अधिक विकास होईल

निष्कर्ष :-

रोजगार निर्मिती, परकीय चलन व मानवी विकासाला आधार देणारा हा आर्थिक व्यवसाय आधुनिक काळात झपाट्याने विकसीत होणे फार गरजेचे आहे. त्यासाठी शासनाने ठोस पावले उचलावीत.

1. सरकारचे पर्यटन व्यवसायासंबंधी अनुकूल, सरकारात्मक धोरण असावे.
2. या व्यवसायाला उत्तेजन देण्यासाठी विविध योजना आखून सवलती द्याव्या.
3. शासनाचा पर्यटन विभाग हवाईसेवा देणाऱ्या संस्था स्थापन कराव्या त्यासाठी बॅचलर कोर्स इन एअरलाईन्स, टुरिझम अॅन्ड हॉस्पिटॅलिटी मॅनेजमेंट, बॅचलर ऑफ टुरिझम स्टडी, ट्रॅव्हल टुरिझम, एम.ए. इन टुरिझम मॅनेजमेंट असे शिक्षणक्रम राबवावेत.
4. पर्यटन स्थळांचे नकाशे काढून प्रदर्शने भरवावीत अशा अनेक योजना भारत सरकारने राबवल्यास निश्चितच पर्यटन व्यवसाय यशोशिखरावर पोहचेल यात शंका नाही.

संदर्भग्रंथ सूची :-

1. Annual report 2009-2010, ministry of tourism government of India.
2. UNWTO World Tourism Barometer Jan 2010.
3. World Tourism Organization Jan 2010
4. डॉ. एस.बी. शिंदे, पर्यटन भूगोल फडके प्रकाशन, कोल्हापूर 2009
5. प्रा. डॉ. बबन भिवसेन जाधव, शिक्षण महर्षी दादासाहेब लिमये महाविद्यालय कळंबोडी, नवी मुंबई.
6. डॉ. नागतोडे व पारधी, पर्यटन भूगोल, विद्या प्रकाशन, नागपूर 2006.
7. Tourism statistical at a glance, 2010 ministry of Tourism government of India.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे 'स्त्री' विषयक कार्य - ऐतिहासिक अध्ययन

प्रा. डॉ. रश्मी बंड

इतिहास विभाग प्रमुख

गोविंदराव वारजुकर कला, वाणिज्य महाविद्यालय, नागभीड

भारताच्या इतिहासात 20 व्या शतकाचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. कारण हयाच शतकात भारताने स्वातंत्र्याच्या रूपाने राजकीय क्रांतीचा आणि राज्यघटनेच्या रूपाने सामाजिक क्रांतीचा विजय पाहिला. भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे स्वतंत्र भारताच्या घटनेचे शिल्पकार म्हणून ओळखल्या जातात त्याचबरोबर दलितांच्या चळवळीचे प्रमुख नेते, हिंदू समाजव्यवस्थेत आमूलाग्र सुधारणा घडवून आणण्यासाठी झटणारे एक समाजसुधारक, समाजजिवनात वेळोवेळी निर्माण होणाऱ्या प्रश्नांचा शास्त्रशुद्ध पध्दतीने सखोल अभ्यास करून त्यावर भाष्य करणारे एक व्यासंगी विचारवंत म्हणून भारताच्या इतिहासात त्यांची गणना केली जाते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपले व्यक्तिमत्व आणि कार्य यांच्या द्वारे भारताच्या समाजजीवनावर आपला ठसा उमटविला आहे.¹

डॉ. आंबेडकरांचा स्त्री मुक्तीचा विचार :-

गौतम बुद्ध, म. जोतीबा फुले, आणि कबीर या तीन गुरूंच्या वैचारिकतेतून डॉ. आंबेडकरांची स्त्री - मुक्तीची विचारधारा निर्माण झाली. आपल्या विदेशातील निवासाच्या काळात पाश्चात्य स्त्री व भारतीय स्त्रियांच्या स्थितीची तुलना त्यांनी केली. जागतीक महिला विषयक प्रश्नांचा त्यांनी सूक्ष्मपणे अभ्यास केला. पाश्चात्य स्त्रीप्रमाणे माझ्याही देशातील स्त्री - मुक्त असावी, प्रगत असावी, सुशिक्षित असावी असे त्यांना वाटू लागले.²

डॉ. आंबेडकरांनी स्त्री - मुक्तीचा विचार राष्ट्रीय दृष्टीकोनातून केला ज्या देशात 50: स्त्रिया स्वतंत्र नसतात तो देश अर्धाअधिक गुलाम असतो. असे त्यांचे मत होते. म्हणूनच भारताला खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र करण्यासाठी स्त्री मुक्तीचा विचार केला. स्वातंत्र्यापूर्वी आणि स्वातंत्र्यानंतर स्त्री - पुरुष समानतेसाठी कायद्याच्या माध्यमातून प्रयत्न केला.³

डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय समाजाचा सूक्ष्म अभ्यास केल्यानंतर

त्यांना असे दिसून आले की पुरुष प्रधान धर्मव्यवस्थेत स्त्रियांच्या विकासाचा विचार न करता, पुरुषांच्या विकासासाठी स्त्रियांचा कसा उपयोग करता येईल यावर धर्मशास्त्रांनी भर दिलेला आहे. बालविवाह, पुनर्विवाहास विरोध, विधवाविवाहास विरोध, सती जाणे या सामाजिक रूढी - परंपरेचे उदात्तीकरण करण्यात आले. अस्पृश्य स्त्रिया हया पुरुष संस्कृतीच्या गुलाम आहेतच पण वर्णश्रेष्ठ स्त्रियांच्याही गुलाम आहे म्हणून अस्पृश्य स्त्रियांचा उध्दार हे त्यांच्या सामाजिक चळवळीचे प्रमुख कार्य राहिले आहे. परंतु जेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राष्ट्रीय दृष्टीकोनातून सर्व स्त्रियांचा विचार केला तेव्हा इतर धर्मातील स्त्रियांच्या उद्वारासाठी तेवढेच कार्य केलेले आहे. 'भारतातील जाती' 'हिंदू स्त्रियांची उन्नती व अवनती' 'पाकिस्तान अर्थात भारताची फाळणी' तसेच 'भ. बुद्ध आणि धम्म' 'स्त्रिया व प्रतिक्रांती (खंड-4)', 'मनूचे वेड (खंड - 3)', या ग्रंथामधून त्यांनी सर्व स्त्रियांच्या उध्दारासाठी विचार प्रगट केले आहे. त्यात मुस्लीम स्त्रियांची पडदा पध्दत, धर्मांतर, कायदेशीर हक्क या प्रश्नांची त्यांनी चर्चा केली आहे.⁴

आंतरजातीय विवाहास प्राधान्य :-

जाती नष्ट करण्याचा उपाय म्हणून आंबेडकरांनी आंतरजातीय विवाहावर भर दिला होता मुला मुलींना शिक्षण मिळाले व कोणत्याही क्षेत्रात सहकार्याने काम करण्याची संधी मिळाली तर ते आपला जोडीदार स्वतःच निवडून तो किंवा ती आपल्या जातीची आहे किंवा नाही याची चिकित्सा करण्याची त्यांना गरज वाटत नाही, म्हणून आंबेडकर म्हणत असे की आंतरजातीय किंवा आंतरधर्मीय विवाह घडून येण्यासाठी एकत्र काम करण्याची मुला मुलींना संधी मिळाली पाहिजे तरच जातीसंस्थेचे निर्मूलन होईल.⁵

स्त्रीच्या गुलामगिरीवर आधारलेल्या कुटुंबसंस्थेत मूलभूत बदल घडवून आणून भारतीय घटनेमध्ये असलेल्या स्वातंत्र्य समता व बंधुता या तत्वावर तिची पुर्नरचना करण्याची डॉ. आंबेडकरांची

इच्छा होती. डॉ. आंबेडकरावर संविधान निर्मितीची जबाबदारी सोपविण्यात आली. तेव्हा त्यांनी स्त्रीस्वातंत्र्याच्या दृष्टीने कार्य केले.⁶

प्रबोधन :-

डॉ. आंबेडकरांनी स्त्री - मुक्तीच्या चळवळीला गतिमान करण्यासाठी समाज प्रबोधन आणि कायदा या दोन्ही मार्गांचा अवलंब केला. बाबासाहेबांना वाटायचे की 'कोणत्याही समाजाच्या प्रगतीचे मोजमाप हे स्त्रियांच्या प्रगतीच्या आधारेच केले जाते म्हणून सामाजिक चळवळीत स्त्रियांचा सहभाग असावा. यासाठी त्यांनी ठिकठिकाणी महिला परिषदा भरवून स्त्री शक्तीला जागृत करण्याचा प्रयत्न केला.⁷ 1925 साली प्रांतिक बहिष्कृत परिषदेच्या अध्यक्षीय भाषणात त्यांनी हिंदूशास्त्राचा तीव्र निषेध केला आणि आपल्या भगिनींना त्यांच्या गुलामगिरीची जाणीव करून दिली. 25 डिसेंबर 1927 रोजी महाड येथे 'मनुस्मृती' या ग्रंथाचे दहन करून स्त्री, शुद्रांना हिंदूधर्माच्या जाचक बंधनातून मुक्त केले. 23 ऑक्टोबर 1928 रोजी सायमन कमिशनपुढे साक्ष देतांना वयात आलेल्या सर्व स्त्रीपुरुषांना मताधिकार असावा अशी सर्वप्रथम मागणी केली. हीच मागणी पुढे त्यांनी गोलमेज परिषदेत मांडली. डॉ. आंबेडकरांच्या प्रबोधनामुळेच 1930 च्या नाशिक येथील काळाराम मंदिर सत्याग्रहात पहिली अटक होणारी तुकडी स्त्रियांचीच होती असे दिसून येते. 1942 च्या जुलै महिन्यात (18,19 तारखेला) मोहन पार्कच्या सभेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले की, 'स्त्रियांच्या संघटनेवर माझा विश्वास आहे. स्त्रियांचा समाजातील प्रचलित असलेल्या अनिष्ट आणि घातक रुढी नष्ट करू शकतात'. 20 जुलै 1942 च्या नागपुरात आयोजित केलेल्या अखिल भारतीय दलितवर्ग परिषदेत स्त्रियांचा सहभाग इतका वाढला की, महिलांचे स्वतंत्र अधिवेशन घेण्यात आलेल्या परिषदेत 20-25 हजार स्त्रिया सहभागी झाल्या होत्या. तसेच 1942 च्या शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनच्या स्थापनेनंतर स्त्रियांमध्ये मोठ्या प्रमाणात जागृती होत असल्याचे दिसून येते. ज्या काळात उच्चवर्णीय स्त्रिया घरांचे उंबरठे ओलांडून समाजकार्यासाठी बाहेर पडत नसे अशा काळात अस्पृश्य वर्गातील अशिक्षित महिला देखील सामाजिक समतेच्या हक्काच्या प्राप्तीसाठी बाबासाहेबांच्या चळवळीमध्ये सक्रिय सहभागी होत होत्या. हाच आंबेडकरांनी केलेल्या प्रबोधन कार्याचा परिणाम होय असे दिसून येते.⁸

घटनात्मक तरतुदी :-

भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून स्त्रीवर लादलेली हजारो वर्षांपासुनची आर्थिक - सामाजिक गुलामगिरी नष्ट करण्यात आली. भारतीय संविधानाच्या मूलभूत अधिकारांमध्ये सर्व नागरिकांना कायद्यापुढे समानता दिली असून धर्म, वंश, जात लिंग या कारणावरून भेदभाव करणे हा गुन्हा ठरविण्यात आला. द्विभार्या प्रतिबंधक कायदा अमलात आणला. पतीच्या आणि पित्याच्या मालमत्तेत स्त्रीला वारसा हक्क मिळवून दिला. दत्तक कायदानुसार एखादी मुलगी ही दत्तक घेतल्या जाऊ शकते हे त्यांनी सिध्द केले. देवदासी प्रथेला विरोध केला.⁹ या बिलाचे एकूण 9 भाग होते. त्यात 139 कलम आणि सात सूची होत्या.

हिंदूकोड बिल :-

डॉ. आंबेडकरांनी केवळ दलित स्त्रीच नजरेसमोर ठेवली नाही. तर हिंदू स्त्रीच्या उत्थानासाठी 'हिंदू कोड बीलाची' रचना केली.¹⁰ स्त्रीला खऱ्या अर्थाने एक नागरिक, एक स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून जगता यावे यासाठी पुढील अधिकार दिले. 1) स्त्रियांना घटस्फोटाचा अधिकार 2) घटस्फोट दिल्यास पोटगीचा अधिकार 3) दुसरा विवाह योग्य कारण नसल्यास अवैध ठरून स्त्रीला स्थैर्य 4) स्त्रियांना दत्तक घेण्याचा व दत्तक जाण्याचा अधिकार 5) स्वतःच्या मिळकतीवर स्त्रीचा अधिकार 6) वडिलांच्या मिळकतीत मुलांच्या बरोबरीने मुलींना समान हिस्सा 7) मुलीला वारस होण्यास अधिकार 8) आंतरजातीय विवाहास मान्यता 9) स्त्रीला स्वतःचा वारसा निश्चित करण्याचा अधिकार मिळाला.

डॉ. आंबेडकरांच्या हिंदू कोड बिलाला संसदेत विरोध झाला हे बिल पूर्णतः पास होण्याची शक्यता नसल्यामुळे डॉ. आंबेडकरांनी मंत्रीपदाचा सप्टेंबर 1951 मध्ये राजीनामा दिला. काही काळानंतर ते बिल पास झाले या बिलामुळे संपूर्ण भारतीय स्त्रीच्या विकासाचा प्रगतीचा मार्ग मोकळा झाला याचे श्रेय आंबेडकरांना जाते.¹¹ हिंदू कोड बिलासारख्या कायद्याची भारतीय समाजव्यवस्थेत परिवर्तन आणण्याच्या दृष्टीने आवश्यकता होती हे पुढे काळाने सिध्द केले.

स्त्री शिक्षणावर भर :-

डॉ. आंबेडकरांनी स्त्री मुक्तीच्या चळवळीला शिक्षणाच्या माध्यमातून सशक्त करण्याचा प्रयत्न केला. 1942 च्या

नागपूरच्या अखिल भारतीय दलित परिषदेच्या तिसऱ्या अधिवेशनात ते म्हणाले, 'एखाद्या समाजाच्या स्त्रियांच्या प्रगतीवरून त्या समाजाच्या प्रगतीचे मोजमाप करता येते. ¹² मुलींना जे उच्च शिक्षण दिले जाईल ते व्यवहारी असावे, जीवनाला उपयुक्त असावे, राष्ट्रोपयोगी असावे ही उच्चशिक्षणामागची त्यांची भूमिका होती. औरंगाबाद येथे मिलीद महाविद्यालयाची स्थापना केली व या महाविद्यालयात जास्त संख्येने मुलींना येता यावे यासाठी 'महाविद्यालय ते शहर' बससेवा उपलब्ध करून दिली. ¹³ डॉ. आंबेडकरांना मुला - मुलींच्या सहाशिक्षणांची कार्यप्रणाली अपेक्षित होती. स्त्रियांचे लहान मुलांवर बालवयातच चांगले संस्कार करून देशाचे उत्तम नागरिक घडविण्यात महत्वाचा वाटा उचलू शकतात असे आंबेडकर ठामपणे म्हणत असे. ¹⁴ स्त्रियांना सक्षम शिक्षण दिल्याने त्यांच्यात जागृती निर्माण होईल तसेच त्या नौकरी, व्यापार आणि औद्योगिकरणात प्रत्यक्ष भाग घेऊन सामाजिक अर्थकारणात महत्वाची भूमिका करू शकतील असा विश्वास डॉ. आंबेडकरांना होता. ¹⁵ 1951 ला भारतात स्त्री - शिक्षणाचे प्रमाण केवळ 8.86 टक्के होते तर त्यात वाढ होऊन 2001 सालापर्यंत 51.16 टक्के झाले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नवनिर्मितीच्या प्रक्रियेत स्त्रियांचा वाटा महत्वाचा आहे. डॉ. आंबेडकर रमाबाई आंबेडकर यांना लिहीलेल्या पत्रात म्हणतात 'मी स्त्रीमुक्तीसाठी व स्त्री उन्नतीसाठी लढणारा एक योद्धा आहे. स्त्रियांची प्रतिष्ठा वाढविण्यासाठी आवश्यक जो संघर्ष केला त्याचा मला सार्थ अभिमान आहे.' यावरून डॉ. आंबेडकरांची स्त्रीविषयक भूमिका स्पष्ट होते. ¹⁶

आज स्त्री चा विज्ञान, तंत्रज्ञान, शिक्षण या सर्व क्षेत्रात जो महत्वपूर्ण सहभाग आहे. त्यामागे डॉ. आंबेडकरांचे विचार व कर्तृत्व यांचे फार मोठे योगदान आहे. डॉ. बाबासाहेबांनी औरंगाबाद येथे एक अनाथाश्रम काढून अनाथ, गरीब, परित्यक्ता, कुमारी माता यांना आधार दिला हा त्यांचा संकल्प म्हणजे स्त्री मुक्तीसाठी एक महत्वाचे पाऊल होते. ¹⁷

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घटनेच्या मुलभूत हक्कामध्ये कलम 14 नुसार समानतेचा हक्क देऊन स्त्रियांच्या जीवनात ऐतिहासिक क्रांती घडवून आणली. ¹⁸ मानव म्हणून स्त्रियांच्या प्रगतीशी मानवजातीची प्रगती निगडित आहे. म्हणूनच स्त्री-पुरुष संयुक्त लढयातूनच स्त्री-मुक्तीची चळवळ सामाजिक

परिवर्तनातून पुर्णत्वास जाऊ शकते. हे डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या कार्यातून अखिल समाजाला दाखवून दिले. म्हणूनच मानव म्हणून जगण्याच्या अधिकाराची जाणीव करून देणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे स्त्री - मुक्ती आंदोलनाचे प्रणेते ठरतात. ¹⁹

संदर्भ सूची

- 1) पंडित नलिनी, 'आंबेडकर' प्रकाशन ग्रंथाली, पहिली आवृत्ती, 30 नोव्हें. 1996, पृ.2
- 2) संपादक - डाहाट, डॉ. धनराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भाषणे आणि विचार खंड 1 स्त्री, संकेत प्रकाशन, नागपूर, द्वितीयावृत्ती 21 ऑक्टो.2007, पृ. 6
- 3) कित्ता, पृ. 5
- 4) कित्ता, पृ. 7
- 5) पंडित नलिनी 'आंबेडकर' पृ. 192
- 6) कित्ता, पृ. 216
- 7) डाहाट, डॉ. धनराज, डॉ. बा.आ.भा.आ.वि.खं.1 स्त्री पृ. 9-11
- 8) पाटील निरंजन 'आंबेडकरी तत्वविचार - दिशा आणि संघर्ष, प्रकाशक दि बुद्धिस्ट सोसायटी ऑफ इंडिया' प्रथमावृत्ती 2008, पृ. 58-62
- 9) लांजेवार, डॉ. ज्योती, 'फुले -आंबेडकर आणि स्त्री - मुक्ती चळवळ' संकेत प्रकाशन, नागपूर, संस्कारित आवृत्ती, ऑक्टो 2008 पृ. 40-41
- 10) कित्ता, पृ. 50
- 11) डाहाट डॉ. धनराज, डॉ. बा.आ.भा.आ.वि.खं.1 स्त्री पृ. 12-13
- 12) लांजेवार, डॉ. ज्योती 'फु.आ.आ.स्त्री.मु.चं' पृ. 42
- 13) डॉ. डाहाट, डॉ. बा.आ.भा.आ.वि.खं.1 स्त्री पृ. 14
- 14) संपादक, निंबाळकर, प्रा. वामन 'सामाजिक क्रांतीची दिशा -प्रबोधन प्रकाशन', पहिली आवृत्ती 14 ऑक्टोबर 2007 पृ. 17
- 15) पाटील निरंजन, आ.त.दि.आ.सं.पृ. 64
- 16) डाहाट, डॉ. बा.आ.भा.आ.वि.खं.1 स्त्री पृ. 5
- 17) कित्ता, पृ. 16
- 18) पाटील, निरंजन आ.त.दि.आ.सं.पृ. 63
- 19) कित्ता, पृ. 65

महाराष्ट्रातील जल व्यवस्थापन

प्रा. सौ. बैजू प्रकाश सोमलकर

राजे धर्मराव कला वाणिज्य महाविद्यालय आलापल्ली जि. गडचिरोली

गोषवारा

महानगरांमध्ये पाणीपुरवठ्यावर पडणारा ताण, उद्योग धंद्यांकडून होणारे भूजलाचे शोषण, कारखान्याच्या कचऱ्यामुळे होणारे घातक जल प्रदूषण आणि शेतीत वापरण्यात येणारी तीव्र खते व कीटकनाशके याद्वारे निघणारी रसायणे यामुळे भूजल अधिकच प्रदुषित होत चालले आहे, त्यामुळे पाण्याचा एकंदर उपलब्ध साठा दिवसेंदिवस कमी होत चालला आहे. परिणामतः पाण्याच्या उपलब्धतेची स्थिती अधिकच गंभीर होत चालली आहे.

महत्वाचे शब्द - भूजल, जल प्रदूषण, पाणी उपसा, पाणी समस्या, जलव्यवस्थापन

प्रस्तावना

सदस्यस्थितीत मानवाला भेडसावणाऱ्या ज्या प्रमुख समस्या आहेत. त्यातील घरगुती वापरासाठी स्वच्छ पाणीपुरवठा करणे ही एक समस्या होय. सातत्याने वाढणारा लोकसंख्येचा भार उद्योगधंद्याच्या वाढीमुळे बांधून पाणी उडून ते वापरले जात असले तरीदेखील भूजलाचा होणारा उपसा इतक्या प्रचंड प्रमाणात वाढला आहे. साधनाच्या अतिवापरामुळे पाणी टंचाईचे अष्टि निर्माण झाले आहे.

भारत आज जगातील सर्वाधिक पाणी वापरणारा देश ठरला आहे आणि त्याचे मुख्य कारण म्हणजे बेसुमार वाढणारी लोकसंख्या हेच होय. भारतातील पाणी वापराची टक्केवारी ही 13 टक्के इतकी आहे तर अमेरिकेत 9 टक्के व चीनमध्ये 12 टक्के पाणी वापर आहे. याच पद्धतीन पाण्याचा उपभोग वाढत राहिला तर भविष्यात तीव्र पाणई टंचाईचा सामना करावा लागेल.

पाण्याच्या हासाचे संकट घरगुती वापरासाठी विहिरीचा वापर करणाऱ्यांना विशेषत्वाने जाणवत आहे. कुपनलिकांचा प्रचार होऊन जास्तीजास्त खोलवरचे पाणी ऊपसावयास सुरुवात झाल्यामुळे खुल्या विहिरी कोरड्या पडतात. इतकेच काय कमी खोली असलेल्या कुपनलिकेचे पाणई देखील कमी होते. यातून जास्ततजास्त खोलवरचे पाणी खेचण्याचे पंप लाऊन अतिखोलवरच्या कुपनलीकांची स्पर्धा सुरू झालेली आहे. हाच

प्रकार काहीसा धरणांच्या बाबतीतदेखील म्हणता येईल. दोन देशांना जोडणाऱ्या नद्या असल्यास त्यांच्यामध्ये स्पर्धा निर्माण होऊन कलह निर्माण होतात. तसेच राज्यांमध्ये दोखील होते. जसे भारत पाकिस्तानमध्ये झेलम नदीच्या बाबतीत, तसेच कर्नाटक आणि तामिळनाडू या दोन राज्यांमध्ये असलेला कावेरी जलविवाद, नेपाल भारत कोसी नदी पाणी प्रश्न इत्यादी. याशिवाय आज भारतात झेलम, चिनाब, साबरमती, माही, पेन्नार आणि कावेरी या नद्यांचे पाणी घटू लागले आहे. महाराष्ट्रातल्या कृष्णा, गोदावरी आणि तापी या नद्यांमध्येही पाण्याची कमतरता जाणवु लागलेली आहे. या सर्वांचा परिणाम म्हणुन मागील दहा वर्षात भारतात भूजलाची पातळीदर वर्षी एक फुट या प्रमाणात खालावत चालली आहे.

महाराष्ट्रातील पाणी समस्या

पाण्याच्या अतिउपस्याची अनेक कारणे आहेत. त्यातील पहिले व महत्वाचे कारण म्हणजे वाढत्या लोकसंख्येचा भार हेच होय शिवाय वाढते शहरीकरण पाण्याच्या मागणीत वाढच करीत आहे. शहरी भागात प्रतीमाणशी प्रतिदिवशी 110 लिटर पाणई पुरवावे असा नियम आहे. तर ग्रामीण भागात हे प्रमाण 40 लिटर इतक शंजारीच विहिरी बांधून पाणी पुरविले जाते. शेतीवापरासाठी वापरण्यात येणाऱ्या पाण्यापैकी 50 टक्के पाणी हे जमिनीचा उपसा करूनच वापरले जाते तर औद्योगिक क्षेत्रात पाण्यावर अवलंबून असलेल्या कारखान्याच्या संख्येत सातत्याने वाढ होत असून जमिनीतील पाण्याच्या उपस्याचे प्रमाण आणखीनच वाढले आहे. व यातूनच पाणीटंचाईची भीषण समस्या निर्माण होत आहे.

महाराष्ट्र राज्यातील अनेक ग्रामीण भागामध्ये उन्हाळ्यात पराकोटीची पाणीटंचाई असते. यावर उपाययोजन करताना शासनही हतबल होऊन जातो. सांगली जिल्ह्यातील एका नागरिकाने तर महाराष्ट्र राज्यातील 71 दुष्काळग्रस्त तालुक्यांमध्ये पाणीटंचाईवर कोणती उपाययोजना केली, यावर उच्च न्यायलयात एक याचिका सादर केली. यावर महाराष्ट्र शासनाने दिलेले उत्तर पुढीलप्रमाणे -

महाराष्ट्र शासनाद्वारे एका वर्षात 1136 खडेगावांना 310 टॅकद्वारे 6 लक्ष 84 हजार 867 लोकांना पाणी पुरवठा करण्यासाठी

19 कोटी 22 लाख रूपये खर्च केले. ही आकडेवारी सादर केली या आकडेवारीवर न्यायालयाने आक्षेप घेऊन शासनाला तपशील मागितला. 1 हा तपशील सादर करण्याकरिता पाणी समस्येवर अभ्यास करण्याकरिता महाराष्ट्र शासनाने श्री. माधव चिळे यांच्या अध्यक्षतेखाली एक आयोग नेमला, त्यांनी दिलेला अहवाल असा की, महाराष्ट्रातील एकूण 40758 खेड्यांपैकी 276544 खेड्यात म्हणजे टक्केवारीने सांगायचे झाल्यास 67.80 टक्के खेड्यातव 45896 लहान खेड्यांपैकी 25808 म्हणजेच 56.23 टक्के पाण्यात पाणई टंचाईची भीषण समस्या होती.

1972 पूर्वी व नंतरच्या भूजल विकास परिस्थितीचे अवलोकन केले असता असे निदर्शनास येते की, 1972 पर्यंत भूपृष्ठावरील पाणी मुबलक स्वरूपात उपलब्ध असल्याने भूजल उपश्याकडे विशेष कल नव्हता. त्यानंतर मात्र विहरिच्या संख्येत वाढ झाली. उपसा साधन तंत्रज्ञानही विकसित झाले. शासनाकडून नवीन विहिरी आणि उपसा साधनांसाठी अनुदान, वीज क्षेत्रात सवलती, हरति क्रांती आंदोलनांतर्गत अधिक पाणी शोषणाऱ्या पिकांचे / बियांचे वितरण, या कारणांमुळे भूजल उपसा सुरू झाला. पुनश्चरीत पाणी आणि भूजल उपसा यामध्ये समतोल न राहिल्याने बऱ्याच भागात भूजल पातळी दिवसेंदिवस खाली जाऊ लागली. परिणामी 1972 साली महाराष्ट्रात भीषण दुष्काळ पडून तीव्र पाणी टंचाई निर्माण झाली, त्यावेळी सर्वप्रथम टँचाकरद्वारे पाणी पुरवठा केला होता. पुढे ही पद्धत तशीच चालू राहून खेड्यांच्या संस्थेत मात्र भार पडत गेली. घरगुती पाणी पुरवठ्यासाठी शासनाने मोठ्या प्रमाणात कुपनलिका योजना सुरू केल्या काही काळ सुखाचा गेला पण पुढे बऱ्याच कुपनलिका कोरड्या पडल्या आणि टँचाकरवर अवलंबून राहण्याची वेळ त्याच्यावर आली.

पावसाच्या पाण्याद्वारे पुनश्चरण

महाराष्ट्र राज्याचे श्रेत्रफळ 307577 चौ.की.मी. आहे, तर महाराष्ट्रातील सरासरी प्रचन्न्यमान हे 143.3 सेमी. आहे. पावसामुळे पडणाऱ्या पाण्यापैकी दरवर्षी 32.96 अब्ज घनमीटर पाणी जमिनीत मुरले जाते, त्यापैकी वर्षाकाठी 31.21 अब्ज घनमीटर पाण्याच उपसा केला जातो. आणि हे प्रमाण उपलब्ध पाण्याच्या 48 टक्के इतके आहे. ही सरासरी संपूर्ण महाराष्ट्र क्षेत्राची आहे. परंतु संपूर्ण महाराष्ट्रात सर्वच ठिकाणी सारखा पाऊस पडत नाही..

कोकण, मुंबई, महाबळेश्वर, या भागात भरपूर पाऊस पडतो तर अहमदनगर, सोलापूर व मराठ्यांच्या अनेक तालुक्यामध्ये

अतिशय कमी म्हणजे 30 सेमी. इतकाच पाऊस पडतो. म्हणजे हे स्पष्ट आहे की, बऱ्याच ठिकाणी पुर्नभरनापेक्षा अधिकचा उपसा होतो. सर्वेक्षणातून असे निर्दर्शनात आले की, काही तालुक्यांमध्ये पाणी समस्या अतिगंभीर, काही ठिकाणी गंभीर तर बहुसंख्य ठिकाणी निमनांभीर आहे भूजल साठ्यातून अतिउपसा हे पाणी टंचाईचे कारण असले तरी काही ठिकाणी मात्र भूजल साठे प्रदुषित असणे हे ही एक कारण आहे. अकोला, अमरावतीतील काही भागात खाऱ्या पाण्याचे साठे आहेत. तर भंडारा, चंद्रपूर, नांदेड, व औरंगाबाद जिल्ह्यातील काहिठिकाणी पाण्यातील फ्लोराईड हे प्रमाणापेक्षाही जास्त आहे. याशिवाय वनांचे घटत चाललेले प्रमाण हेही पाणी समस्येचे महत्वाचे कारण होय. देशात कागदोपत्री जरी वनक्षेत्र 33 टक्के असले तरी प्रत्यक्षात मात्र ते फक्त 19 टक्के इतकेच उरलेले आहे आणि ही एक चिंतनीय बाब होय.

महाराष्ट्रातील जलनीती

शेतजमिनीचे संधारन असो की वन संरक्षण उद्योग विकास असो की पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न जैव विविधतेचे संरक्षण असो की विकासाची प्रक्रिया, सर्वांचा अनन्यसाधारण संबंध पाण्याशी असतो. परंतु तेच पाणी आता घटत चालले आहे. व ही बाब दीवसेंदीवस अधिक गंभीर होत आहे. यावर उपाययोजना म्हणुन महाराष्ट्र राज्याने एक जल नीती तयार करून पाणी वापराचा क्रम आखलेला आहे. शेतीचा मात्र तिसरा क्रम लागतो. कृषी प्रधान महाराष्ट्र राज्यात शेतीला प्राधान्यक्रम असायला हवा होता. वास्तविक 2002 च्या भारताच्या जलनीतीत शेतीला प्राधान्य दिले परंतु त्याकडे दुर्लक्ष झालेले आहे. चौथा क्रम पर्यावरणीय व पर्यटन इत्यादि मनोरंजनात्मक वापरासाठी देऊन जलनीती घोषित केली.

महाराष्ट्र शासनाने पाण्याच्या स्रोतांचे व वापराचे नियंत्रण करण्यासाठी 2005 साली महाराष्ट्र जल संसाधन नियमन यंत्रणा अधिनियम पारित केला. या अधिनियमाचे मुख्य उद्दिष्ट महाराष्ट्रातील जल संसाधनांचा योग्य समन्वय आणि शाश्वत वापर व्हावा हे आहे. मात्र या कायद्याचा मुख्य भर भूपृष्ठावरील पाण्याचा सिंचनासाठी वापर कसा कराव यावर आहे.

2007 मध्ये महाराष्ट्र शासनाने नीतीचा एक नवा आराखडा तयार केला आहे. परंतु तो तसाच थंड वस्त्यात पडला आहे.

सारांश

आपल्या पृथ्वीचा जवळपास 72 टक्के भाग हा पाण्याचे व्यापलेला आहे तथापी अत्यंत महत्वाची गंभीर बाब म्हणजे या उपलब्ध जलसाठ्यापैकी केवळ 2 ते 3 टक्के जलसाठा हा

पिण्यायोग्य असल्याचे दिसून येते. केवळ या एकमेव बाबीवरून जलसंवर्धनही काळाची गरज आहे असने म्हणणे जास्त संयुक्तिक ठरेल. पृथ्वीतलावर आपणास शुद्ध पाण्यासाठी दोन पर्याय उपलब्ध आहेत. नैसर्गिक स्रोत - जसे की नद्या, ओढे यांच्या उगमाजवळ असलेले पाणी हे शुद्ध असते. परंतु फक्त 2 ते 3 टक्के पाणी जपून वापरणे गरजेचे आहे. अन्धथा पाण्याचे भीषण दुर्भिक्ष निर्माण झाल्याशिवाय राहणार नाही.

निष्कर्ष :

सद्यस्थितीत भूजल विकासापेक्षा जल व्यवस्थापनाचा प्रश्न अधिक महत्वाचा आहे. पावसाच्या पाण्याचा साठा करणे, पाणी जमिनीत मुरविने इत्यादी योजना सर्व स्तरावरून राबविने काळाची गरज बनलेली आहे. "जल ही जीवन है" या उक्तीप्रमाणे पाण्याचा थेंब न थेंब वाचविण्याची गरज आहे. नाही तर तिसरे महायुद्ध झाले तर ते पाण्यासाठीच होईल असे म्हटल्यास वावगे होणार नाही.

उपाय योजना :

जल संवर्धनाच्या दृष्टीने विविध पातळीवरून अनेक प्रयत्न

होत आहेत. व यावर अनेक उपाययोजना सुचविण्यात आलेल्या आहेत. त्यांची अंमलबजावणी होणे हेही तिकेच गरजेचे आहे. त्यातील काही उपाय योजना प्रामुख्याने रेनवाटर हार्वेस्टिंग हा एक सर्वोत्तम पर्याय होय. घराच्या छतावरील पाणी पावसाळ्यात योग ठीकाणी शोषखड्यामध्ये जिरविल्यास भूगर्भाच्या पाण्याच्या पातळीमध्ये निश्चितपणे वाढ होऊ शकते. या शिवाय शेतात ठिकठिकाणी बांध, पाट, चर, शेततळी या द्वारे पाण्याची साठवणूक करून शेती उत्पादनासाठी पाण्याची गरज भागविता येऊ शकते.

उपलब्ध नैसर्गिक जलसाठा जपून वापरणे, तसेच त्याचा गैरवापर टाळणे व पाण्याचा पुनर्वापर करणे या गोष्टीवर प्रत्येकाने गांभीर्याने विचार करणे आवश्यक आहे.

संदर्भसूची :

- 1) दैनिक सकाळ, जानेवारी 2, 2008
- 2) 'नेचर' ऑगस्ट 2009

बेरोजगारीवर शस्त्र सहकार क्षेत्र अस्त्र

डॉ. मंजूशा राजेंद्र ठाकरे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय काटोल रोड, नागपूर

विकास ही सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. संपूर्ण देशाचा विचार करता दारिद्र्य, कुपोषण व बेरोजगारी इ. समस्या अजून देशात मोठ्या प्रमाणावर आहे. महारष्ट्रात तर 30% अधिक जनता दारिद्र्य रशेखाली राहते. राज्यातील विशेषतः आदिवासी भागात कुपोषणाचा प्रश्न अजूनही भेडसावत आहे. पर्यावरणाच्या हासामुळे झालेला पाऊस पाण्यावर विपरित परिणाम इ. गोष्टींमुळे राज्यातील हजारो खेडयापाडयांना आज पिण्याचे पाणी मिळू शकत नाही. ही दुर्दैवाची बाब आहे. आज आपण जागतिकीकरण, माहिती तंत्रज्ञान इ. मोठमोठ्या विषयावर बोलतो किंवा ऐकतो. मात्र देशातील मूळ प्रश्न सोडविण्यास आपण यशस्वी ठरलो आहोत का ?

सहकार क्षेत्राची आवश्यकता :-

देशातील सहकार क्षेत्राची वाटचाल ही आधुनिक भारतातील नेत्रदिपक घटना आहे. सावकारांकडून कर्जदार शेतकऱ्यांची होणारी पिळवणूक थांबावी म्हणून सुमारे शंभर वर्षांपूर्वी ब्रिटीश सरकारने कायदा संमत केला होता. सहकार क्षेत्राची ही नोंदीच होती. सहकारी संस्थांचा पहिला कायदा भारतात 1904 साली संमत झाला. 1912, 1919 आणि 1925 या वर्षांमध्ये त्यात सुधारणा झाल्या.

औद्योगिक क्रांतीनंतर भांडवलशाही समाज व्यवस्था अस्तित्वात आली. श्रमिक, कष्टकरी, भांडवलदार, शोषक असे वर्ग निर्माण झाले. मजुरांचे शोषण करून भांडवलदार धनिक झाले. कामगार गरीब बनला त्यामुळे आर्थिक विषमता वाढली. लघुउद्योग बंद पडले. बेकारांची वाढ झाली. खेडयातील शहरात आले. काम आणि वेतन यांचा मेळ नव्हता. अतिरिक्त मूल्य संकलनाच्या पाठीमागे उत्पादक, भांडवलदार धावत होते. प्रसिद्ध विचारवंत मार्क्सने याला 'वर्ग लढा' असे नाव दिले. या सर्व शोषित समाजाला बाहेर काढण्यासाठी सहकाराची गरज निर्माण झाली. 1844 मध्ये रॉशडेल येथील 28 विणकरांनी सहकार तत्वावर सहकारी ग्राहक भांडाराची स्थापना केली. ग्राहकांच्या हिताचे रक्षण करू शकेल, भाववाद, तुटवडा, साठेबाजी, नफेखोरी

इ. गोष्टींना फाटा देऊन समाजहित डोळ्यासमोर ठेवून उत्पादन करता येईल. कर्ज पुरवठा करण्यासाठी सहकार तत्वावर बँक, विमा यासारख्या संस्था जगभर स्थापन करणे गरजेचे झाले. कालांतराने त्यात स्पर्धा निर्माण झाली. 'बळी तो कान पिळी' या न्यायाप्रमाणे बलवान गट नेहमी दुर्बल गटाची पिळवणूक करीत असतो. ही पिळवणूक थांबविण्यासाठी व दोन्ही गटांना विकासाची समानसंधी व प्रगतीचा आत्मविश्वास देणारे हे क्षेत्र आहे. सहकारी क्षेत्रात 'एक व्यक्ती एक मत' हे तत्त्व स्विकारलेले असते.

" विकासात सर्वांना समान हक्क देणारी लोकशाही तत्वांची पालन करणारी, दुर्बल आणि अतिदुर्बल घटकांना सबल करणारी सहकारी चळवळ ही भारतातील गौरवपूर्ण घटना आहे. सहकारी साखर कारखाने, सहकारी बँका, सहकारी खरेदी-विक्री संघ यांच्या रूपाने सहकारी चळवळ भारतात आघाडीवर आहे. "

वीज, रस्ते, दळणवळण, पोलाद आदि मूलभूत सुविधांसाठी मोठी गुंतवणूक करणे अपरिहार्य आहे. मात्र मोठ्या प्रमाणात अल्प कारखानदारी वाढली म्हणजे भारतातील दारिद्र्याच्या व अन्य समस्या सुटतील या भ्रामक कल्पनेतून देशाने मुक्त झाले पाहिजे. केवळ औद्योगिक वृद्धी झाली म्हणजे विकास होत नाही. त्यासाठी सामाजिक न्याय देऊन विकास होणे आवश्यक आहे. भारताची भूमी, पाणी, पशुधन, वने, विविध वनस्पती, 7000 किलोमीटरचा समुद्र किनारा, तळपणारा सुर्य आणि नैसर्गिक स्रोत हीच आपली संपत्ती आहे. दुर्दैवाने ही अगणित संपत्ती व मानवी शक्ती अद्यापही मोठ्या प्रमाणात अनुत्पादित अथवा पूर्ण अनुत्पादित अवस्थेत आहे. मर्यादित गुंतवणूक करून कोटयावधी जनतेच्या सहकार्यातून ही सर्व संपत्ती आणि मनष्यशक्ती उत्पादनक्षम केल्यास भारत गौरवाची शिखरे गाठू शकेल. त्यामध्ये सहकारी क्षेत्र महत्त्वाची भूमिका बजावू शकते. विकेंद्रीत अर्थव्यवस्था हाच सहकाराचा मूलभूत मंत्र आहे. अशा व्यवस्थेतून आपल्या संविधानातील उद्दिष्टे व असंख्य क्रांतीकारकांची व स्वातंत्र्याची स्वप्ने साकार होऊ शकतील. या भावनेतूनच देशाचा सहकार मंत्री अथवा नियोजन

आयोगाचा प्रमुख असताना लोकशाही सहकारी व्यवस्थेवर भर देणे गरजेचे आहे. भारताचा वेगवान विकास साधण्याचे, पर्यावरणाचे संरक्षण करून सामाजिक न्याय देण्याचे, शाश्वत विकासाबरोबर भारत आत्मनिर्भर करण्याचे सामर्थ्य सहकारी क्षेत्रात आहे.

गेल्या 40 वर्षांचा विचार करता या काळात राज्यात सहाकाराचा आकृतीबंध विस्तृत पायावर विस्तारित झालेला आढळून येतो. सहकारी चळवळ म्हणजे शेतकऱ्यांना कर्ज देणारी संस्था एवढेच सहकारी शेतकरी संस्थांचे स्वरूप होते. परंतु पुढे हे चित्र बदलले. बँकिंग क्षेत्राबरोबरच उत्पादन सेवा अशा विविध क्षेत्रांमध्ये सहाकाराने शिरकाव केला. आणि आपला उत्साही उमटविला. खेड्यातील प्राथमिक सहकारी संस्थांच्या बरोबरीने आज नागरी बँका, पतसंस्था, पणन, साखर उत्पादन, सूतगिरणी, विणकाम, घरबांधणी, डेअरी, औद्योगिक सहकारी बँका, उपसा सिंचन, मच्छिमार, मजूर सेवा, मुद्रण अशा कितीतरी क्षेत्रांमध्ये सहकारी संस्था मोलाचे काम करीत आहेत. 1970 नंतर व्यापारी बँकांनीही सहकारी बँकांच्या विकासात हातभार लावला आहे. सहकारी क्षेत्रात भांडवल पुरवून कर व नोंदणी घुल्कात सवलती देऊन शासनानेही या क्षेत्राच्या विकासास अग्रक्रम दिला. शासनाचे अनुकूल धोरण, सबसिडी तारणाऐवजी व्यक्तीच्या उपक्रमशीलतेवर भर, कर्ज, उत्पादन विक्री यांची घातलेली सांगड अशा कारणांमुळेच सहकारी क्षेत्राने आज फार मोठी मजल मारली आहे. विशेष म्हणजे खेड्यापाड्यातील अशिक्षित निराधार व्यक्ती, समाजातील दुर्बल घटक इ. सहकारी क्षेत्र हे वरदानच ठरले आहे.

रोजगार निर्मितीद्वारे सुबत्तेला प्राधान्य हवे:-

देशातील प्रत्येक व्यक्तीला काम देण्याची संकल्पना आपल्या पंचवार्षिक योजनेत अंतर्भूत नाही. जर देशातील प्रत्येक व्यक्तीला उत्पादक रोजगार मिळाला तरच देशातील गरीबी दूर होईल आणि सुबत्ता येईल. आपली अर्थव्यवस्था कृशी आणि ग्रामीण व्यवस्थेवर अवलंबून आहे. यादृष्टीने सहकार क्षेत्राने कृषि आणि तत्सम क्षेत्रात घट्ट पाय रोवले पाहिजे.

भारतातील पंचवार्षिक योजनेच्या संदर्भात विनोबा भावे म्हणत " बागेला पाणी देण्यासाठी कालवा तयार केला आहे, परंतु नदीतून बागेला पाणी येण्याऐवजी बागेतील पाणी नदीत जात आहे. कारण कालव्याचा उतार नदीच्या दिशेला आहे. याचा अर्थ असा की भारतात 5 लक्ष खेडी आहेत. व शहरे थोडी

आहेत. परंतु पंचवार्षिक योजनेत राष्ट्राची सर्वसाधारण संपत्ती शहरांच्या विकासासाठी उपयोगात आणली जाते. त्यामुळे खेड्यांचा विकास होणार नाही व देश गरिबीतच राहील." ग्रामीण भागाचा सखोल अभ्यास केल्यास असे दिसून येते की ग्रामीण भागातील लोकांना वर्षभर उत्पादक रोजगार मिळत नाही. हे गरिबीचे मुख्य कारण आहे.

शेतकऱ्यांच्या शेतावर एक विहिर तयार केल्यास त्याला वर्षभर रोजगार मिळेलच त्याचबरोबर विहिरीच्या पाण्यावर धान्ये-कडधान्ये, तेलबिया, कापूस, फळे, भाजीपाला तयार होऊन प्रक्रिया उद्योग वाढेल व गावातील कारागीरांना ग्रामाद्योगाद्वारे रोजगार मिळेल. विहिर हे ग्रामीण भागातील रोजगार निर्मितीचे अत्यंत प्रभावी असे साधन आहे.

आजही शहरीकरणाला उधाण आले असले तरी शहरातील जनतेला दूध, दुग्धजन्य पदार्थ, साखर, अंडी, मांस तसेच अन्नधान्य या मूलभूत गरजा ग्रामीण भागच पुरवू शकतो. देशात 75% अधिक शेतकरी अल्पभूधारक आहेत. त्यांनी उत्पादित केलेला कृषिमाल, दुग्धजन्य पदार्थ इत्यादींची विक्री ही सहकार क्षेत्राद्वारे झाली तरच शेतकऱ्यांना योग्य मोबदला मिळू शकतो. मुक्त अर्थव्यवस्थेत निर्यातीला फार महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. यादृष्टीने कृषिमाल निर्यात वाढविण्यासाठी वाहतूक, शीतसाखळी, साठवणूक या पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यास सहकार क्षेत्राने पुढाकार घेतला पाहिजे. 60 % कृशी क्षेत्र पावसावर अवलंबून आहे. अशावेळी ' पाणी अडवा पाणी जिरवा ' हे तत्व अंमलात आणून लहानसहान जलसंधारणाचे कार्यक्रम गाव पातळीवर राबविण्याच्या दृष्टीने सहकार क्षेत्राने पावली उचलली पाहिजे.

काळानुरूप बदल हवा:-

हरितक्रांतीत भारतातील शेतकऱ्याने केलेले योगदान ऐतिहासिक असला तरी भारतातील कुपोषण व उपासमारीचे प्रश्न अद्याप सुटलेले नाहीत. कारण दारिद्र्य व दुष्काळ हे दोन्ही विषय शेतीशी निगडित आहेत. दारिद्र्य निर्मुलनासाठी त्यांनी स्त्री-पुरुष समानता, जमीन सुधारणा, साक्षरता व आरोग्य हे चार कार्यक्रम होय. भारतीय शेतीत काम करणारा जो वर्ग आहे त्यात 50% महिला आहेत. त्यांना साक्षर केल्याशिवाय शेतीत नवीन तंत्रज्ञान रुजणार नाही. व नवीन तंत्रज्ञान रुजल्याशिवाय आपल्या शेतीची उत्पादकता वाढविता येणार नाही. जागतिकीकरण हे अटळ आहे. व जागतिकीकरणात शेतीची

उत्पादकता वाढविणे ही काळाची गरज आहे.'

देशातील धान्य तुटवडा हेच कुपोषणाचे कारण नसते तर लोकांनी धान्य विकत घेण्याची क्यशक्ती नसते हे आहे. म्हणून विविध योजनांद्वारे शासनाने क्यशक्ती वाढविली पाहिजे. त्याचबरोबर शिक्षण, आरोग्य, सामाजिक सुरक्षा या क्षेत्रात मोठी गुंतवणूक केली तरच जागतिकीकरणात आपण यशस्वी होऊ.

सहकार क्षेत्राने बदलत्या काळानुरूप देशातील जनतेची क्यशक्ती वाढविण्याच्या दृष्टीने मोठे नियोजन करणे आवश्यक आहे. भारतातील हरित क्रांतीचे प्रणेते डॉ. स्वामीनाथन यांच्या मते 90 दशलक्ष हेक्टर पडीत जमिनीवर इथेनॉल निर्मितीसाठी एरंडाची लागवड, फल प्रक्रिया करणारे कारखाने याबाबत संबंधीत शेतकऱ्यांना प्रोत्साहित करून सहकार क्षेत्राच्या वाढीला चालना दिली पाहिजे.

आज जग झपाटयाने पुढे जात आहे. लोकसंख्याही झपाटयाने वाढत आहे. संगणकीकरण, माहिती तंत्रज्ञान, आधुनिक यंत्रसामुग्री इ. मुळे रोजगार निर्मितीला बाधा येत आहे. उद्योग क्षेत्रात कामगार कपात होत आहे. आपण एकीकडे म्हणतो की विकास होत आहे, उत्पादनही वाढत आहे, मात्र त्याहून अधिक वेगाने बेरोजगारीही वाढत आहे. या गोष्टीला विकास म्हणायाचा का ?

आज सहकार क्षेत्रांनी आपल्या कक्षा रुंदावल्या पाहिजेत. नवे तंत्रज्ञान आत्मसात करून उत्पादन वाढविले पाहिजे. स्पर्धेत उतरू शकतील अशा दराने ग्रहकांना वस्तू आणि सेवा पुरविल्या पाहिजेत. या दृष्टीने सहकारी साखर कारखाने, सहकारी बँका, सहकारी दूध संघ, सहकारी खरेदी-विक्री संघ, सहकारी सूत गिरण्या, सहकारी पणन संस्था, पतपेढ्या इ. एकत्रित करून संशोधन करून योग्य अशी दिशा सहकाराच्या माध्यमातून जनतेला कल्याणाची दिशा दाखविली पाहिजे.

निष्कर्ष -

माहिती तंत्रज्ञान आणि जैव तंत्रज्ञान 21 व्या शतकात कोणत्याही देशाचे भवितव्य घडविणार आहे. या दोन्ही क्षेत्रात भारताने विशेष उल्लेखनीय प्रगती केली आहे. अद्यावत तंत्रज्ञान व माहितीची उपलब्धता यांचा उत्पादनाशी व उत्पादकाशी मेळ घालून भारताला अनेक क्षेत्रात पराक्रम करता येईल. भारताला मिळालेले नैसर्गिक वरदान पाहता बागायती शेती, फलोत्पादन,

फूल, झाडांची शेती, रेशीम उद्योग, दूध व दूग्धजन्य पदार्थांची निर्मिती, कुक्कुटपालन, औषधी वनस्पती, कडधान्य, तेलबिया, अन्नधान्य, वन्य उत्पादने, हस्तकला व्यवसाय आदींना नजीकच्या भविष्यात जागतिक बाजारपेठेत प्रवेश करून आपले महत्वपूर्ण स्थान मिळविता येईल. हे साध्य करण्याचे आव्हान सहकार क्षेत्राने स्विकारले पाहिजे. या मार्गाने गेले तरच दारिद्र्य व बेरोजगारी दूर करून भविष्यातील अन्नधान्याचा व पाण्याच्या दुर्भिक्षावर भारताला सहजासहजी मात करता येईल.

कृषी व औद्योगिक क्षेत्रात अधिक उत्पादन घेण्याचे, कोटयावधी जनतेला रोजगाराची संधी देण्याचे परदेशी चलन मिळवून आत्मनिर्भर होण्याचे आणि सामाजिक व आर्थिक परिवर्तन करण्याचे सामर्थ्य, समर्थ सहकारी क्षेत्रात आहे. त्यासाठी कार्यक्षम व्यवस्थापन करणारे अद्यावत क्षेत्र उभारणे आवश्यक आहे. जाचक गुंतागुंतीचे कायदे, नोकरशाहीची पकड आणि राजकीय नेत्यांचा हस्तक्षेप या अरिष्टातून सहकार क्षेत्र मुक्त असले पाहिजे. सहकार कार्यकर्त्यांनीही आपल्या दृष्टिकोनात व वागणुकीत बदल केला पाहिजे. स्पर्धात्मक युगात उत्कृष्ट गुणवत्ता व अव्वल दर्जाची कार्यक्षमता यांची गरज असते. त्यासाठी ध्येयवादी, निष्ठावान व प्रशिक्षित व्यवस्थापक, सेवाभावी सेवक, आदर्श नेतृत्व आणि लोकशाहीवर आधारित रचना यांना अनन्य साधारण महत्व आहे. सहकारावर अढळ निष्ठा ठेऊन आपल्या साधनसंपत्तीचा आणि मनुष्यबळाचा सर्वांगीण विकास करणे नितांत गरजेचे आहे. कंपनी कायद्याखालील खाजगी कंपन्यांप्रमाणे सहकाराला मुक्तता मिळाली पाहिजे. फक्त एका व्यक्तीस एक मत आणि संपूर्ण पारदर्शी लोकशाही कारभार हे सहकाराचे मूलभूत तत्त्व अभंग ठेऊन सहकार क्षेत्राने यापुढील वाटचाल केली पाहिजे. राजकीय नेते, सहकार सम्राट यांची दादागिरी आणि नोकरशाहीची मजबूत चौकट उखडून टाकल्याशिवाय सहकारी क्षेत्र केव्हाही यशक्ती व चिरस्थायी होऊ शकणार नाही.

संदर्भ :-

1. आपला महाराष्ट्र, महाराष्ट्र शासनाचे प्रकाशन, कृषी वैज्ञानिकाची साधना: डॉ. जयंतराव पाटील
2. सहकार चळवळ 1904-2004 शतक लेखसंग्रह - प्रा. कृ. ल. फाले, डॉ. किशोर फाले
3. सहकारनामा 1904-2004
4. शतकातील सहकारी नेतृत्व, स्मरण गाथा 1904-2004

पांढरे केस हिरवी मने : एक चिकित्सा

डॉ. कोमल वि. ठाकरे

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, कोराडी

व्यक्तिचित्रांची निर्मिती हा घाटे ह्यांच्या एकूण साहित्यनिर्मितीचा महत्त्वाचा पैलू आहे. मराठी व्यक्तिचित्रलेखनाच्या दालनात त्यांनी अतिशय मौलिक भर घातलेली आहे. ते त्यांचे स्वतःचे खास असे महत्त्वपूर्ण दालन आहे, की ज्यात त्यांची स्वतःची प्रतिभा मोकळेपणाने विहार करू शकली. या वाङ्मयप्रकाराद्वारे त्यांनी आपले स्वत्व संपूर्णपणे आणि समर्थपणे व्यक्त केले आहे. त्यांची लेखनी विशेषत्वाने व्यक्तिचित्रणात रंगलेली आहे. माणसाच्या स्वभावातील मोठेपण, त्यांच्यातील बरेवाईटपणाचे अंतर्नाटय, त्यांच्या वृत्तीतील गमतीदार बाजू अत्यंत समरसतेने व आपल्या समर्थ शब्दांतून त्यांनी साकार केली आहे. घाटे ह्यांची व्यक्तिचित्रणात्मक लेखणी बालपण किंवा तारुण्याच्या सहजसुलभ सौंदर्यचित्रणात रमण्यापेक्षा वृद्धापकाळातील व्यक्तींच्या चित्रणातच विशेषत्वाने रमलेली आहे. या व्यक्तींच्या चित्रणातून मानवी जीवनातील सौंदर्यस्थळांचा, सामर्थ्याचा उत्कृष्ट परिचय त्यांनी करून दिलेला आहे. अत्यंत रसाळ आणि ओघवत्या भाषाशैलीतून घडविलेले एखाद्याचे व्यक्तिचित्रण वाचायला घेतले की, आपण त्यात पूर्णपणे तन्मय होऊन जावे इतकी जिज्ञासा त्यांनी आपल्या व्यक्तिचित्रांमधून निर्माण केलेली आहे. आपल्या पृथगात्म गद्यशैलीने अतिशय उठावदार झालेला त्यांचा 'पांढरे केस हिरवी मने' हा व्यक्तिचित्रांचा संग्रह १९५९ ला मौज प्रकाशनाने प्रकाशित केला. या संग्रहाच्या आतापर्यंत आठ आवृत्त्या निघालेल्या आहेत. यात सतरा व्यक्तिचित्रे आणि एक आत्मचित्र रेखाटले आहे. अत्यंत दर्जेदार लेखनशैलीमुळे प्रस्तुत संग्रहाला लोकप्रियता प्राप्त झालेली आहे. घाटे ह्यांच्या 'पांढरे केस हिरवी मने' या संग्रहात वृद्धांचीच व्यक्तिचित्रे रेखाटलेली आहेत. घाटे ह्यांनी रेखाटलेल्या वृद्धांचे आंतरजीवन संपन्न आणि टवटवीत आहे. जीवन जगण्याची ओढ त्यांना आहे. जीवनावर निरोगी प्रेम करणारे ते आहेत. जीवनात आलेल्या अनेक दुःखांना पचवून अनेक नवनव्या अनुभवांना स्वीकारून त्यांच्या ठिकाणी परिपक्व प्रगल्भता आलेली आहे. एका नव्या ध्येयात अथवा छंदात रमलेल्या या म्हातान्यांना नवे अनुभव घेण्याची शक्ती मृत्यूच्या क्षणापर्यंत प्राप्त झालेली आहे. म्हणूनच जीवनाकडे पाठ न फिरविता पलायनवादाचा पुरस्कार न करता मोकळ्या मनाने जीवनातील दुःखाचे स्वागत करणाऱ्या या व्यक्ती आहेत. त्यांची त्वचा

सुरकुतलेली असली तरी मन मात्र ताजेतवाने आहे. नवी माणसे, नवे युग, नव्या कल्पना, ह्यांचे कौतुकाने स्वागत करणाऱ्या या म्हातान्यांच्या वृत्ती विलोभणीय दिसतात. या व्यक्तिचित्रणात मृत्यूचित्रे येतातच, परंतु मृत्यू हा म्हातान्यांच्या आयुष्यातील भयद अथवा दुःखद भाग अथवा घटना न ठरता तो कृतार्थ, सफल आयुष्यातील पूर्णविराम ठरतो. ह्या सर्व व्यक्तींच्या चित्रणांमधून वि.द.घाटे ह्यांचे एक स्वतंत्र असे व्यक्तिमत्व प्रकट झाले आहे.

'आप्पाची जिद्द' यातून व्यवसायाने वकील असणाऱ्या आप्पांची निर्घाशि वृत्ती. निघड्या छातीची रसिकता, मर्दपणा, कायस्थ वीरपणा आणि त्यांचा जिद्दी स्वभाव या सर्व गुणांचे त्यांच्या आयुष्यातील अनेक महत्त्वपूर्ण घटनांवरून घडविलेले दर्शन अतिशय मार्मिकपणे रेखाटण्यात आलेले आहे. घाटे ह्यांनी सुख हे झोपडी व राजवाड्यावर अवलंबून नसून मनाच्या प्रसन्नतेवर, समाधानावर कसे अवलंबून असते हे लंडनमधील एका गरीब मोलकरीन असणाऱ्या, परंतु समाधानाने जीवन जगणाऱ्या 'मॉड'चे प्रेरक व्यक्तिचित्रण रेखाटून सिद्ध केले आहे. एकूणच मॉडचे व्यावहारिक शहाणपण तिची थड्डेला उत्तर देण्याची कुशल बुद्धी, कल्पनाशक्तीला काबूत ठेवण्याची तिची कला, दुःखातही सुखाला स्वीकारण्याची तिची विचारशैली ह्या सर्व गुणांसकट सामान्य व्यक्तीतील असामान्य जगणे अत्यंत चपखलपणे शब्दांच्या चिमटित पकडून मॉडच्या आयुष्य रंगून जगण्याच्या तऱ्हेला रेखांकित करणाऱ्या घाटे ह्यांचे व्यक्तिचित्रणातील समर्पक व सुबक लेखनकौशल्य लक्षात येते. तसेच प्रेम सामर्थ्याने म्हातारणातही तारुण्य कसे बहरते हे 'भाईचा इंडियन समर' यातून लेखकांनी स्पष्ट केले आहे. यात विशेषत्वाने भाईच्या मनातील श्रद्धा आणि रसिकता यांच्यातील संघर्ष व युक्तीने साधलेला समन्वय कवी आणि दुसरा गांधीवादी देशभक्त ह्या परस्परविरोधी भावभावनांचा वैचारिक समन्वय, एक रसज्ञ कवी उदाहरणासकट लेखकांनी अचूकपणे शब्दांकित केलेला आहे. वयाने वृद्धत्वाकडे झुकलेल्या भाईने ज्ञानपिपासू अशा सुंदर व तरुण ज्योतीशी विवाह करून आपले तारुण्य जागे केले व त्यांच्यात संपूर्णपणे समरस झालेल्या ज्योतीने मात्र स्वतःचे तारुण्य गमावले होते. त्यांच्या परस्परवरील निरतिशय प्रेमाने पांढऱ्या केसांच्या आणि हिरव्या मनाच्या भाईमध्ये

इंडियन समर फुलल्याचे आणि शेवटी कोमेजून गेल्याचे अत्यंत समर्पकपणे प्रकट करण्यात आलेले आहे. लेखकांनी शिक्षणात अडाणी असलेली, सेवाभावी वृत्तीची, परंतु अंधःश्रद्धाळू नसलेली प्राणीमत्रावर प्रेम करणारी, शैक्षणिक आस्थेपोटी वाचनालय काढणारी, वात्सल्याची ममताळू मूर्ती, अशी 'आऊ' अत्यंत मार्मिकपणे प्रकट केलेली आहे. सेवानिवृत्तीच्या काळात भारतातच मृत्यूची अपेक्षा करणारे, भारतीय संस्कृतीचे अभिमानी असे कर्नल मार्शल लेखकांनी किती मनमिळावू, दिलखुलास, मृदुभाषी, मानवतावादी, प्रेमळ अंतःकरणचे, निवृत्त लष्करी अधिकारी असतानाही शांत, सुस्वभावी, प्रसन्न, विशाल हृदयाचे, आपल्या वाणीने व मानाने दुसऱ्यांची मने जिंकणारे कसे आहेत हे अतिशय सुंदररित्या समर्पक शब्दांतून रेखांकित केलेले आहे.

'आईचा कौल' या शिर्षकाखाली लेखकांनी दत्ताच्या आईचे व स्वतःच्या आजीचे व्यक्तिचित्रण रेखाटले आहे. यातून आजीचा सुसंस्कारित स्वभाव, तिची आदरतिथ्यशीलता प्रचंड दुःखाच्या, प्रतिकूल परिस्थितीचा अत्यंत ताकदीने सामना करणारी खंबीरता तसेच तिचे परिस्थितीसमोर न वाकण्याचे, लाचार न होण्याचे लेखकांकडून वचन घेणारी सहनशील व्रतस्थता, स्वाभिमानी वृत्ती अतिशय सूक्ष्मपणे व अत्यंत भावमयरीत्या रेखाटलेली आहे.

'हर्लिगहॅमचा वीरपुरुष' म्हणून लेखकांनी माधवराव शिंदे ह्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील धाडसीपणा, पराक्रमी व परिश्रम वृत्ती, रसिकता, वक्तृत्व, कर्तव्यतत्परता, कलासंपन्नता व कलाभिरूची, धार्मिकता, चातुर्य, विनोदी स्वभाव अशा अनेक पैलूंना उदाहरणादाखल सूक्ष्मपणे रेखाटले आहे. घाट्यांनी 'आचार्यांचे मृत्युपत्र' यातून आचार्यांचे जे व्यक्तिचित्र रेखाटले आहे ते अत्यंत मार्मिक आहे. आतापर्यंत पु.ल.देशपांडे, यांच्या तुझे आहे तुजपाशी मधील 'आचार्य' असो किंवा मधुकर केच्यांनी रेखाटलेले 'आचार्य' असो यांच्यापेक्षा फारच उत्कटपणे व परिणामकारकपणे असे हे घाटे ह्यांनी रेखाटलेल्या आचार्यांचे व्यक्तिचित्र आहे हे व्यक्तिचित्र म्हणजे आचार्यांच्या अंतरमनातील फारच खळबळून आलेली सत्याची ओकारी वाटते. आचार्यांनी आपल्या मृत्युपत्रात स्वतःचा श्रद्धेवरील उडालेला विश्वास, आश्रम बंद करण्याचा दिलेला आदेश, नव्या अनुभवाने स्वागत करण्याची तयारी, आश्रमात चारचौघासारखे जगू न शकल्याची खंत, सात्विक भोजन व नियंत्रणाने मनातील न संपलेला विकार, वासना व वाढलेला अहंकार, आध्यात्मिक कसरतीत जीवनात आलेला करंटेपणा, भकासपणा, रितेपणा, खऱ्या भावनांना उत्फूर्तपणे दाद न देता त्यांना दमन करून नाटकी जगणे, स्वतःच्या फसवणूकीची स्वतःलाच झालेली जाणीव, जगण्यातील दुबळेपणा फारच

मार्मिकपणे प्रकट करण्यात आलेला आहे. याशिवाय स्वतः माणसाचा देव बणून त्या सोंगाशी निर्माण झालेली तन्मयता, रात्री ताईच्या स्तनाला हात लावण्याचा झालेला मोह, त्या स्पर्शाने झालेल्या वेदना, अस्वस्थता व स्वतःतील पशुत्वाची वाटलेली किळस या एकाच मनातील व्यामिश्र भावभावनांची मानसिक आंदोलने प्रकट केल्याने स्वतःचा पुनर्जन्म झाल्याचे त्यांनी प्रकट केले याबरोबरच आचार्यांचा मृत्युशय्येवर मुखवटा गळून पडणे व त्यांना वाट चुकल्याची जाणीव होणे या जीणीवेतूनच जीवनाचे साफल्य त्यागात नसून जीवनाभिमुखतेत आहे. जीवनापासून दूर जाण्यात नाही हे आत्मचिंतनातून प्रकटलेले जीवनविषयक तत्त्वज्ञान लेखकांनी अतिशय समरसतेने व उत्कटपणे रेखाटले आहे. तद्वतच आपल्या खडतर आयुष्यातही फुलांचे वेड असल्यामुळे सुगंधी विचाराने जगलेल्या फुलवेड्या माई, मातृभूमीच्या रक्षणार्थ राष्ट्रनिष्ठेने हालअपेष्टा भोगणाऱ्या, निगर्वी, निर्भिड, निघड्या छातीचा मोहनदास पंड्या उपाख्य डुंगळी चोर' वार्धक्यावस्थेतही रसिकता कायम ठेवून आपले व्यमान पाऊनशेच असल्याचे सिद्ध करीत जगणारे हिरव्या मनाचे रावसाहेब, स्वतःच्या अपत्यांचा मृत्यू झाल्यानंतर प्राण्यांवर जिव लावून प्रेम करीत जगणारे गोविंदराव - पार्वतीबाई, स्वतःला कॅन्सर असतानाही त्याची यात्किंचितही जाणीव होऊ न देता देवमाणसासारखे, आदरतिथ्यशील जगणारे इतरांचे काळजीवाहू आबा, मानवधर्मचे उपासक, गरीबांचे कनवाळू व गुन्हेगारांचे मित्र असणाऱ्या रविशंकर व्यास महाराजांच्या व्यक्तिमत्त्वातील धाडस, प्रेम, प्रमाणिकपणा, गरिबांविषयीची कणव, गुन्हेगारांचे मनःपरिवर्तन करणारे व त्याला माणूस बनविणारे महाराज अशा अनेक पैलूंचे अनोखे दर्शन लेखकांनी घडविले आहे.

लेखकांनी आदर्श गुरूजींच्या मृत्यूनंतर समाजातील मोठेपणाचा आव आणणाऱ्या व्यक्तींचे ढोंगीपणाचे जगणे, त्यांचे स्मशानातील विसंगत वागणे नाट्यात्मकतेने व उपहासात्मक पद्धतीने रेखाटले आहे. तसेच मनाने निर्मळ असणाऱ्या बाह्यदर्शनी गबाळेपणाने वावरणाऱ्या, खट्याळ श्रीपतमाभाचे प्रेमात लाचार न होता आनंदी जगणे अतिशय मार्मिकपणे रेखांकित केले आहे. त्याचप्रमाणे आपल्या गायनधुंदितच जगणाऱ्या लेखकांवर मनापासून प्रेम करणाऱ्या सुफी फकीर असणाऱ्या गुलाबताईचे व्यक्तिचित्रण रेखाटतांना लेखकांनी त्यांच्या गाण्यातील तन्मयतेला व देहभान विसरून गायनधुंदित लेखकांला बिलंगल्यामुळे लेखकांच्या बालमनात निर्माण झालेल्या अनामिक अशा गुढ भावनाआवेगाला, गुलाबताईच्या हरपलेल्या श्रेयातील अतृप्तीला अचूकपणे शब्दांतून अतिशय सूक्ष्मपणे रेखांकित केले आहे व शेवटी 'एक' स्तू विप्रा

बहुधा वदन्ति' मधून लेखकांनी स्वतःचा वैचारिक दृष्टिकोण, जीवनात कालानुरूप होणारे परिवर्तन, ज्ञानतारूप्य, सोंगालाच चिकटून असलेले स्वतःचे मुर्दाड मन म्हातारपण हे वयावर अवलंबून नाही ते मनावर अवलंबून कसे आहे ? एकमेकांचे व्यंगचित्र काढणे व एकमेकांना फसविणे हेच सामाजिक जीवन कसे आहे व दुसऱ्याला जाणण्यापेक्षा स्वतःला जाणणे किती कठिण आहे ह्या सर्व प्रश्नांकित विचारांना प्रकट करीत शीळे प्रेम न करता ताजेपणाने नवेपणाने भेटणे हितकारक असल्याचे प्रकट करून स्वतःचा आधुनिक, उदात्त व व्यापक वैचारिक दृष्टिकोण अप्रत्यक्षपणे प्रकट केला आहे. घाटे ह्यांचा ज्या व्यक्तींशी जवळून संबंध राहिलेला आहे अशा त्यांच्या कुटुंबातील आजी व श्रीपतमामाविषयीचे लेखन अत्यंत जिव्हाळ्याने व समरसून केलेले आहे. परदेशात असताना कर्नल मार्शल आणि मॉडशी फार जवळून परिचय झाल्याने अत्यंत प्रभावीपणे त्यांनी लेखन केले आहे लेखकांनी आचार्य, गुलाबताई आणि भाईची रेखाटलेली चित्रणे त्या त्या व्यक्तींशी झालेल्या समरसतेची उत्कृष्ट उदाहरणे आहेत. आप्पा, आचार्य, गुलाबताई, भाई ह्यांच्यासारख्या व्यक्तींचे आपल्या सर्जक नजरेतून दर्शन घडवितांना त्या व्यक्तिचित्रणातून डोकावणारा निवेदक लेखक वेगळा काढता येत नाही इतकी त्या व्यक्तींशी झालेली समरसता त्या व्यक्तिचित्रणाला जिवंतपणा प्राप्त करणारी ठरलेली आहे. ती विशिष्ट व्यक्ती आणि लेखक यांच्या भावनिक आणि मानसिक संमीलनातून त्या व्यक्तींच्या व्यक्तिमत्वातील वैविध्यपूर्ण अशा पैलूंचा आशय प्रकट होत गेलेला आहे. त्यामुळे त्या व्यक्तींच्या चित्रणाला परिपूर्णता लाभलेली आहे. घाटे ह्यांनी रेखाटलेल्या म्हाताऱ्या व्यक्ती या कल्पनेतील नसून वास्तवातील व्यक्ती आहेत. माधवराव शिंदेसारख्या ऐतिहासिक लोकप्रिय व्यक्ती आहेत. त्या व्यक्तिमत्वाची एक वैशिष्ट्यपूर्ण प्रतिमा आधीच वाचकमनात निर्माण झालेली असते आणि दुसऱ्या बाजूने लेखकांनी निर्माण केलेली एक प्रतिमा असते. या दोन्ही प्रतिमांत साधर्म्य साधले गेल्यामुळे त्या व्यक्तिचित्रलेखनाला वाचनीयता प्राप्त झालेली आहे. त्यांनी रेखाटलेली व्यक्तिचित्रणे इतकी जिवंतपणे व जशीच्या तशी वृत्ती - प्रकृतीसकट साकार होण्याची कारणे म्हणजे लेखकांनी प्रौढत्व जपून शैशव जागे ठेवून अत्यंत बारकाईने म्हाताऱ्यांना न्याहाळले आहेत व त्या वयाशी, त्यांच्या वृत्ती - प्रवृत्ती, प्रकृतीशी व भावभावनांशी अत्यंत समरस होऊन त्यांनी सूक्ष्मपणे ही शब्दचित्रे रेखाटली आहेत. आचार्यांचे विसंगत जगण्यामुळे गुदमरलेले मन, नैसर्गिक भावनांना दमन केल्याने निर्माण झालेले विकार तसेच गुलाबताईचे हरपलेल्या श्रेयाच्या शोधात असलेले अतृप्त मन व

आपल्या गायनधुंदित असतांना लेखकाला बिलंगल्यानंतर लेखकामनात त्या अनामिक स्पर्शाने निर्माण झालेली भावनांची कल्लोळे या क्षणांना, मनांना, भावनांना, विकार वासनांना शब्दरूप देतांना लेखक नकळत स्वतःचेही मन मोकळे करतात हे सहजस्फूर्तपणे भावनेचा भरत मोकळे होणारे मन त्या व्यक्तींशी आत्यांतिक समरस झाल्याचे लक्षण ठरते.

घाटे ह्यांनी रेखाटलेल्या म्हाताऱ्या व्यक्ती या वेगवेगळ्या प्रवृत्तीच्या, वेगवेगळ्या वातावरणात, संस्कारात घडलेल्या आहेत. त्यानुसार त्या भिन्न परिस्थितीचा वातावरणाचा संस्कार आणि प्रभाव त्या वैशिष्ट्यपूर्ण व्यक्तींवर पडलेला आहे. त्या व्यक्तींचे कार्यकर्तृत्व, त्यांची वैचारिक, मानसिक जडणघडण, आयुष्याच्या उत्तरार्धात त्यांच्या मनातील भावांदोलने त्यांच्या मनाचे ताजेपण, हिस्वेपण, आसुसलेपण, ह्यापलेपण, विकार यांचा थोडक्यात परंतु अत्यंत मार्मिकपणे व सूक्ष्मपणे लेखकांनी आपल्या कलादृष्टिक्षेपातून घेतलेला सूक्ष्म शोध, त्यांच्यातील पृथगात्म अशा सृजनमधील कलादृष्टीचा व उदात्त जीवनवृष्टीचा परिचय घडवून देणारा आहे. माधवराव शिंदेसारख्या व्यक्तिमत्वातील धाडसी, पराक्रमी वीरत्व, कर्तृत्वसंपन्नता, वक्तृत्वसंपन्नता, परिश्रमी, विनोदी आणि रसिक अशा सर्वच स्वभाववैशिष्ट्यांचे पैलू एखाद - दोन प्रसंगातून टिपण्याचे कौशल्य लेखकांना चांगले अवगत आहे. आप्पांची जिद्द, रसिकता आणि निर्धारि वृत्ती, भाईच्या मनातील एक रसज्ञकवी आणि दुसरा गांधीवादी देशभक्त ह्या परस्परविरोधी भावनांचा समन्वय, पाऊनशे वयमान असणाऱ्या रावसाहेबांची निरागसता व रसिकता, रविशंकर महाराजांचे एका बाजूने प्रचंड धाडसी असणे आणि दुसऱ्या बाजूने तितकेच प्रेमळ असणे, गुलाबताईच्या गायनातून सापडलेली अतृप्ती व त्याचवेळी लेखकमनात निर्माण झालेल्या अनामिक, मोहक गुढभावना, आचार्यांच्या मनात निर्माण झालेला स्तन स्पर्शाचा मोह, त्यातून उद्भवलेली मानसिक अस्वस्थता व त्याचवेळी स्वतःतील पशुत्वाची वाटलेली किळस या एकाच मानातील विविध आणि व्यामिश्र भावभावनांना शब्दांच्या चिमटित पकडून अत्यंत तटस्थपणे रेखाटणाऱ्या घाट्यांच्या कलादृष्टी जीवनदृष्टी बरोबरच त्यांच्या लेखन शैलीचा उत्तम परिचय घडतो.

आपल्याच कामात गर्क असलेल्या म्हाताऱ्यांना जवळ मृत्यू येऊन ठेपला तरी त्याची पर्वा नाही. स्वतःच्या स्वार्थाचा, सुखसोयीचा अथवा दुसऱ्याच्या कल्याणाचा विचार करण्यास सवड नसलेल्या म्हाताऱ्यांनी जीवनावरील गाढ विश्वासापोटी कुठल्यातरी ध्येयाला आपले आयुष्य समर्पित केलेले आहे ; पण त्या समर्पणाचीही जाण नसलेल्या म्हाताऱ्यांची भिन्न जीवनशैली, त्यांच्या

व्यक्तिमत्त्वातील वेगळेपण, असामान्यपण लेखकांनी समर्थपणे रेखाटले आहे. अशा आत्मलक्षी आणि स्वलक्षी नसणाऱ्या, परंतु ध्येयलक्षी असणाऱ्या म्हाताऱ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील कणखरपणा, जिद्द, ताठ मानेने जगण्याची ल पीळ, रंगेल स्वाभीमान, रंगेलपणा अविस्मरणीय आहे. जीवनावर नितांत श्रद्धा असणाऱ्या म्हाताऱ्यांच्या निष्ठा, त्यांच्या जीवनातील कारुण्य व त्या कारुण्यावर मात करण्याची जिद्द अशा म्हाताऱ्यांच्या आयुष्यातील सर्व ताण-ताणाव, चढ-उतार प्रकट करणाऱ्या लेखकांनी त्यांची भावनिक, मानसिक, बौद्धिक प्रवृत्ती व प्रकृती जाणून त्यातील अचूक भावसंवेदना टिपून आपल्या अधिक व्यापक, सखोल व सूक्ष्म अशा कलादृष्टीचा प्रत्यय वाचकाला दिलेला आहे. लेखक अत्यंत आत्मनिष्ठेने स्वतःच्या संवेदनशील मनाला भावलेल्या सौंदर्यानुभूतीला शब्दांत पकडून आपल्या पद्धतीने त्या अनुभूतीमध्ये रंग भरून त्या चित्रणात खऱ्या अर्थाने जिवंतपणा आणतात हे सर्व करीत असतांना ते कुठे चिंतनशील, कुठे भावगंभीर, कुठे खेळकर तर कुठे फारच तन्मय होतात. आचार्यांच्या मनातील सगळ्या वेगवेगळ्या भावनांना एकचवेळी वेगवेगळ्या पातळीवर सहजपणे प्रकट करणाऱ्या लेखकातील सृजनशील प्रतिभावंताचा प्रत्यय येतो.

लेखकाला " जेव्हा काही अलौकिक आढळले तेव्हाच त्यांनी लेखणी उचलली त्या अलौकिकाचे व्यावहारिक कूळ आणि मूळ पाहण्याच्या फंदात ते पडले नाहीत. त्यांच्या मानसिक यौवनाचे हे सहस्य आहे. त्यांच्या काही म्हाताऱ्यांत लौकिकदृष्ट्या सामान्य अशीही माणसे आहेत" (मराठी साहित्यदर्शन पृ. ५) त्या सामान्य मानसांच्या उदात्त जगण्याचे, सुंदर अंतरंगाचे, व्यामिश्र भावीवनांनी सजलेल्या मनांचे वैशिष्ट्यपूर्ण आकलन त्यांनी केले आहे. वृद्धापकाळत टिक लेल्या हिरेव्या मनाचा ताजेपणा, उत्साह, रसिकता, गतीशीलता त्यांनी अचूकपणे शब्दांकित केली आहे. तद्वतच लेखकांची जगण्याची तीव्र ओढ, नवनवे अनुभव घेण्याची क्षमता, कुठल्याही ध्येयांत परिपूर्ण रममाण होणारी वृत्ती, त्यांची त्वचा सुरकुतलेली असली तरी मनाचा ताजेपणा, नव्या मानसाचे, युगाचे कल्पनांचे स्वागत व कौतुक करण्याची त्यांची विलोभणीय वृत्ती आपल्या सर्जक नजरेतून शब्दांकित केली आहे. एकूणच लेखकाने अशा म्हाताऱ्यांच्या अंतरंगाचे सूक्ष्म आकलन करून मनुष्य वयाच्या कुठल्याही अवस्थेत आकर्षक असू शकतो याचा वस्तुपाठच या व्यक्तिचित्रांच्या निमित्ताने दिलेला आहे.

एखादया म्हाताऱ्या व्यक्तीचे व्यक्तिमत्व साकारताना त्या व्यक्तिमत्त्वातील अनेक पैलूंचे प्रकाश टाकण्यासाठी, त्यांच्या अंतरंगाचे आकलन करण्यासाठी अनेक घटना प्रसंगाची त्या

व्यक्तीनुरूप अशी भिन्न पार्श्वभूमी लेखकाला निर्माण करावी लागते. ती पार्श्वभूमी शब्दांद्वारा अत्यंत सूक्ष्मपणे निर्माण करण्याचे कसब घाटे यांच्या ठिकाणी विशेषत्वाने आहे. व्यक्तीच्या आयुष्यातील लहान लहान घटना, बारकावे व इतर संवादी तपशील टिपून त्या व्यक्तीचे चित्रण अधिक प्रभावीपणे रेखाटले आहे. उदा. मॉडचे घराशेजारील रेडिओवरचे गाणे ऐकणे, 'आऊ'चे 'सुमन' नावाच्या म्हशीचे पालन करणे, कर्नलचे गुडगुडी ओढणे, माधवरावांचे उसळलेल्या घोडयाला पकडणे, ताईच्या उघड्या स्तनाकडे आचार्यांचे पाहणे, स्मशान- भूमीवर अनेक व्यक्तींचे नाटकी जगणे या व अशा अनेक छोट्या प्रसंगांतून एखादया व्यक्तीच्या गुणावगुणांची ओळख करून देणारी लेखकांची बारकावे, तपशील टीपणारी कुशलता सहजपणे प्रतीत झालेली आहे.

घाटे ह्यांनी रेखाटलेल्या व्यक्तिचित्रणाला दिलेल्या शिर्षकावरून त्यातील प्रतिकात्मकता लक्षात भरण्यासारखी आहे. उदा. भाईचा इंडियन समर, हर्लीगॅमचा वीरपुरुष, डुंगळीचोर, अवघे पाऊनशे वयमान, रे धुंदीतच जगणे मरणे, एक सत् विप्रा बहुधा वदन्ति अशी त्यांनी दिलेल्या शिर्षके फारच बोलकी, अर्थपूर्ण व अत्यंत सूक्ष्म, समर्पक व विशिष्ट व्यक्तीच्या चित्रणाला संपूर्णपणे न्याय देणारी अशी आहेत. लेखकांनी कोणत्याही व्यक्तीचे चित्रण रेखाटतांना त्याची सुरुवात ही फारच वैशिष्ट्यपूर्ण, आगळीवेगळी व आकर्षक केलेली आहे. प्रत्येक व्यक्तिचित्रांचा प्रारंभ हा वेगवेगळ्या प्रसंगानुशंगाने केलेला आहे. व्यक्तीच्या जीवनातील एखादा मजकूर घेऊन, त्या व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वातील एखादा पैलू, एखादी घटना, एखादा प्रसंग रेखाटून किंवा त्या व्यक्तीच्या भेटीचा प्रत्यक्ष प्रसंग स्मरून सुरुवात केलेली आहे, तर एखादया इंग्रजी विधानाने, इंग्रजी सुभाषिताने, एखादया स्वतःच्या मराठी काव्यपंक्तीने शेवट केलेला आहे.

उदा. 'धुंद तुझ्या गाण्याने होऊ, धुंदीत उद्या निरोप घेऊं
धुंदीतच जगताला पाहू, रे धुंदीतच जगणे मरणे ! "

अशाप्रकारे वेगवेगळ्या पद्धतीने होणारा प्रत्येक लेखाचा शेवट लेखकाच्या व्यासंगी, व्यापक, दृष्टिकोणाची व एका उत्तम शैलीकाराच्या सामर्थ्यसंपन्नतेची, कवीमनाची प्रचिती घडविणारा आहे. घाटे ह्यांच्या व्यक्तिचित्रांचे नमुने हे ललित गद्याचे उत्कृष्ट नमुने आहेत. उत्कट भाववृत्तीतून निर्माण झालेल्या त्यांच्या लेखनात तरलता, काव्यात्मकता, प्रासादिकता, प्रसन्नता आणि नाटयमयता हे गुण निर्माण झालेले आहे. त्यामुळे या व्यक्तिचित्रांना वाचनीयता लाभलेली आहे. घाटयांनी पाहिलेल्या व सहवास घडलेल्या व्यक्तीचा स्वभाव, प्रकृती यांची सरमिसळ होऊन एखादे व्यक्तीचित्र स्वतंत्रपणे रेखाटण्याची त्यांच्या शैली फार

अनोखी आहे. शंकरभैरव्या बिनीवाले लिहितांना लेखकाच्या डोळ्यापुढे केशवराव भैरव्या होते. पुढे त्यात श्रीपतराव मामा येवून मिसळल्याचे त्यांनी सांगितले आहे. (पां.के.हि.म.पू. १२२) हे त्यांचे एक शैलीवैशिष्ट्य आहे. तसेच त्यांनी आप्पाच्या वेश्याभेटीचा रंगविलेला खुमासदार प्रसंग त्यांच्या उत्कट अशा संवादात्मक नाटयमय शैलीचा प्रत्यय देणारा आहे. आऊचे व्यक्तिमत्व रेखाटतांना सुमन या म्हशीचे उदाहरण देतांना निर्माण झालेली त्यांची खुमासदार विनोदी लेखनशैली लक्षात भरते. याशिवाय वाचकमनाची पकड अधिक घट्ट होऊन पुढील मजकूर वाचण्याची जिज्ञासा वाढविते. तसेच लेखकाची एखाद्या प्रसंगाला अनुसरून एखाद्या व्यक्तिमत्त्वातील पैलूला अप्रत्यक्षपणे प्रकट करणारी सहजस्फूर्तशैली गुलाबताईचे बाह्यदर्शन घडवितांना अधिक काव्यमय झालेली आढळते. विशिष्ट व्यक्तींच्या वृत्तीप्रवृत्ती, लकबी सवयींवर केलेले रूपकात्मक अथवा उमपा - विशेषनांचा योग्य वापर करून केलेले शैलीदार भाष्य वाचकांना अपूर्व आनंद देणारे ठरते. तसेच काही ओघात योजिलेली सुभाषितरूपी वाक्ये त्यांच्यातील जीवनविषयक प्रगल्भ जाणीव प्रकट करणारी ठरते.

उदा.

- १) बैड्याची कल्पनाशक्ती तीव्र असते परंतु ती मानसाच्या ईच्छाशक्तीला आणि वास्तवाला सोडून मोकाट उधळते.
- २) दुसऱ्याला जाणण्यापेक्षा स्वतःला जाणणे फार कठिण आहे.
- ३) उपाशी शरीराइतके उपाशी मन धोकेबाज असते.

एखाद्या व्यक्तीचे व्यक्तिचित्रण रेखाटतांना अवतरणांचा यथोचित व उत्स्फूर्तपणे केलेला वापर त्या व्यक्तिचित्रणाला यथार्थपणे प्रकट करण्यासाठी, अधिक अस्सल व उठावदार होण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरलेला आहे. तसेच साखरेचे खाणार त्याला देव देणार, सोन्याच्या झारी पण दुंगण पितळेचे अशा म्हणींचा व कडकडीत स्मार्त असणे, म्हारक्या म्हणीप्रमाणे पाहणे अशासारख्या म्हणी व वाकप्रचाराचा तसेच अनेक सुंदर प्रतिमांचा वापर झाल्याने साकरण्यात आलेली व्यक्तिचित्रे अतिशय उत्कृष्ट झालेली आहेत. सांगाला चिकटून बसलेले मुर्दाड मन, भावनांचे व वासनांचे पाय न वाजवता चोरून येणे, शब्दकोशाची उशी, मुलांचे लटांबर, कायस्थवीर, फकड स्वयंपाक अशा अनेक प्रतिमांमुळे त्या 'पांढरे केस हिरवी मने' या व्यक्तिचित्रण संग्रहातील एकेका स्वतंत्र लेखाला कलात्मक सौष्ठव प्राप्त झालेले आहे.

अशाप्रकारे घाटे ह्यांच्या व्यक्तिचित्रांच्या लेखाचे स्वरूप पाहिले असता त्यांनी जवळून पाहिलेल्या सहवासातल्या, त्यांना भेटलेल्या विविध क्षेत्रातील, कुटुंबातील वृद्ध व्यक्तींची चित्रणे रेखाटली आहेत.

ही चित्रणे केवळ बाह्यरंगाने नटलेली नसून ती व्यक्तींच्या अंतरमनातील विविध व व्यामिश्र भावभावनांनी शब्दकित केलेली आहे. त्यांनी रेखाटलेल्या व्यक्ती या काही त्यांच्या कुटुंबातील, काही गुजरात, सूरत, मिरज बडोदा, कोकण, खानदेश येथील तर काही ग्रीक, लंडन येथील म्हातान्या व्यक्ती आहेत. यातील काही माधवराव शिंदेसारख्या ऐतिहासिक लोकप्रिय व्यक्ती आहेत. तर काही सामान्य व्यक्ती आहेत. त्या सर्व वृद्धांच्या चित्रांवरून घाटे ह्यांचे संपर्कविश्व किती व्यापक व विविध होते हे लक्षात येते. त्यांनी रेखाटलेल्या व्यक्तिचित्रणामध्ये नावीन्य आहे, गोडवा आहे, हसविण्याचे व अंतर्मुख करण्याचे सामर्थ्य आहे. तसेच वाचकाला सभोवती न्याहाळण्याची, नवनवीन जीवनशैलीचा, मानवी वृत्ती - प्रवृत्तीचा, सामान्यातील असामान्याचा वेध घ्यायला लावण्याची प्रेरकशक्ती आहे. घाटे ह्यांनी रेखाटलेल्या वृद्ध व्यक्ती आपल्या कामात कर्तव्यात गर्क झालेल्या आहेत. मृत्यूची पर्वा नसलेल्या आहेत. स्वतःच्या स्वार्थाचा व सुखसोयीचा विचार नसलेल्या सद्ब नसलेल्या आहेत. त्यांचा जीवनावर प्रचंड विश्वास आहे. ध्येयवेड्या, समर्पित आयुष्य जगलेल्या पण समर्पणाची जाणीवही नसलेल्या म्हातान्या व्यक्ती त्यांच्या लेखनाच्या विषय झालेल्या आहेत. त्या व्यक्तींचा घाटे

ह्यांच्याशी अत्यंत जवळून परिचय असल्यामुळे त्यांचे बाह्यवर्णन, स्वभाववर्णन फारच मार्मिक व कलात्मक वाटते. त्यांच्या स्वभावातील मोठेपण, वृत्तीतील क्षुद्रपण, त्यांच्यातील गमतीदार बाजू अत्यंत समरसतेने त्यांनी रेखाटली आहे. प्रत्येक व्यक्तीची त्या त्या क्षेत्रातील ध्येयनिष्ठा, कलानिष्ठा जीवननिष्ठा आणि त्यातील उत्कटता लेखकांनी आपल्या संवेदनशीलतेने हळुवारपणे टिपलेली आहे. त्यामुळे त्यांचा 'पांढरी केस हिरवी मने' हा व्यक्तिचित्रसंग्रह वाङ्मयगुणांनी युक्त असा आहे. एकूणच घाटे ह्यांचे अचूक अंदाज घेण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या शैलीत आहे. एकूणच घाटे ह्यांची काहीशी मिरकील, रसाळ शैली, जीवनाकडे पाहण्याचा त्यांचा व्यापक व उदार दृष्टिकोण, अंतर्मुख व प्रसन्न चिंतनात रमणारे व्यासंगी व्यक्तिमत्व ही त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील वैशिष्ट्ये त्यांनी रेखाटलेल्या व्यक्तिचित्रांतून प्रकटलेली आहेत.

संदर्भ ग्रंथ

- १) गोपीनाथ तळवलकर, 'मराठी साहित्यदर्शन' (संपादित) अ.वि.गृह प्रकाशन पुणे, १९६३.
- २) मदन कुलकर्णी, 'निवडक पु.ल. : एक आकलन', विजय प्रकाशन नागपूर, २०००
- ३) वि.द. घाटे, 'पांढरे केस हिरवी मने', मौज प्रकाशन पुणे, १९५९
- ४) य. दी. फडके, 'व्यक्तिरेखा', विद्या प्रकाशन पुणे, १९९८

Published by

Research Journal Publication Committee

Dr. M. K. Umathe Arts, Science & Ramchandrarao Mokhare Commerce College,
Bhamti, Ring Road, Nagpur-22 Phone No. 0712-2227062
E-mail: knowledgeresonancengp@gmail.com